

NAGY LAJOS:

A FEKVÉSI JÁRADÉK ÉS A FÖLDÉRTÉKELES KAPCSOLATÁRÓL*

A hetvenes évektől kezdve a járadékelmélet újra „feléledt poraiból”. Többek között azért, mert kiderült, hogy a termelőerők fejlődése nemcsak a természet feletti uralmat növelte, hanem pusztította is azt: a természeti tényezők nagy része nem újratelhető (ásványi anyagok, energiahordozók), a reprodukálható természeti erőforrások (a termőföld) mennyisége is csökken, s nem utolsósorban a műanyagok nagy részének „alapnyersanyaga” is természetes anyag. Ezenkívül a földjáradékelmélet azért is „megelevenedett”, mert mindinkább felismerik azokat az elméleti lehetőségeket, amelyeket a modern *monopolista árelmélet* megértéséhez nyújt. Az abszolút és különbözőzeti járadékot felhasználják az ún. *innovációs járadékok* kidolgozásánál.¹

A *szocialista gazdaságban* is megvan a gazdasági viszonyokban gyökerező *létalapja a járadéknak*. Ez pedig a föld, mint a gazdálkodás tárgyának a monopóliuma: saját tulajdonú-használatú földön gazdálkodnak a szocialista gazdasági egységek, amelyek gazdaságilag elkülönültek. Ezért a szocialista termelési viszonyok *specifikumának* figyelembevételével a kapitalizmusra kidolgozott *marxi különbözőzeti járadékelmélet* adaptálható a szocializmusra is. Magyarországon a földjövedelem-elméletet napjainkban időszerűvé tette az új földértékelési rendszer kidolgozásának igénye.

A járadékelméleten belül a *fekvési járadék* meglehetősen elhanyagolt volt. Ez nagyrészt azzal magyarázható, hogy az angol klasszikus gazdaságtan, de Marx is csak „mellékvágányon” foglalkozott a fekvési járadékkal, ennek keretében is a *telek- és építési járadékkal részletesebben*.

Mivel magyarázható ez? Egyrészt azzal, hogy a fekvési járadékot *hasonlónak* vették a termékenységi járadékkal, amely semmilyen új szempontot nem visz a járadékelméletbe. Másrészt azzal, hogy a fekvési járadék nem jelent *naturális-hozamtöbbletet*, hanem csak *pénztöbbletként* jelenik meg. A fekvési járadék nem természeti tényezőkkel kapcsolatos, hanem éppen *társadalmiakkal*: urbanizációs-civilizációs-infrastrukturális tényezőkkel. Azért tekintik csupán járadéknak, mert a vállalatok, szövetkezetek számára a fekvés *objektívabb feltételt képez, mint a fejlesztési és folyamatos ráfordítások*.

*A tanulmány az MTA Közgazdasági Intézete felkérésére az 1983 óta folyó komplex földértékelési munkálatok keretében készült.

I. A fekvési járadék a marxi járadékelméletben

A marxi fekvési járadékelmélet alapjai már megszülettek a ricardoi járadék-felfogás „normál esetének”, a leszálló sorrendnek a bírálata során. Ezzel Marx „mozaikszerűen” az Értéktöbbletelméletek II. munkájában foglalkozik, átfogóbb és le-tisztultabb formában pedig A tőke III. kötetében. A fekvés tágabb felfogása Marx-nál nemcsak a gazdaságok elhelyezkedését jelenti, hanem azt is, hogy a *gazdaságok különböző fejlettségű* országrészekben helyezkednek el.² A fekvésnek egy kevésbé ismert esetére is utal Marx, amikor a rosszabb termékenységű földek „benyúlnak” a jobb földek közé. A föld-komplexumoknak is vannak jobb és silányabb darabjai, a rosszabb földet már a jobb földdel való kapcsolata miatt is művelésbe kell venni. *A rosszabb termékenység tehát sajátos fekvésbeli előnnyel párosul.* Ugyanez a helyzet akkor is, ha a jó termékenységű földek közelében rossz termékenységűek fekszenek, de közöttük természetes víziutak vannak.³ Ilyenkor a jó termékenységű földről térnek át a rossz termékenységűre.

A megművelt földek kiterjesztése *különböző arányokban* történik a föld-komplexum összetétele szerint: jókra, közepesekre és rosszakra. Ez azonban nem szabad választásból történik: függ a mezőgazdasági árszínvontól. (Nem a rossz föld ráfordításai emelik az árat, hanem a magasabb ár biztosítja a rosszabb föld megművelését.) Továbbá, mint említettük, a jó fekvés a rosszabb termékenységű földmegművelést hozza magával.

Mivel foglalhatjuk össze Marx fekvési járadékre vonatkozó nézeteit?

a) A fekvésnek két tekintetben szán kiemelkedő szerepet: a *gyarmatokon* (sok szabad földterület) és a földek művelésbe vétele *sorrendjének* megállapításánál.

b) A különbozoti járadék két oka a termékenység és fekvés *ellentétes* irányban is hathatnak. (Jó a fekvés, de rossz a termékenység.) De hathatnak *egyirányban* is. (Jó fekvés és magas termékenység.)

c) A *társadalmi termelés* haladása két ellentétes hatást gyakorol a fekvésre. Egyrészt *nivellálóan* hat: helyi piacok létrehozása, közlekedési eszközök és utak fejlődése, másrészt *növeli* a fekvési tényező hatását: azáltal, hogy a technikai-gazdasági munkamegosztás elválasztja az ipart és a mezőgazdaságot, kialakítja a nagyvárosokat, elszigeteli a falut.

Marx a termelékenységet és a fekvést megvizsgálta a *piaci ár* alakulása viszonyában is. A piaci ár *növekedése* magasabb termékenységű földek művelését eredményezi, amelyeket korábban a rossz fekvés miatt nem műveltek meg. Vagy a terméketlenebb föld fekvési előnyeit fokozhatja úgy, hogy kiegyenlíti a csekély termékenységet. A piaci ár *változatlansága* esetén a föld fekvésének javulása lehetővé teszi a jobb termékenységű földek művelésbe vételét. Marx a következőkkel zárja a fekvési járadékkal foglalkozó gondolatait: „a földek fekvésének és termékenységének el-
lentmondó hatásai, s a fekvési tényező változékonysága – amely tényező állandóan kiegyenlítődik – váltakozva hol ugyanolyan jó, hol jobb, hol rosszabb új földdarabokat hoznak új konkurenciába a régebben megművelt földekkel”.⁴

II. Fekvési járadék a szocializmusban

A szocialista viszonyok közepette is a földminőség egyik meghatározója a termelékenység mellett a fekvés. Ha nem is természeti termelőerőt, de objektív tényezőt jelent, amely hosszabb távon ugyan változik, de rövidebb távon hat a *ráfordításokra és az árbevételre, így a tiszta jövedelem nagyságára*.

Mivel a szocialista földtulajdonon, illetve használaton alapuló gazdálkodás *saját gazdálkodásnak számít és nem bérleti rendszernek*, a fekvési járadék sem *különül el tulajdonilag*, része a vállalati jövedelemnek. Továbbá a fekvési járadékot – most eltekintve az elvonástól – a *gazdasági egységek* realizálják éppen a köztük lévő tulajdoni elkülönültség miatt. A szocialista *árutermelés alapján* keletkezik tehát a fekvési járadék a *jövedelemtermelő képesség különbségeként*. A termelését (nincs idegen munka valamely *osztály* általi elsajátítása) és *elosztását* (amennyiben ez a járadék vállalati kollektívák egymás közötti, illetve a kollektívák és az állam viszonya) a szocialista termelési viszonyok *specifikumai* határozzák meg.

a) A fekvési járadéknak *sajátossága* az, hogy elsősorban nem a természeti, hanem fekvési tényezőkkel függ össze, amelyek, ha nem is változatlanok hosszú távon, de *objektívek*, a termelőtől függetlenek.

b) A fekvési járadék keletkezésében *gazdasági és természeti tényezők* együttesen játszanak szerepet. A fekvési járadék, noha összefügg természeti tényezőkkel (például a domborzati viszonyok, a földfelszín tagoltsága hat a szállítás formáira, a talajszerkezet hatása az útviszonyokra), mégis *alapvető szerepe a gazdasági tényezőknek* van: az urbanizáció és infrastruktúra fejlődése, a termelés területi elhelyezése, a társadalom egészének munkaráfordítása. A fekvési járadék sajátossága az is, hogy nem a közvetlen termelésben, hanem a tágon vett termelés végső szakaszában, a szállításban vagy az értékesítésben keletkezik. Ez utóbbihoz csak annyit, hogy ennél a fekvési járadék tágabb fogalom, mert nemcsak az értékesítési-szállítás, hanem a beszerzési-szállítás, sőt a termelésbe integrált belső szállítás hatását tartalmazza, ez pedig a közvetlen termelés mozzanata.

Van-e a fekvési járadéknak anyagi és jövedelmi alapja? E kérdésre az a válasz adható, hogy a fekvési járadék csak *tisztajövedelem-többletként* (költségcsökkentésként), pénzfolyamatként, vagy amellet *termék-hozamtöbbletként*, reálfolyamatként keletkezik. A modern árutermelésben a gazdasági folyamatok kettőssége megtalálható: pénzfolyamat (értsd: pénz és ármozgás) és *reálfolyamat* (értsd: természetes, használati érték illetve érték-mennyiségi folyamat). Hiszen az értéket alkotó elemek mögött legtöbbször használati értéktömeg található. A fekvési járadéokra is e folyamatok kategóriája alkalmazható. Tehát a fekvési járadék nemcsak jövedelem-többletként, hanem *terméktöbbletként* is kezelhető. Ha ugyanis a szállítási költségek a közeli piac miatt alacsonyabbak valamely vállalatban, akkor a teljes ráfordítás nagyobb hányada a közvetlen termelési és kisebb hányada a szállítási ráfordítás, így a termelést növelni lehet. Ehhez azonban meg kell jegyeznünk egyfelől, hogy ez csak statikusan igaz, mert a közvetlen termelés számára felszabaduló szállítási ráfordítás-megtakarítást nem biztos, hogy az adott gazdaság változatlan hatékonysággal be tudja fektetni. Másfelől a szállításnak vannak tiszta forgalmi költségei is, amelyek az új érték és így a *fekvési járadék terhére* is megtérülhetnek.

A szocialista gazdaságban is vannak a fekvési járadék *csökkenése* irányába ható tényezők: **a)** a szállítási költségek megtérítése, **b)** a felvásárló szervek közeltelepítése a termelő gazdaságokhoz, **c)** az ipari és a mezőgazdasági termelés tervszerű területi elhelyezése.

Melyek a fekvési járadék *növekedése* irányába ható tényezők? **a)** A termelés specializációja következtében a belső termelő felhasználás csökkenése, az áruértékesítés növekedése. **b)** A mezőgazdasági termelésben az ipari munka arányának jelentős növelése. **c)** A vállalati méretek jelentős megnövekedése.⁵

A fekvési járadék lényegéről és alakulásáról a magyar közgazdasági irodalomban is viták alakultak ki.⁶ Ennek egyik kérdése az volt, hogy mennyiben *sajátos* a különbözőzeti I. sz. járadék termékenységi és fekvési formája (igazi vagy átmeneti járadékforma-e). Ehhez kapcsolódva a másik kérdés az volt, hogy van-e a fekvési járadéknak is anyagi alapja.

Milyen tényezőktől függ a fekvési járadék?

a) Minden, a fekvéssel összefüggő ráfordítás-különbségtől. *A szállítási költséget* befolyásoló tényezőktől: a piactól való távolságtól, az utak minőségétől, a rendelkezésre álló szállítóeszköztől (közút, vasút, víziút stb.). Ugyanis, ha a szállítási költségek a jobb fekvés miatt alacsonyabbak, különbözőzeti fekvési jövedelem vagy különbözőzeti fekvési veszteség keletkezik. (Ide tartozik az is, hogyha a kisebb szállítási távolságok miatt csökkennek a vállalati veszteségek.)

b) Minden, a fekvéssel összefüggő *árbevétel-különbözettől*: a piachoz való közelség kedvezőbb jövedelmezőségű termelési struktúrát tesz lehetővé, vagy a városhoz közelség magasabb árakat biztosít (például szabadpiaci árakon történhet az értékesítés).

c) A szállítási költségek különbségére, így a fekvési járadéokra hatnak egyéb – nem túl jelentős, de nem is elhanyagolható – tényezők. Néhányat ezek közül:

A *nyugdíjasok aránya* a termelészövetkezetekben, hiszen a nyugdíjasoknak nyújtott természetbeni szolgáltatások szállítási költségei eltérőek a szállítási távolság és a nyugdíjasok aránya miatt. (Például 40–60 % lehet a nyugdíjasok aránya és a számukra történőállítás 15–25 q-át tehet ki évenként.) Ez alapvetően *speciális* összefüggő kérdés, de bizonyos fekvési elemek is szerepet játszhatnak benne. Például a nagy területű szövetkezetekben nyilván nagyobbak a szolgáltatás szállítási költségei. Ide tartozik az is, ha a jó fekvés nagyobb területek olcsóbb *öntözését* biztosítja.

A legnagyobb szerepe azonban a fekvéssel összefüggő szállítási költségeknek van a fekvési járadék keletkezésében.

A szállítási ráfordításokat azonban az előbbiekben nagyon leszűkítettük. Ugyanis ide tartoznak a következők: Először, a mezőgazdasági vállalatok (szövetkezetek) *értékesítési szállításai* (árfelvásárló-feldolgozó-kereskedelmi egységeknek). Ezt a kiszállításnak nevezzük a továbbiakban.) Másodszor, a mezőgazdasági gazdasági egységek *beszerzési-szállításai*. (Ezt nevezzük beszállításnak.)

III. A fekvési járadék figyelembevétel a jelenlegi földértékelésben

Befejezéshez közeledik hazánkban a *földértékelési munka*, amely hivatott lesz az „évszázados” aranykorona rendszert felváltani a *termőhelyi értékszám*⁷ alapuló gazdasági földértékeléssel. A termőhelyi értékszámhoz kiszámítják a növénytermelés területegységére jutó *összes tisztajövedelmet*, ebből levonják a lekötött tőkejövedelmet, meghatározott kamattal számolva, a *maradék a földjövedelem*.

A földértékelési folyamatnak egyik *dilemmáját* képezi az, hogy átlagos termőhelyi értékszámú bíró gazdaságokban a területegységre számított földjövedelem nagysága jelentősen (például 2–3,5-szeres mértékben is) különbözik egymástól. Kérdés, milyen okai lehetnek ennek?

Az azonos minőségű földeken a „földjövedelem” differenciák az eltérő esz-közhatékonyosság miatt keletkező ideiglenes extrajövedelmekből adódnak. Joggal élhetünk azonban azzal a feltételezéssel is, hogy ebben *szerepet játszik a fekvési jövedelem is*.

Az *azonos minőségű földön* a földjövedelem három összetevőből állhat: természeti földjövedelem, fekvési földjövedelem és ideiglenes extrajövedelem. A fekvési járadék akkor *növeli* a földjövedelem differenciákat és akkor *realizálódhat*:⁸
a) ha a negatív, ideiglenes extrajövedelem nem kompenzálja a fekvési jövedelmet, b) ha a természeti földjövedelem hozzáadódik a fekvési jövedelemhez, c) ha az alacsony természeti jövedelem nem „fogyasztja” a fekvési jövedelmet.

Nyilván azok az esetek is felsorolhatók, amikor a fekvési jövedelem csökkenti az össz-földjövedelmet. Mindezek alapján valószínűsíthető, hogy ha valamely vállalatnál (vállalatcsoportnál) a fekvési járadék növelő szerepe, másoknak a csökkentő szerepe érvényesül, akkor ez a kimutatott földjövedelem különbségeit előidézheti.

IV. Néhány általános megjegyzés a fekvési jövedelem arányáról a földjövedelemben

A fekvési járadék megközelítéséhez két hipotézist állítottunk fel.

Első hipotézis: a *földjövedelem* tartalmaz nem elhanyagolható fekvési járadékot. Vagyis nem igaz, hogy a 0 km-es egységes felvásárlási árak miatt a városoktól (piactól) való távolság nem mutat szignifikáns korrelációt a földjövedelemmel, tehát a fekvési járadék nem differenciálja a földjövedelmeket.

Második hipotézis: a fekvési járadék alakulásában a *tágon értelmezett szállítási költségeknek van uralkodó szerepe*. Vagyis a fekvési járadékban szerepet játszó egyéb tényezők hatása jelentéktelenebb.

Az *első hipotézisről*. A folyamatban lévő földértékelési rendszerünk a fekvés és a földjövedelem kapcsolatának hiányát a következőkkel indokolja: a) a 0 km egységes mezőgazdasági felvásárlási árakkal, b) a város körüli *élőmunkaigényes* kultúrák alacsonyabb jövedelmezőségével, c) a város közeli szántóföldi termelés *élőmunka-költségesebb* voltával. A konklúzió: „Jelenlegi ár- és szabályozórendszerünk mellett *nem mutatható ki jelentősebb helyzeti járadék*.”⁹ A 9 km-es árak, a szállítási költségek megtérítése alapján alakuló felvásárlási árak valóban csökkentik a fekvési

vési járadék szerepét, de nem szüntetik meg. Miért? A nem szerződéses kapcsolatokban folyó értékesítésnél nem térítik meg a szállítási költségeket. A szállítási költségek nagy részének a megtérítése csak aállítás egyik típusában, az értékesítési állításban történik meg. A szállítási volumen jelentős részét viszont a *másik két állítási típus teszi ki* (belső- és beszállítás).

A korábbi vizsgálatok a fekvési járadékot a nagyvárosok, a megyeszékhelyektől való 0–50 km távolság szerint differenciálva kívánták megragadni. Azért nincs összefüggés, mert az értékesítési állítási távolság és költsége nem a várostól, hanem a felvevő (felvásárló kereskedelem, feldolgozóipar, határállomás) telephelyétől függ. (Például ha 10 km-re van egy gazdaság a várostól, attól még a felvevő helytől lehet 1 km-re.) Tehát nem a várostól, hanem a *piactól* való távolság a fontos. De mondhatja valaki, hogy a 0 km-es felvásárlási ár a felvásárló telephelyéig téríti a szállítási költségeket, tehát nem képződnek fekvési járadékok. Ez akkor tükrözné is a valóságot, ha a felvásárló-feldolgozó-értékesítő vállalatok mindig és mindenütt megtérítenék a *szállítási teljesítmény teljes értékét*. Ezek monopolhelyzete miatt azonban – természeti termékfajtától, ágazattól függően – gyakran előfordul, hogy csak önköltséget (vagy ennél valaminél többet) térítenek. A felvásárló monopolizáltság, a vállalati termelési struktúra különbözősége és aállítás típusa befolyásolja a fekvési járadék szintjét és differenciáját. Végül az, hogy önköltségen vagy a szállítási teljesítmény értékén térítik meg a szállítási költségeket, differenciálja a fekvési járadékot (a pozitív, esetleg negatív járadékot), noha *formálisan megtérítik* a szállítási költségeket.

Az, hogy a piac-közeli *termelési szerkezet kevésbé jövedelmező*, élömunka-igényesebb volta miatt, valóban azzal jár, hogy kisebbek a földjövedelmek. Ez nem jelenti azonban azt, hogy a fekvést meghatározó tényezők a háttérben ne működnek. Csupán ezekre a tényezőkre már nem osztottunk jövedelmet, mert ezt felemészti a *fix kamatlábbal* számított tőke alapjövedelem. Ezen okok miatt nem tudjuk kimutatni a fekvési járadékot, amely azonban jelen van az összjövedelem (pozitív vagy negatív) részeként.

A *második hipotézis* szerint a fekvési járadékot befolyásoló tényezők között a *szállítási költségek differenciáinak* van alapvető szerepe.¹⁰ A földértékelés során készült irodalom a fekvési járadék alakulásában négy tényezőt jelöl meg erőteljes hatásúnak: a) a népsűrűség, b) a fővárostól való távolság, c) a regionális központoktól való távolság, d) a vasútsűrűség.¹¹

Azzal a megállapításunkkal, hogy az ár- és jövedelemszabályozás a fekvésből keletkező előnyöket és hátrányokat részben a népgazdaság egészére, illetve más ágazatba csoportosítja át, a fekvési járadék a vállalatokban még objektíven keletkezhet. Csak a realizálása részben nem történik meg. Továbbá azzal a javaslatunkkal is egyetértünk, hogy a fekvési járadékot a jövőben realizálhatóvá és a földértékelésben beszámíthatóvá kell tenni.

Ugyanakkor úgy vélem, hogy van némi túlzás és logikai ellentmondás: először is abban, hogy 18 tényezőt szerepeltet, amelyből 10 a fekvéssel kapcsolatos. A járadékprobléma mégiscsak a természeti tényezők monopolizáltságával függ össze. Nyilván, a *természeti tényezőket* kiterjedten értelmezzük: talaj természetes ter-

mékenysége, a domborzati viszonyok és a talajfelszín tagoltsága, végül az éghajlat egyaránt ide tartozik.

Másodszer, a különbözőeti járadékot meghatározó tényezőkhez sorolja a munkaerő- és állóeszközvolument is és ezek hatékonyságát is. (Például 1 ha-ra jutó nyereséget, amelyek kívül esnek a járadékproblémán, csak annyiban tartoznak ide, hogy ezek a különböző minőségű földön érvényesülnek és a földjövedelem mellett az összjövedelem részei.)

Úgy gondolom — bár a leegyszerűsítés veszélyével számolok —, hogy a fekvési járadék problémát a *tágan vett szállítási költségalakuláson keresztül lehet megközelíteni*. A fekvési tényezők alapvetően ebben összegeződnek. Természetesen nem tagadva, hogy más tényezők is hatnak, a már említett szabadpiaci magasabb árak, a kisebb szállítási veszteségek stb. Ezek összegeződnek, túlkompenzálhatják vagy részben semlegesíthetik a szállítási költségeket, például egy szatymazi szövetkezet Tatabányára szállítja az őszibarackot, bár nagyobb a szállítási költsége, de ennél magasabb a piaci ár, ám a szállítási költségek domináns szerepét nem szüntetik meg.

Milyen hatással van a *népsűrűség a fekvési járadékra*? Valamely makrokörzet (város, városkörnyezet, körzet) nagyobb népsűrűsége a nagyobb mezőgazdasági termék-kereslet miatt növelheti a piaci árakat. Ám a mi viszonyaink mellett ennek a szerepe meglehetősen korlátozott a következők miatt: a) Ennek csak az ún. *szabadpiaci termékek* egy részének az értékesítésénél van jelentős szerepe, amely a növénytermelésnek kis hányada. b) Az ország viszonylag kis területe miatt a távolabbi szállítások költsége sem túl nagy, ez növeli a kínálatot e termékek piacán. c) A nagy népsűrűség, ha növeli a keresletet, akkor az értékesítési piachoz közel fekvők ezekben a termékekben kétféle fekvési járadékhoz jutnak: piaci járadék (magasabb ár), szállítási járadék (rövidebb szállítási távolság, mivel itt nem térítenek szállítási költséget). Amennyiben nagyobb a távolság a piactól, akkor a vállalat mérlegel a piaci ár és a szállítási költség alapján. Tehát láthatjuk, hogy a népsűrűség mint fekvési járadék tényező is kapcsolatos a szállítási költségekkel.

Milyen szerepe van a fekvési járadékban a *városoktól (a fővárostól, regionális központoktól, üdülőkörzetektől) való távolságnak* és az ettől függő szállítási költségeknek? Ezt a kérdést már előbb érintettük: a *piac nem azonos a várossal* és az értékesítési *szállítási költségek az összes szállítási költséggel*. Hiszen a felvásárló-feldolgozó vállalatnak lehet a gazdasághoz közel felvevő telephelye. Hiszen a termelő-eszköz-kereskedelmi vállalatnak lehet a gazdaság közelében értékesítő telephelye (lerakat, utolsó vasútállomás stb.). Végül a szállításnak lényeges *elemé az üzemben belüli szállítás* is. Véleményem szerint ezért sem jött ki megfelelő eredmény abból, hogy a különböző városoktól 0–50 km-es távolságok szerint kísérelték meg a fekvés hatását kimutatni. Később látjuk, a városhoz való távolságnak nem hanyagolható el teljesen a szerepe, hiszen a termelőeszközök egy részét a gazdaságok a városból szállítják. Továbbá akkor sem, ha az értékesítő-szállítási ráfordításokat a vállalatnak különböző *mértékig* térítik meg. (Például a *teljesítményértéket* vagy az önköltséget.)

Milyen szerepe van a vasútsűrűségnek a *fekvési járadékban*? Ennek a szerepe valóban jelentős, mert a vasúti szállítás a legjelentősebb és költségei is a legkisebbek. Valóban *azonos távolságra a vasúton szállítás előnyös, szemben a közúton szállítással*.

A vasúton szállításnál azért a szállítási költségek *különböző* távolságok függvényében alacsonyabb szinten differenciálódnak.

A szállítási költségek különbségei határozzák meg a fekvési járadék hányadát. Más oldalról azonban a szállítási költségeknek vannak olyan részei, amelyek nem a fekvéssel kapcsolatosak. Egyfelől – mint említettük – a szállítási tevékenységben mint „járulékos” termelőtevékenységben és ennek költségeiben is szerepelhetnek *ideiglenes extrajövedelemszerű* részek. (Például: a szállításnak korszerűek az eszközei és jó a szervezettsége.) Másfelől a szállítási költségek nemcsak a *fekvés gazdasági tényezőitől* függenek, hanem természeti tényezőktől is. Így attól, hogy a *szállítási módok* közül melyik választható (például viziutak felhasználása), attól, hogy – különösen a belső szállításban – milyenek a domborzati és talajfelszín tagoltságának a viszonyai, attól, hogy a termőtalaj minősége milyen „természetes utakat” nyújt a szállítás számára. Tehát a szállítási költségek nemcsak a fekvés-gazdasági, hanem a fekvés-természeti tényezőkkel is kapcsolatosak. A fekvési járadék egy része tehát tartalmát tekintve „természeti járadék”. A szállítási költségek két részre választása mégsem indokolt, mert mindkét esetben „monopolizált termelési tényező” járadékszerű jövedelméről van szó. *Összegezeként* megállapíthatjuk, hogy bár a fekvési járadék több tényező eredője, e tényezők többségükben vagy közvetve vagy közvetlenül kapcsolatban vannak a *szállítási költségekkel*. Ezért nem követünk el nagy hibát, ha a fekvési járadékot ennek alapján ragadjuk meg.

V. A tágan vett szállítási költségek típusai és alakulásuk

A bevezetőben említettem, hogy a kérdés tárgyalásánál a logikai analízis módszerét követjük. Mégis szükségességét látjuk annak, hogy néhány *gyakorlati tapasztalat* fényében is megvizsgáljuk a fekvési járadék kérdését. A Csongrád megyei tapasztalatokat a szállítási költségek alakulásában két metszetben vizsgáljuk: a) *A szállítás típusa szerint*: a beszerzési (input) szállítási költségek, a belső-üzemi szállítási költségek értékesítési (output) szállítási költségek. b) A növénytermelés két vertikuma, a gabona- és kender-vertikum szerint.

Az értékesítési szállítási költségekről a hatályos rendelkezések a következők: *Az értékesítéssel kapcsolatos belső szállításról* a legújabb jogszabályok a következőképpen szólnak: „A mezőgazdasági nagyüzem által értékesített mezőgazdasági termék termelői ára magában foglalja a terméknek a telephely szállítóeszközökkel megközelítő részen való összegyűjtésének költségeit”. Tehát a *belső* szállításnak nemcsak a termelési szállítással, hanem értékesítési szállítással kapcsolatos eleme is van. A belső áruszállítás és termelőeszköz-szállítás költségeit viszont nem térítik meg.

Az értékesítéssel kapcsolatos külső szállításról: „A mezőgazdasági termékeknek a felvásárló szervezet átvételi helyén történő átadása esetén a mezőgazdasági nagyüzem részére a felvásárló szervezet köteles megtéríteni a következő felmerülő költségeket:

- a mezőgazdasági nagyüzem telephelyétől az átvételi telephelyig történő útszakaszra – az ármegállapításban meghatározott kivételektől eltekintve – a fuvardíjat (tengelyfuvartérítés),

– az átvételi helyre történő szállítással és az átadással kapcsolatos egyéb szolgáltatások (a szállítóeszköztől lerakás, prizmába, vagonba, kazalba rakás stb.) költségeit.

Tehát a felvásárló szervezetek jogilag megtérítik a szállítási költségeket. Azonban a) az ármegállapításban vannak kivételek, b) az „egyéb”, a szállítással kapcsolatos térítés kivételesen elmaradhat.

A fuvardíjtérítés mértékéről a következőképpen intézkedik a *jogszabály*. A tengely-fuvardíjtérítés mértékében – a Tehergépjármű Díjszabás figyelembevételével – a mezőgazdasági termékértékesítési szerződésben kell megállapodni. A felvásárló szervezet és a mezőgazdasági nagyüzemek átalánydíjban, a termény és termék súlyegységére megállapított fuvardíjban stb. is megállapodhatnak.¹² Tehát az országos tarifa figyelembevételével kell a fuvardíjat megállapítani, de az átalánydíjban és súlyegységben is meg lehet állapodni. Itt már bizonyos vállalati erőviszonyok is bejátszhatnak a fuvardíjba. A felvásárló szervezet, ha érdeke megengedi, kihasználhatja ezt.

Vegyük először a *külső értékesítő szállításokat*. Láttuk, hogy az egységes felvásárlási árak nem tartalmazzák a szállítási költségeket, hanem ezeket a felvásárló szervezetek megteszik. Mit jelent ez a közgazdaságtan nyelvén? Azt, hogy a *mezőgazdasági árak alacsonyabbak*, mint a termelési ráfordítások (a szállítási költségek is ilyenek). Továbbá azt, hogy a fekvési járadékot a *jó fekvésű gazdaságokból* elvonják (hiszen ezek az átlagosnál kisebb szállítási költséget kapnak), a *rossz fekvésű gazdaságoknak* kifizetik, ezzel megakadályozzák negatív fekvési járadék keletkezését,¹³ (hiszen az átlagosnál nagyobb szállítási költséghez jutnak). Elvontan és jogilag tehát kikapcsolódik az értékesítési szállításnál a fekvési járadék probléma.

A valóság azonban ennél jóval gazdagabb. *Először*, a gazdaságok között nemcsak a közvetlen termelésben, hanem a szállításban is eltérések vannak a szállítási ráfordítások hatékonyságában (a szállítási tevékenység magasabb technikai színvonala jobb szervezettségű). Ezért ideiglenes extra tisztajövedelem a szállításban is keletkezik. Ha ez nem olyan tartós is, mint a fekvési tényezők, 3–5 évig hatással bírhatnak. Mivel a földjövedelem sincs e jövedelemrészekről megtisztítva, így – ha nem is alapvető – oka ez is lehet a jövedelemdifferenciáknak.¹⁴

Másodszor, már szóltunk róla, hogy bizonyos monopolhelyzetek és egyéb tényezők miatt a mezőgazdasági vállalatok nem kapják meg a *szállítási teljesítmény értéket* (átlagköltség + átlaghaszon), csupán az önköltséget (esetleg ez alatt vagy *valamelyest* e fölött). Az így keletkezett jövedelemkülönbségek vizsgálhatók azonos értékesítési szerkezetben és különböző értékesítési szerkezetben. (Lásd az 1. táblázatot.) Ha *azonos* az értékesítési struktúra (tehát az árutermékek mindegyikénél a *szállítási önköltséget* térítik meg), a keletkező, de nem *realizált* fekvési járadék (mivel a felvásárló differenciáltn térít) színvonala alacsonyabb, mint teljes térítésnél. Ezenkívül *negatív* fekvési hatás is keletkezik, amely a fekvési járadék keletkezésével eltérő irányban differenciálja a jövedelmeket. Ugyanis az önköltségi-szállítási költséggel a rosszabb fekvésű földekről nagyobb értékelvonás történik, mint a jobb fekvésű földekről (225, illetve 75 egység). Ha *eltérő* a vállalatok értékesítési struktúrája, úgy egyik áruterméknél *teljes* ráfordítást, a másikonál *önköltségi* ráfordítást térítenek; ez még egy tényező, amely a fekvéssel kapcsolatban differenciálja az azonos termékenységű földön képződő földjövédelmet.

1. táblázat

A fekvési jövedelemkülönbségek és a szállítási költségek megtérítése

A föld fekvése	Szállítási távolság (km)	Azonos termelési struktúra				Szállítási költség (oe/ha)				Különböző termelési struktúra			
		Teljes termelés	+Járadék	Önköltségtérítés	+Járadék	Jövedelmas	-Járadék	Teljes termelés	Járadék	Önköltségtérítés	-Járadék	Jövedelmas	
1. Rossz fekvésű	75	750	-	525	-	225	150	750	-	-	-	-	-
2. Közepes fekvésű	50	500	250	350	175	150	75	-	-	350	175	150	75
3. Jó fekvésű	25	250	500	175	350	75	-	250	500	175	-	75	-
Együttesen	150	1500	750	1050	525	450	225	1000	500	525	175	225	75

Összegezőképpen: A szállítási költségek megtérítése a vállalatok számára tehát nem jelenti azt, hogy az értékesítésben teljesen kiküszöbölődik a *fekvés* szerepe. Amennyiben nem térítik meg a teljesítmény értékét a szállításban és eltérő az ebből a szempontból vett értékesítési struktúra, a fekvési tényezők módosíthatják a földjövedelmeket. Megjegyezzük azonban, hogy a mezőgazdasági vállalatok szállítási költségeiben a külső értékesítési szállítások viszonylag kisebb súllyal szerepelnek. Tapasztalati becslés alapján *5–10 %-át tehetik ki a vállalati össz-szállítási költségeknek.* Tehát a fekvés oldaláról ható tényezők közül nem ezek a dominánsak.

Vegyük most sorra a *beszerzési-szállítások költségeit.* Ismert, hogy a mezőgazdasági termelés iparosítása, az ipar és a mezőgazdaság közötti specializáció előrehaladása megnöveli a mezőgazdasági *lekötött és folyamatos ráfordításokban a külső ipari eredetű eszközök és anyagok szerepét.* (Ennek aránya napjainkban mintegy 50–58 %.) Mindezek megnövelik a beszállítások volumenét. *A beszállítási költség* azonban nem nő olyan mértékben, mint amilyen mértékben az ipari eredetű költségek nőnek a mezőgazdasági költségekben. Mindez a mezőgazdaságban felhasznált ipari eszközök eltérő technikai jellemzőivel, továbbá azzal is összefügg, hogy a beszerzési-szállítási költségek jelentős részét is vállalják a termelőeszköz-kereskedelmi vállalatok. Így tapasztalati becslések szerint a beszállítások a vállalati szállítási költségeknek 15–20 %-át teszik ki.

A fekvési járadék képződésében a beszerző szállítások (például ipari termelőeszköz-beszerzés) azért játszhat — ha nem is alapvető — szerepet, mert: a) bizonyos ipari eredetű mezőgazdaság által felhasznált termelőeszközök szállításának költségeit *teljes egészében a mezőgazdasági vállalatoknak kell viselniük.* b) A szállítási költségeknek csak egy *bizonyos hányadát* vállalják az értékesítő szervek. (Például a műtrágya szállítási költségeinek.) c) *A nagy tömegű* termelőeszközök (műtrágya, ipari takarmány stb.) szállítását az értékesítő vállalatok rendszerint nem a gazdaság telephelyére viszik, hanem az *utolsó vasútállomásra*, amelynek távolsága ettől legtöbbször különböző mértékben eltér.

Vegyük végül az *üzemi belső szállítási tevékenységet és költségeit.* Mennyiben lehet az *üzemek belső szállítási feltételeinek és szállítási költségeinek különbségeit* fekvési járadék-képzőnek tekinteni? Annál is inkább jogos ez a kérdés, mivel a fekvési járadék problémáit a szokásos felfogás leszűkítette az *értékesítési szállítás* költségdifferenciáira. (A piactól való távolság, úthálózat stb.).

Nyilván a belső szállítás költségeire is hatnak természeti és fekvésbeli tényezők. Amennyiben ezek *tartósak és monopolizálhatók* — most csak a fekvési tényezőket vizsgálva —, akkor járadékképző szerepük van. A belső szállítási távolságok eltérése részben az üzemeken belüli *értékesítési szállításoknál* mutatkozik. (Például a termények beszállítása a földről az *üzemi telephelyekre*, raktárak, átvevő telephelyei az üzemeken belül stb.). Részben az ipari eredetű termelőeszközök szállítása az üzemeken telephelyekről a *termelési területekre.* Részben a mezőgazdasági termelőeszközök szállítása az *üzemen belül.* A gyakorlati tapasztalatok szerint a szállítási költségeknek a belső üzemeken belüli szállítás teszi ki a dandár részét, mintegy 70–80 %-át. Nemcsak azért, mert itt *a szállítandó volumen is a legnagyobb, hanem inkább azért, mert ezeket a szállítási költségeket, eltérően az értékesítési és a beszerzési szállítástól, nem térítik meg a külső szervek.*

A belső szállítás három részköltségének különbsége az *egyes* gazdaságokban összegeződhet vagy eliminálódhat *más* gazdaságokban. Így a fekvéssel összefüggő járadékot eredményezhet. Miből adódnak azok a különbségek a gazdaságok között, amelyek az üzem belüli fekvésbeli (szállítási) tényezőkkel kapcsolatosak?

a) Mindenekelőtt az *üzemek nagyságának* növekedéséből és ezen a bázison az üzemek nagyságában mutatkozó eltérésekből. Ez jelentős különbségekkel jár a szállítási távolságokban és költségekben.

b) Mindezek önmagukban még nem eredményeznének fekvési járadékot akkor, ha a *szállítással, felvásárlással, értékesítéssel, raktározással összefüggő infrastrukturális* létesítmények a *különböző üzemekben egyenletesen* helyezkednének el. Ez azonban nem lehet reális feltételezés. Hiszen az áruszállítással kapcsolatos átadó-átvevő telephelyek elhelyezése és sűrűsége nem egyenletes a különböző üzemekben. Hiszen a belső szállítás eszközeinek diszponálható helyei is egyenlőtlenül vannak a különböző üzemeken belül elhelyezve.

c) A belső szállításnak e három altípusát a *felvásárlási árak sem tartalmazzák, és a felvásárló-értékesítő szervek sem térítik meg*. Ezek a termelési költségeket és így a tisztajövedelmet differenciálják. Véleményem szerint itt kereshető a fekvési járadék *fő fészke*. (Lásd a 2. táblázatot.)

2. táblázat

A beszerzési-szállítások volumenének és költségeinek megoszlása Csongrád megyében

Megnevezés	Agrokereskedelmi vállalat				Mezőgazdasági termelő vállalatok			
	meny-nyiség (ezer q)	%	szállítási költség (ezer Ft)	%	meny-nyiség (ezer q)	%	szállítási költség (ezer Ft)	%
Műtrágya	600	38	33,000	87	200 ¹	17	2750 ²	54
Gép- és alkatrész	470	29	2,600	7	470	29	1300 ³	25
Növényvédőszer	350	22	820	2	350	29	410	8
Vegyes	180	11	1,300	4	180	15	650	13
Összesen	1600	100	37,720	100	1200	100	5110	100

Forrás: A Csongrád megyei Agroker adatai alapján számítva.

1/ A termelő vállalatok művi szállítása.

2/ A számított adat, mivel a termelővállalatoknak a mintegy 30 %-kal alacsonyabb vasúti szállítás költségeit térítik, miközben közúton szállítanak.

3/ A termelő vállalatok szállítása rövidebb távú, mint a kereskedelmi vállalatoké, ugyanakkor szállítási költségei magasabbak.

E becslés-szerű adatok is rámutatnak arra, hogy

a) a mezőgazdaságban az ipari termelőeszköz beszállításának mintegy 62 %-át a mezőgazdaság látja el a kereskedelmi telephelytől a gazdaságig.¹⁵ Sajátos a helyzet a kereskedelmi vállalatok szállításának nagy részét kitevő műtrágyánál, ahol a beszerzési szállítás 1/3-át végzik a mezőgazdasági termelők, a művi kiszolgálás esetén.

b) A beszerzési szállításoknál azonban nem az a fontos, hogy ki szervezi a szállítást.

lításokat, hanem az, hogy *ki viseli a szállítási költségeket*. Mint láthatjuk, a szállítások költségeit az ipari eszközök jelentős hányadában (gép és -alkatrész, növényvédőszer, vegyes) a kereskedelmi telephelytől a gazdaságig teljes egészében a termelő vállalatok viselik. A szállítási költségek azonban itt jóval alacsonyabbak a rövidebb szállítási távolságok miatt.¹⁶ A műtrágya – mint a legnagyobb volumenű anyag – szállítása itt is sajátos, mivel a mezőgazdasági termelő az ipari termelőtől szállít (művi kiszolgálás), akkor a kereskedelmi vállalat a vasúti szállítás költségeit téríti. A 25–30 %-kal magasabb közúti szállítás költségei a mezőgazdasági termelőt terhelik. Az igazság kedvéért – és ez nemcsak a beszállításra vonatkozik – említenünk kell azt is, hogy a szállítási költségek alacsonyabb szintje is járhat előnnyel a termelő vállalat számára: részben akkor, ha ez olyan időszakban történik, amikor a szállítási kapacitását egyébként nem tudnák kihasználni, részben akkor, ha ezzel a szállítási időt le tudja rövidíteni (a munkák időbeni elvégzését, a termékek veszteség nélküli szállítását biztosítani tudja).

c) Mindezek megengedik azt a következtetést, hogy a gazdaságok – a nem eihanyagolható társadalmi szállítási költségvállalás mellett is – *a beszerzési szállításnál jelentős költségeket* vállalnak. Mivel ezek a szállítási költségek is differenciálódhatnak vállalatonként, a fekvési járadék anyagi alapját képezik.

Összegezésésképpen hangsúlyozzuk, hogy a kérdéshez alapvetően *logikai-elemző módon nyúltunk*, a verifikálásnak csak a *legkezdetibb* lépését, néhány gyakorlati tapasztalattal való szembesítését téve meg. A statisztikai-konkrét verifikálást ezért el kellene végezni. Ezek alapján mire juthatunk?

1. Azonos földminőséghez tartozó gazdaságok eltérő földjövedelem-nagysága alapvetően két tényezővel függhet össze. a) Azonos eszközhatékonyság esetén azzal, hogy a *területegységre jutó eszköz* (lekötött tőkeáfordítások) *az egyes gazdaságokban* azonos minőségű földön jelentősen eltérnek. Ha a tőkejövédelmet fix kamatlábbal – mondjuk az összes eszközre 8,5 %-kal – számítjuk,¹⁷ akkor a „maradvány földjövedelem” a területegységre jutó *ráfordítás-volumentól függ*. Más szóval földjövedelemnek tűnik az, amely tulajdonképpen ráfordítás-jövedelem. b) A ráfordítások nagyságát adottnak véve a vállalati jövédelmek nagymértékben differenciálódnak az *eszközhatékonyság eltéréseiből eredően* is. Más szóval, földjövedelemként jelentkezik az *ideiglenes extrajövedelem* is.

2. A *fekvés-szállítás* konkrét vizsgálata azt valószínűsíti, hogy a földjövedelem sokkal inkább függ a fekvéstől, tartalmaz fekvési jövedelem-elemeket, mint a földértékelés során ezt feltételeztük a 9 km-es felvásárlási árak, illetve a szállítási költségek megtérítésével. Az, hogy a földjövédelmek a városokhoz való távolság szerint nem differenciálódnak, még egyáltalán nem jelenti, hogy nem tartalmaznak fekvési járadékot.

A fekvési járadék megközelítése két mozzanat szerint indokolt.

a) *A területegységre jutó szállítási költségek, illetve differenciái alapján*. Ugyanis ez tartalmazza a szállítás mindhárom típusának költséghatásait, és területegységre viszonylag könnyen meghatározható.

b) Ha az értékesítési szállításnál a jelenlegi szállítási költségtérítés fennmarad, akkor az e típusú szállításnál a *szállítási nyereségek differenciáiból is képződik fekvési járadék*. Tehát a költség- és nyereséjjáradékot egyaránt számba kell venni.

c) Amennyiben a földjövodelmek korrelációt mutatnak a szállítási költségekkel, két megoldás lehet: az *egyik*, korrigáljuk a termőhelyi pontértékszámokat, a *másik*, korrigáljuk a földjövodelmeket. A második megoldás a jobbnak tűnő, mert a fekvés nagyrészt nem természeti tényező, továbbá a szállítási költségek a mindenkori ár- és jövodelmszabályozásnak a függvénye.

JEGYZETEK

1. SZABÓ K. 1985: Arányossági elv és érték a modern gazdaságban. Akadémiai Kiadó, Budapest.
2. MARX, K. 1974: A tőke III. MEM 25. kötet, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, p. 617.
3. Pl. Michigan állam rossz talajjal bírt az USA-ban, de folyó és csatorna összeköttetése New York állammal a legnagyobb gabonakivivővé tette.
4. MARX, K.: Uo. p. 725.
5. Lásd: NAGY L. 1964: A földjáradék a termelészövetkezetekben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
6. PAPP S. 1967: Különbözeti földjáradék és gazdaságpolitika. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
7. A termőhelyi-értékszám a termőföldnek nagyrészt a természetes tulajdonságait: természetes termékenység, talajtagoltság, domborzati viszonyok, éghajlati viszonyok, a talaj vízgazdálkodása stb. fejezi ki. Ezeket értékeli 1–100-ig terjedő termőhelyi pontértékekkel. (A természeti és gazdasági tényezők szerepét a földértékelésben korábban színvonalasan tárgyalta: BENET IVÁN – GOCZÁN LÁSZLÓ: Kísérlet új földértékelésre. Közgazdasági Szemle, 1973. 3. sz.)
8. Mindezek az esetek a termékenység és fekvés együttes és ellentétes alakulásával függnek össze.
9. A földek közgazdasági értékelése rendszerének és módszerének kialakításával kapcsolatos feladatokról. A Földértékelési Tématanács anyaga. 1987.
10. Nyilván vannak a fekvési járadéknak egyéb tényezői is, így az öntözött terület nagysága, hiszen a fekvésbeli tényezőktől is függ ennek megvalósíthatósága és költsége. Az öntözött terület viszonylag alacsony aránya, ill. a ráfordításoknak ebben domináns szerepe miatt ezzel nem foglalkozunk.
11. BERNÁT T. — FERENCZI T. 1983: A földek közgazdasági értékelésének egy megközelítése különös tekintettel a helyzeti járadék számítási lehetőségeire és a szükséges adatkör definiálására. Kézirat.
12. OAÁH és MÉM a mezőgazdasági termények, állatok és állati termékek termelési árára vonatkozó IV/38/1985. ármegállapítása. (ATZOSZ p. 1180.)
13. Feltételezve, hogy a „határfekvés” nem a legrosszabb fekvés.
14. Ez nyilván így van akkor, ha a szállítás másik két típusát: a beszerzési és belső szállítást vesszük is.
15. A kereskedelmi vállalatokat a termelőműtől a saját telephelyekig szintén terheli szállítási költség.
16. A kereskedelmi vállalatok átlagos szállítási távolsága 200–250 km, a termelő vállalatoké 50–70 km.
17. Megközelítően ennyi az álló- és forgóeszköz súlyozott kamatlába a jelenlegi földértékelési javaslatokban.

NAGY, LAJOS:

ON THE RELATIONSHIP BETWEEN LOCATIONAL RENT AND LAND EVALUATION

(Summary)

Locational rent has come into prominence nowadays with the requirement of the thrifty use and the protection of natural (and economic) resources. In Hungary it is also necessary to analyse the role of locational rent in the differentiation of enterprise income from land use.

Three points are dealt with in the paper:

(1) *In Marx's land rent theory* there are two fields where locational rents play a role: in colonies where land is abundant) and in the order of which land is taken into cultivation. Marx also pointed out that progress in societal production leads to two contrasted tendencies, both to equalization and differentiation, in land rents.

(2) *Locational rent in the socialism* is not regarded as a productive force given by nature but as an objective factor which affects expenditures, income and profit. The paper touches upon the specific features of locational rent within socialism and states that they only change on the long run and both physical and economic factors take part in their evolution.

There are factors which increase and others which decrease locational rent also in the socialist economy. *Transportation* expenditures have a major impact on the formation of locational rent. They have three components: transportation expenditures related to supply, to marketing and to production.

(3) The paper also deals with the *relationship between locational rent and land evaluation*. It discusses the proportion of locational rent within land income and the impact of various transportation costs, taken in a wide sense, on locational rent.

Finally, the paper suggests an approach to locational rent on the basis of differentiation in transportation costs and transport profits among spatial units. Statistical surveys and calculations would make it possible to correct land income on the basis of locational rent.

Translated by Eta Daróczi

НАДЬ, ЛАЙОШ:

ОБ ОТНОШЕНИИ РЕНТЫ РАСПОЛОЖЕНИЯ И ОЦЕНКИ ЗЕМЛИ

(Резюме)

Проблема ренты расположения выдвигается на передний план в наши дни. С одной стороны, это требуется экономным использованием и охраной природных (и экономических) ресурсов. А с другой стороны, в ходе разработки системы оценки земли в Венгрии появляется необходимость изучить, какую роль играет рента расположения в больших разницеах между предприятиями в доходах с земли.

В статье рассматривается три вопроса.

1. *В марксистской теории ренты рента расположения* имеет значение в двух областях: в колониях (где много свободной земли) и в порядке освоения земель. Маркс объяснил и то, что развитие общественного производства одновременно приводит к двум противоположным тенденциям в отношении ренты: к нивелированию и к дифференцированию.

2. Рента расположения при социализме, если она и не является природной производительной силой, представляет собой объективный фактор, который влияет на величину затрат, на общий и чистый доход.

В статье излагаются особенности ренты расположения при социализме, с указанием на то, что она меняется за относительно длинное время, и что в образовании ренты играют роль как природные так и экономические факторы. Далее, и в социалистической экономике имеют место те факторы, которые действуют в направлении уменьшения или наоборот, увеличения ренты расположения. В величине ренты расположения главное значение имеют *транспортные* затраты, состоящие из трех частей: затраты на транспорт при реализации, при закупке и при перевозках внутри производства.

3. Статья рассматривает и *взаимосвязь ренты расположения и оценки земли*. В частности, определяется удельный вес ренты расположения в доходе с земли, а также влияние отдельных типов транспортных затрат в широком смысле на ренту расположения.

В итоге автор предлагает подход к ренте расположения на основе транспортных расходов на единицу площади и их разниц, а также на основе разниц в прибылях от транспортировки. С применением соответствующих статистических наблюдений и вычислений становится возможным ввести коррекции в доходы с земли на основе ренты расположения.

Перевел: Тамаш Бауко

BECSEI JÓZSEF:

AZ ALFÖLDI KÜLTERÜLETI TÁRSADALOM TAGOZÓDÁSA ÉS TÉRBELI RENDJE 1980-BAN

I. Bevezetés

Az elmúlt években mintha lecsendesült volna a külterületi településekkel és azok népességével való szenvedélyes foglalkozás. Olyannyira, hogy az 1980-as népszámlálás eredményeinek értékelésére alig-alig került sor, pedig több ok miatt is érdemes a külterületekre odafigyelnünk.

Az első ok, hogy 1980-ban az Alföld (a hat alföldi megye és Pest megye alföldi része) 3 666 478 fős népességének még mindig 8,8 %-a (323 642 fő) élt külterületen. Az igaz, hogy ez az 1930-as külterületi népességnek csupán 33,1 %-a, de ez a mennyiség még mindig nem elhanyagolható, különösen azokon a területeken, ahol az arányuk lényegesen magasabb, mint az alföldi átlag. A figyelemre kell ösztökélnen bennünket az is, hogy az Alföld aktív keresőinek 8,9 %-a, az inaktív keresőknek pedig 18,9 %-a él a külterületen. Ez utóbbi adat önmagában is azt jelzi, hogy itt olyan társadalmi csoport él és olyan számban, amely – elhanyagolása esetén – különböző feszültségek forrásává válhat.

A másik ok, amely arra sarkall, hogy az 1980-as adatokat értékeljük az, hogy a magyar statisztika történetében először került sor olyan felvételle, amely a külterületi népességről külön is részletes feldolgozást adott, így lehetővé teszi ezen településcsoport népességének osztály- és rétegtagozódás szerinti elemzését, pontos térbeli rendjének megállapítását. Ez annál is inkább érdeklődésre tarthat számot, mert a magyar társadalom társadalmi csoportok szerinti térbeli rendjével sem a társadalomtudományok, sem a tértudományok nem, vagy csak igen keveset foglalkoztak ezideig. Ahogy mondani szokás, szinte egyik kezünkön megszámlálhatjuk azokat (BECSEI J. 1979, 1983, KOVÁCS CS. – FRANCIA L. 1979, BELUSZKY P. 1979, KLINGER A. 1982, SIMÓ T. 1986, SZIRMAI V. 1985, BŐHM A. 1985), akik e kérdéskör elemzésével megpróbálkoztak. A külterületi népességre vonatkozólag ilyen feldolgozás eddig egyáltalán nem látott napvilágot.

Elmondható, hogy a társadalom strukturálódásáról, annak változásairól, főbb jellemzőiről viszonylag bőséges ismeretekkel rendelkezünk, de az egyes területek, régiók helyzete csaknem teljesen feltáratlan. A településtípusok közötti különbségekről is vajmi kevés ismeret áll rendelkezésünkre. Pedig napjainkban, amikor a terület- és településfejlesztés egyre több döntési lehetőséget, jogot, sőt kötelezett-

seget ró a helyi vezetésre, amikor a helyi jogkörök és a megvalósítás anyagi, tárgyi és személyi feltételei nagymértékben felértékelődnek, szükségesnek ítéltető, hogy a társadalom térbeli differenciáiról, azonosságairól, egyáltalán legalább mennyiségi állapotáról valamilyen ismeretanyaggal rendelkezünk.

Továbbá és másrészt: a társadalom nemcsak belső strukturálódásában, mondhatni társadalmi térben létezik, hanem földrajzi térben, földrajzi kiterjedésben is, s így települések között oszlik meg. Ezen települések lehetnek kisebbek, nagyobbak, de kevés olyan speciális eset állt elő, mint a magyar Alföldön, hogy egy sajátos településhez, a tanyához olyan nagy tömeg kapcsolódjon, mint itt. E településtípus nemcsak mint település jelentett és jelent manapság is különlegességet, hanem abban a vonatkozásban is, hogy itt egy speciális társadalmi strukturálódás valósult meg.

Ezért is osztjuk SZIRMAI VIKTÓRIA nézetét, amely szerint „... a térbeli társadalmi konfliktusok hatékony kezelése, az érdekek érvényesíthetősége miatt... szükség lenne a társadalmi rétegek térbeli és strukturális viszonyaira kidolgozott fejlesztési-tervezési koncepcióra.. Ez a koncepció a térben elhelyezkedő népesség konkrét élethelyzeteinek feltérképezését, mindenekelőtt a különböző társadalmi csoportok mindennapi életkereteinek, a lakóhelynek, a munkahelynek, a legkülönbözőbb élettevékenységeket magukba foglaló terveknek a megragadását, valamint az élethelyzetek térbeli strukturális meghatározottságának a tisztázását jelenti” (SZIRMAI V. 1985).

Harmadrészt az is megállapítható, hogy miközben a magyar társadalom az elmúlt évtizedekben a gazdasági átalakulás következtében megmozdult, ez a mozgás kettős irányú volt. Mindenekelőtt változott az egyének társadalmi hovatartozása azzal, hogy a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyzetük változott. De nemcsak az ágazati struktúrában kerültek más helyre, hanem a tulajdonforma tekintetében is új viszony jött létre, s így az egyének más társadalmi osztályba vagy rétegbe csoportosultak át. Ez a társadalmi mozgás az első évtizedekben térbeli mozgással párosult, míg az utóbbi egy-másfél évtizedben a fő tendencia a helyben maradás melletti társadalmi változás volt.

Számunkra most az a kérdés, hogy ezek a folyamatok miként érintették az Alföld külterületi népességét. E tanulmány éppen ezért azt a célt szolgálja, hogy az 1980-as népszámlálás adatai által nyújtott lehetőségeken belül megkísérelje felvázolni az Alföld külterületi népességének társadalmi struktúra szerinti térbeli rendjét. Mivel az előző népszámlálások – a részleteket illetően – nem nyújtanak összehasonlítható adatokat, egy statikus képet tudunk csak felrajzolni; viszont talán kárpótol bennünket a térbeli változatosság.

II. A külterületi népesség változása 1949 és 1980 között

Az Alföld külterületi népessége 1930-tól 1949-ig 130 414 fővel (13,3 %) nőtt, s így 1949-ben az Alföldön élők 33,0 %-a lakott külterületen. A két évtized alatti népességnövekedésnek 38,5 %-a jutott a külterületre. Ez azt jelenti, hogy a külterületi népesség gyorsabban növekedett, mint a belterületi, tehát egy viszonylagos dekoncentrációs folyamat zajlott ezekben az években az Alföldön.

Ez azért is figyelmet érdemlő folyamat, mert a városi jogállású települések számában 1930 és 1949 között változás alig volt. Az Alföld városi népességének a száma 22 708 fővel nőtt, de a városok külterületi népessége 136 948-cal növekedett. Ez a gyarapodás nagyobb, mint az egész Alföld népességnövekedése. Ez a változás úgy is érintette az Alföld városait, hogy 1930 és 1949 között e települések belterületi népessége tetemes mértékben (114 240 fő) csökkent. Ugyanezen idő alatt a falvak belterületi népessége 90 298 fővel növekedett, külterületi lakosaik száma pedig csökkent (1. táblázat). Így tehát a falvakban koncentráltódott a népesség, a városokban pedig nagy arányú külterületre áramlás figyelhető meg. Ez valamennyi nagyobb tanyás városunkat érintette, az egyetlen Debrecen kivételével, ahol a külterületi népesség ez idő alatt 50 441 főről 24 446-ra csökkent.

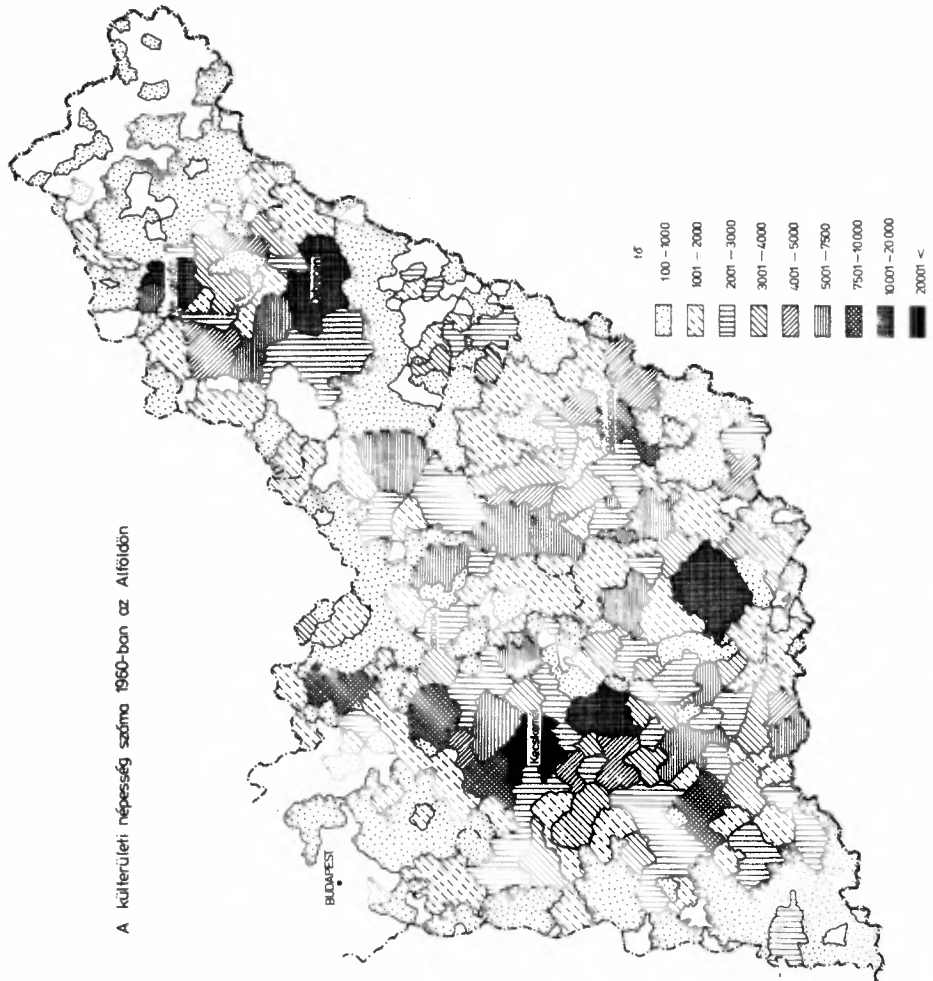
1. táblázat

Az Alföld népességének változása 1930 és 1949 között

N é v	Összes népesség			Tényleges szaporodás vagy fogyás			
	1930	1949	1960	1930-1949 száma	%	1949-1960 száma	%
Városok	1 009 809	1 032 517	1 007 038	22 708	2,2	-25 479	-2,5
Községek	2 245 601	2 329 365	2 525 890	83 764	3,7	196 525	8,4
Alföld: Összesen	3 255 410	3 361 882	3 532 928	106 472	2,2	171 046	5,1

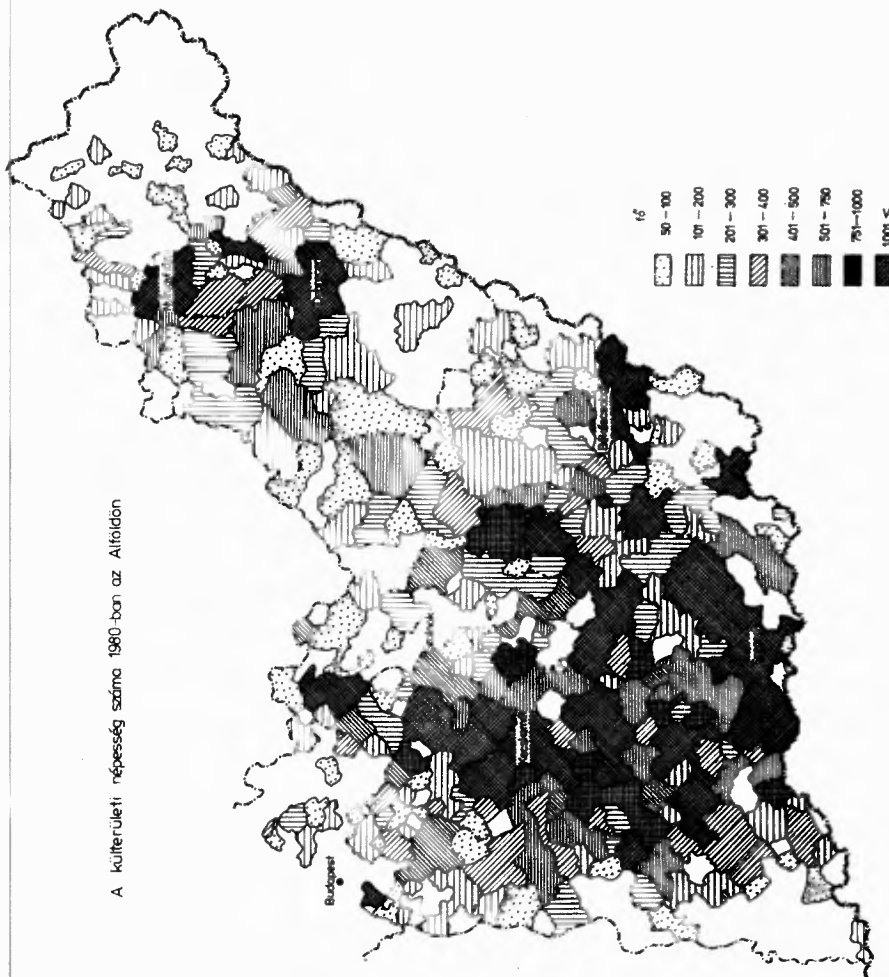
N é v	Belterületi népesség			Tényleges szaporodás vagy fogyás			
	1930	1949	1960	1930-1949 száma	%	1949-1960 száma	%
Városok	666 700	552 460	827 112	-114 240	-17,1	274 652	49,7
községek	1 611 326	1 701 624	1 932 395	90 298	5,6	230 771	13,6
Alföld összesen:	2 278 026	2 254 084	2 759 507	-23 992	-1,1	505 723	22,4

N é v	A külterületi népesség			Tényleges szaporodás vagy fogyás			
	1930	1949	1960	1930-1949 száma	%	1949-1960 száma	%
Városok	343 109	480 057	179 926	136 948	39,9	-300 131	-62,5
Községek	634 275	627 741	593 495	-6 534	-1,0	-34 246	-5,5
Alföld összesen:	977 384	1 107 798	773 421	130 414	13,3	-334 377	-30,2

1. ábra

2. ábra

Az 1949-ben külterületen élt lakosságot a fentiekén túl a feltűnően fiatalos korösszetétel jellemezte, ami egyrészt a 15 éven aluliak magas (27,1 %), másrészt a 60 éven felüliek alacsony hányadában jutott kifejezésre. Igaz viszont, hogy a munkaképes korú népesség 61,4 %-os részesezése alacsonyabb az országos (63,5 %) átlagnál. Szabolcs-Szatmár, Szolnok és Bács-Kiskun megyék különösen alacsony értékekkel tűnnek ki.

Az a hatalmas változás, amely az egész magyar tanyarendszerben 1949-től napjainkig lejajlott, az 1950-es években indult el. Ezen idő alatt az Alföld külterületi népessége 30,2 %-kal csökkent. Ez a csökkenés nemcsak területileg volt differenciált, hanem az egyes településtípusok esetében is. A csökkenés kevésbé volt viharos a falvakban (5,5 %), mint a városokban. A városokra esett az összes fogyás 89,8 %-a (300 131 fő). A városok népesedésére ezen túl az volt a jellemző, hogy az összes városi lélekszám 2,5 %-kal (274 652 fő) nőtt. (A várossá nyilvánított települések sora csak Törökszentmiklóssal növekedett!) Egyfelől tehát megfigyelhetjük a népesség koncentrációját a városok belterületére, ami a tényleges szaporodásból, illetve a külterületről a belterületre való beáramlásból táplálkozott. (Az 1960. évi népszámlálás adatai alapján az Alföld valamennyi városában pozitív volt a tényleges szaporodás, a mi adataink szerint pedig a városi népesség csökkent. Ez azért állt elő, mert mi az 1949-es népszámlálási kötet adatait vetettük össze az 1960-as adatokkal, s a két census között a városok területe 330 943 hektárral csökkent. Az 1960-as népszámlálásnál a tényleges szaporodási adatok 1949-es értékeit erre a csökkent területre számították át.) Ez alatt az idő alatt — elsősorban a városok határából — számos tanya-területet önálló községgé nyilvánítottak, így a községi népesség száma növekedett. Ezen településtípusnál is — bár a folyamat lassúbb ütemű — tanúi lehetünk a népesség belterületen való koncentrációjának.

A külterületi népesség fogyása elsősorban a munkaképes korú népességet érintette, hiszen az 1949-es 61,4 %-os arányuk 1960-ra lecsökkent 59,1 %-ra. A 0-14 évesek hányada 30,2 %-ra növekedett, és csökkent a 60 — X évesek aránya 10,7 %-ra. Az egész népességnek 50,2 %-a a mezőgazdaságban, 7,3 %-a az ipar és építőiparban és 8,2 %-a az egyéb ágazatban dolgozott.

E helyen nem tartom feladatomnak a külterületi népesség számában végbe ment további változást (csökkenést) elemezni (1-2. ábra), néhány fontosabb észrevételt mégis szükséges tenni. 1960-ban az Alföld településeinek többségében a külterületi népesség abszolút száma meghaladta az 1000 főt, Debrecenben, Hódmezővásárhelyen, Kiskunfélegyházán és Nyíregyházán 10 000 fölött volt a számuk, sőt Kecskeméten több mint 20 000 fő élt külterületen. A két évtized (1960—1980) változásának fő következményei:

1/ Egész térségek váltak külterületi népesség nélkülivé, vagy olyan területekké, ahol a településekben élők száma oly kevés, hogy elemzése elhanyagolható. Ilyen területek: Szabolcs-Szatmár megye túlnyomó többsége, Hajdú-Bihar és Békés megyének elsősorban a volt bihari részei, Békés megye volt arad-csanádi részei, Szolnok jársági részei, a Tisza mente, Pest megyének a fővárosi agglomerációt alkotó jelentős területei, a Bácska jelentős része, továbbá a Duna mente.

2/ A nagyobb külterületi népességgel rendelkező települések sávokban, illetve göcökben helyezkednek el. Így a Hajdú és Szabolcs megyei övezet, a közép-békési öve-

zet, a nagykun városok, a Duna-Tisza közi Homokhátság egésze, a csongrádi városok és végül Jászberény és közvetlen környéke alkot egy-egy nagyobb egységet.

3/ A külterületi népességgel rendelkező települések többségében a külterületi népesség száma 100 és 1000 között mozog, az 1000 főt 32-ben haladja meg és egy kisebb csoportban 50 és 100 fő között van a számuk.

A külterületi népességnek e nagysága és térbeli megoszlása azt mutatja, hogy az Alföld egészén végbement mennyiségi változás olyan mértékű volt, hogy az már minőségi ugrást jelent. Ennek egyik pólusát egy relatív koncentráció jelenti, míg a másikat a külterületi települések teljes megszűnése.

Amikor ma e népesség minőségi jellemzőit keressük, mindenkor figyelemmel kell lennünk arra, hogy azok mögött jóval kisebb abszolút értékek szerepelnek, mint amikor az Alföld valóban tanyás terület volt. A külterület jellegzetességei kevésbé nyomják rá bélyegüket az egész település életére, mint a korábbi évtizedekben (2. táblázat).

Számunkra a mennyiségi csökkenés ellenére is fontos kérdés marad azonban az, hogy a társadalmi-gazdasági változások milyen mértékben alakították át azokat a külterületen élőket, akik mind a mai napig nem mozdultak onnan, sőt egyes területeken elköltözésükkel a jövőben sem számolhatunk.

III. Osztály- és rétegtagozódás

1980-ban az Alföldön a külterületen élők száma 325 208 fő volt, az összes lakos 8,6 %-a. A keresők 211 208 fős (64,9 %-a) táborából az aktív keresők 150 070 főt (46,1 %) foglaltak magukba, ami pontosan megegyezett az alföldi összes aktív keresők arányával.

A következőkben a társadalom struktúrájának 1980-as állapotát mutatjuk be, mégpedig a tulajdonviszonyok alapján kialakítható réteg- és osztályszerkezet főbb jellemzőit. Általánosan ismert az a vita, amely a társadalom strukturálódásával kapcsolatosan napjainkban is folyik, s amelynek alapján lényegében három markánsan megjelenő nézet különíthető el (HALAY T. 1982, BARANYI B. 1985). Mi úgy gondoljuk, hogy a társadalom valamely népességcsoportjáról annál adekvátabb képet kapunk, minél több oldalról igyekszünk annak belső jellemzőit megkeresni. Célunk nem is az, hogy a társadalom strukturálódásáról folyó vitához hozzájáruljunk, hanem — elfogadva a statisztika nyújtotta kategóriákat — e struktúra térbeli megjelenését írjuk le.

Ahhoz, hogy egy nagyobb területről a címben jelzett elemzés készülhessen, jelenleg — más forrás nem állván rendelkezésünkre — kénytelenek vagyunk elfogadni a népszámlálási kötetek statisztikai adatait, s az azok mögött meghúzódó osztály- és rétegtartalmakat, amelyeket ma már sokan vitatnak. Valóban joggal felvethető az a kérdés, éppen a külterületen élő mező- és erdőgazdálkodási aktív keresők kapcsán, hogy mennyiben jogosult pl. az állami gazdasági és termelőszövetkezeti dolgozót különböző osztályba sorolni, hogy a tulajdonformán túl mennyiben különbözik egymástól e két csoport, illetve összes többi életmegnyilvánulásában melyikhez áll közelebb az állami gazdasági dolgozó: a gyári munkáshoz-e vagy a termelőszövetkezeti paraszt-

2. táblázat

A népesség 1980-ban

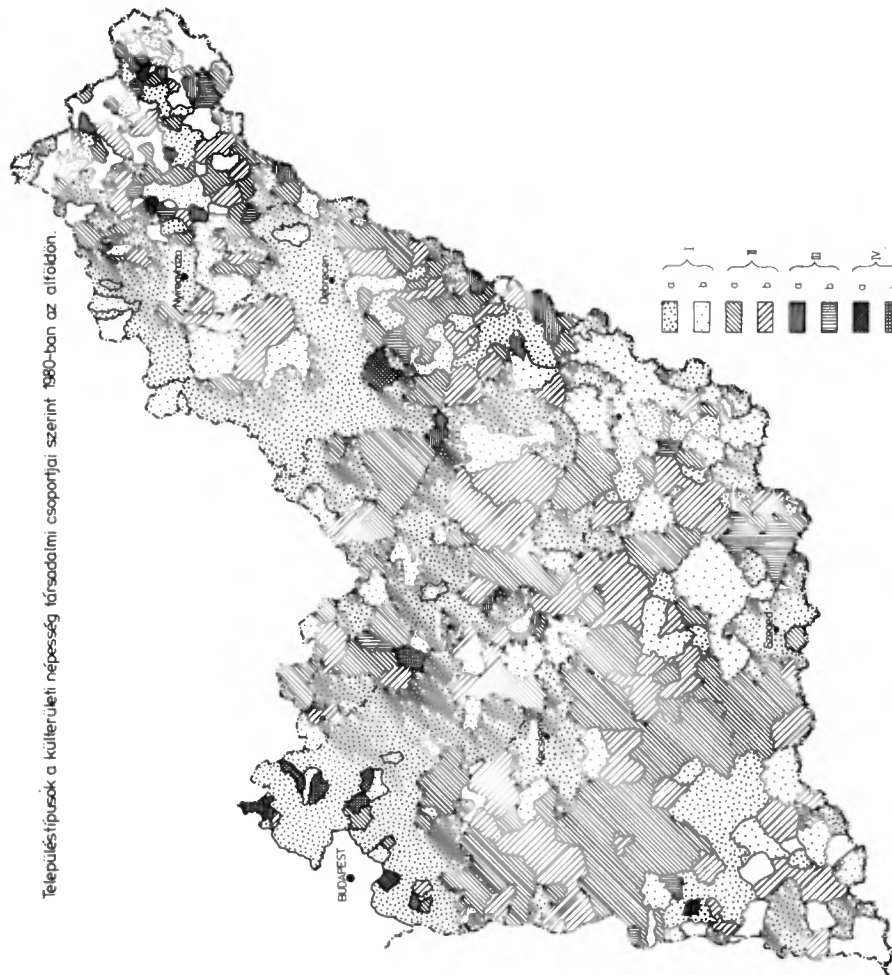
Név	A népesség			Tényl. szaporodás vagy fogyás*			A külterületi népesség						
	1960	1970	1980	1960-1970	1970-1980	1960	1970	1980					
	száma	száma	száma	száma	száma	száma	száma	száma					
		%	%	%	%	%	%	%					
Bács-Kiskun	586 084	569 156	568 532	-13 096	-2,2	-624	-0,1	210 977	36,0	164 538	28,7	101 002	17,8
Békés	468 466	441 081	436 987	-21 270	-4,5	-4 094	-0,9	112 019	23,9	70 081	15,7	34 567	7,9
Csongrád													
(Szegeddel)	434 046	445 220	456 862	7 673	1,8	11 642	2,6	121 615	27,9	90 943	20,4	56 937	12,5
Hajdú-Bihar													
(Debreccenel)	522 787	528 118	552 417	7 706	1,5	24 299	4,6	75 854	14,5	55 564	10,5	26 674	4,8
Pest (alföldi területe)													
Szabolcs-	522 355	567 520	613 946	46 216	8,8	46 574	9,1	77 346	17,8	70 350	12,7	46 393	7,6
Szatmár	586 449	572 943	593 746	5 737	1,0	20 803	3,6	83 699	14,3	65 560	11,1	36 125	6,1
Szolnok	462 150	442 287	446 379	-12 323	-2,7	5 092	0,9	90 162	19,5	55 342	12,3	23 510	5,3
Alföld	3 582 337	3 512 397	3 615 089	20 643	0,6	102 692	2,9	771 222	21,5	572 378	16,3	325 208	8,6
Észak	1 404 722	1 481 911	1 539 372	75 069	5,3	57 461	3,9	92 947	6,6	52 632	3,6	36 178	2,4
Dunántúl	3 169 379	3 272 880	3 442 326	123 235	3,9	169 446	5,2	321 056	10,1	224 362	6,9	110 240	3,2
Magyarország	9 961 044	10 322 099	10 709 536	354 553	3,6	387 437	3,8	1 203 222	12,1	858 583	8,3	458 489	4,3

* Az 1960-1970-es adatok a jelenlévő népesség alapján számítottak, az 1970-1980-asok pedig a lakónépesség alapján.

hoz (SIMÓ T. 1984)? Vagy egy másik kérdés: a korábbi évtizedek során végbement osztály- és rétegeltolódások az 1970-es éveket már nem jellemezték, hanem – a társadalmi-gazdasági fejlődés velejárójaként – a belső szerkezet minőségi átalakulásának szakasza kezdődött meg (KLINGER A. 1982). Ez a megállapítás országosan igaz lehet, de vajon az Alföld külterületi népességére vonatkozólag is ilyen egyértelmű lenne? Az idézett szerző megjegyzi, hogy a nagymértékű számszerű változások helyett az egyes osztályok és rétegek összetételének belső átrendeződése vált jellemzővé, ami a képzettségi szint emelkedésében, az ágazati és foglalkozási szerkezet átalakulásában és a területi arány eltolódásában jutott kifejezésre. Mindebben a folyamatban a külterületi népesség aktívan részt vett, az őket is érintette, de bizonyos fáziseltolódással. Sőt: ma is aktív részesei ennek a folyamatnak, még akkor is, ha az osztály- és rétegtársadalmi arányokat az ott folyó átalakulás alig érinti.

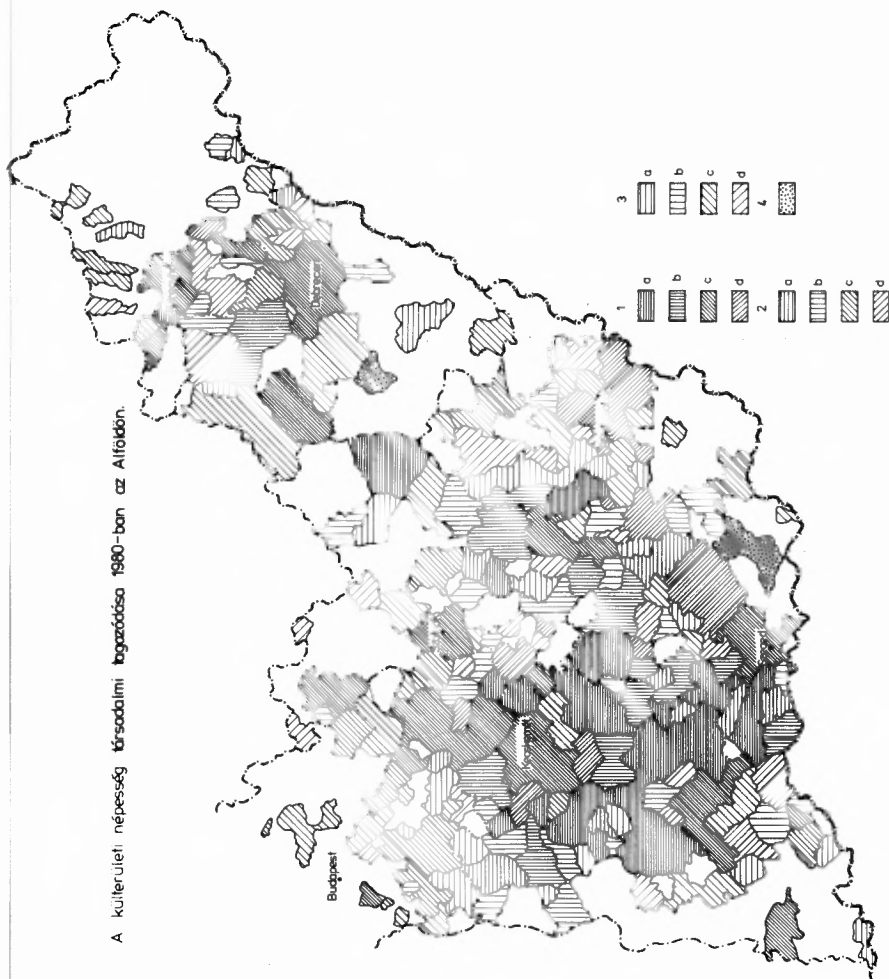
Az a tény azonban, hogy a külterületi népesség 1970 és 1980 között az Alföldön tetemes mennyiséggel (247 170 fő, az Alföld népességének 7,0 %-a) fogyott, ugyanakkor a mezőgazdaságban dolgozók száma összesen is és a külterületen is csökkent, arra utal, hogy ez a népesség nemcsak lakóhelyét változtatta meg, hanem foglalkozását is, egyik tulajdonformából átkerült egy másikba, így egyik osztályból átlépett egy másikba. Ez a népesség-csökkenés a ma külterületen élők 76,0 %-ának felel meg, tehát az itt élők szempontjából ez a változás döntő jelentőségűnek ítéltető. Békés megyében például a külterületen élő fizikai aktív keresők száma 1970 és 1980 között 13 617 fővel csökkent s ez a jelenleg ott élő fizikaiaknak 92,3 %-át jelentette, vagyis a külterületen élt fizikai foglalkozásúaknak 48,0 %-a, a szellemi foglalkozásúaknak pedig 42,2 %-a változtatott lakóhelyet.

Az eddigiek is bizonyítják, hogy a külterületi népesség osztály- és rétegtagozódásának kérdései izgalmas problémákat rejtenek magukban. Sajnálatos, hogy a hiányzó adatok miatt csak statikus képet tudunk felvázolni. Ezen túlmenően is számos módszertani probléma vetődik fel a kutatás kapcsán. Így mindenekelőtt az, hogy melyik legyen az a legkisebb abszolút szám vagy arány, amelyik mellett még az adott települést külterületileg lakottnak tekintsük. Ha nem alkalmazunk megszorításokat e vonatkozásban, akkor a térképi ábrázolásnál egy kategóriába kerülhet az a település, ahol a munkásosztályhoz tartozók száma csupán 2 volt, azzal, ahol a számuk meghaladta az 1000 főt is. Így első lépésben a statisztikailag megadott négy osztály- és rétegekategórián belül 2-2 csoportot képeztem (uralkodó és domináns), amelyek függetlenek voltak az abszolút nagyságtól, a besorolást a relatív értékek alapján végeztem el (3. ábra). A második lépésben abszolút értékeket is beiktattam, mégpedig az aktív keresők viszonylagos értékeit, aminek alapján több településünk kiesett a vizsgálatból. Ezt tovább szigorította az a kritérium, hogy legalább 100 külterületi lakosnak kellett ahhoz lennie, hogy az adott település a végső kategóriákba bekerülhessen (4. ábra). Ez az értékelés, ha nem is hibátlan, de a tapasztalati tényekkel jól egybeeső képet adott.

3. ábra

I: munkásság, II: termelősövetkezeti parasztság, III: kisárutermelő, kiskereskedő, IV: értelmiségi;
a: uralkodó társadalmi csoport (50,0 % felett), b: domináns társadalmi csoport (33,4 – 50,0 %).

4. ábra

1: 50,0 % feletti külterületi aktív kereső és 500-nál több külterületi lakos, 2: 35,1 – 50,0 % külterületi aktív kereső és 301 – 500 külterületi lakos, 3: 20,1 – 35,0 % külterületi aktív kereső és 101 – 300 külterületi lakos; a: uralkodóan parasztság, b: dominánsan parasztság, c: uralkodóan munkásság, d: dominánsan munkásság.

1. A munkásosztály

A munkásosztály létszáma az Alföldön 1970-ben 818 697 fő volt, ami 1980-ra 911 101 főre nőtt. (Most és a továbbiakban is csak az aktív keresőket véve figyelembe.) Ez az összes kereső 53,9 %-át jelentette. Növekedési dinamizmusuk (11,3 %) gyorsabb volt, mint az országos (5,9 %) átlag. Az Alföld külterületén élt 1980-ban a munkásságból 73 940 fő, az összesnek 8,1 %-a, ami kisebb részesedést jelent, mint az összes aktív keresőnek (8,9 %) a külterületen lévő hányada. Az összes külterületi keresőnek 49,3 %-a tartozott ekkor a munkásosztályhoz, s ez a magas arány azt jelenti, hogy megelőzte a termelészövetkezeti parasztság és a többi csoport részesedését is. Vagyis, ha nem is olyan dominánsan, mint az Alföld átlagában, de a munkásosztály mégis a legnagyobb létszámú osztállyá fejlődött a külterületen is.

Jelentős eltérés figyelhető meg a városok és falvak értékei között. Az Alföld városainak külterületén élt keresők 60,0 %-a tartozott a munkások táborához, ami a külterületi munkások 37,7 %-át jelentette. Ugyanakkor a másik oldalon a falusi települések külterületén a munkásság az aktív keresők 44,5 %-át adta, az összes külterületi munkás 62,3 %-át. Tehát akiket a statisztika a munkásosztályhoz tartozónak tekintett, azok a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyük alapján is nagyobb hányadban éltek a városok külterületén. Más szóval: a külterületi munkásság nagyobb arányban kötődik települési helyével a fejlettebb településtípushoz, a városhoz, mint a falvakhoz (3. táblázat).

A városok nemcsak abban az értelemben tekinthetők fejlettebbeknek, hogy a belterületek népességösszetétele kedvezőbb, mint a falvaké, továbbá, hogy a városok több és nem az agrártermeléshez kötött munkahelyet biztosítanak, hanem abban is, hogy a városok külterületi népességének összetétele is kedvezőbb struktúrájú, mint a falvaké. Így a városok külterületén a 0-14 évesek aránya (21,3 %) magasabb, mint a falvakban (19,9 %), ugyanakkor a 60-X évesek hányada (17,6 %) alacsonyabb, mint a falvakban (20,5 %). Hasonló különbségeket találunk akkor is, ha az iskolai végzettséget vetjük össze. Ami tehát azt is jelenti, hogy a városok külterületi munkásságának belső strukturálódása is kedvezőbb, mint a községeké (4. táblázat).

Az egyes megyéket a munkásság külterületi aránya alapján különböző típusokba lehet sorolni (5. ábra). Az egyik csoportba Hajdú-Bihar, Pest és Szabolcs-Szatmár megye tartozik, ahol megyei átlagban az arányuk megközelíti a 60 %-ot. Azonban az egyes megyék között itt is fontos eltérések jelentkeznek. Pest megye az Alföld egyetlen megyéje, ahol a községek külterületén magasabb a munkások aránya, mint a városokén. A Pest megyei községi átlagtól (58,6 %) alig marad el Hajdú-Bihar megye községi átlaga (57,6 %), de ebben a megyében a városi átlag 60 % fölé emelkedik. Szabolcs-Szatmár megye pedig azért foglal el különleges helyet, mert itt a városi átlag (68,4 %) olyan magas, hogy ezzel az Alföldön a legmagasabb értéket mondhatja magáénak. Igaz viszont, hogy falusi értéke az alacsonyabbak közé tartozik.

A másik csoportot Bács-Kiskun, Békés és Szolnok megyék alkotják, ahol a megyei átlagérték 50 % alatt, de 40 % felett helyezkedik el. Közülük Bács-Kiskun azzal különül el, hogy a városi és falusi értékek között igen nagy az eltérés (17,2 %), míg Szolnok megyében a viszonylag alacsony átlagértékek az említésre méltóak.

3. táblázat

Az Alföld külterületi aktív keresőinek osztály- és rétegtagozódása 1980-ban

Név (megye)	Összesen		munkás		szöv.-i paraszt		ért. és egyéb szell.		kisáruter. és kisker.	
	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya
Bács-Kiskun										
városok	12 999	45,7	7 538	58,0	3 711	28,5	998	7,7	752	5,8
községek	33 259	45,8	13 557	40,8	15 861	47,7	1 746	5,2	2 095	6,3
összesen	46 258	45,8	21 095	45,6	19 572	42,3	2 744	5,9	2 847	6,2
Békés										
városok	6 543	45,9	3 366	52,2	2 042	31,6	513	7,9	532	8,2
községek	9 574	46,7	4 593	48,0	3 497	36,5	592	6,2	892	9,3
összesen	16 027	46,4	7 959	49,7	5 539	34,6	1 105	6,9	1 424	8,9
Csongrád										
városok	6 525	47,2	2 640	40,5	2 733	41,9	401	6,1	751	11,5
községek	21 890	50,8	7 249	33,1	11 969	54,7	1 135	5,2	1 537	7,0
összesen	28 425	49,9	9 889	34,8	14 702	51,7	1 536	5,4	2 288	8,1
Hejőú-Bihar										
városok	4 800	46,9	2 887	60,1	1 150	24,0	340	7,1	423	8,8
községek	7 245	44,1	4 170	57,6	1 866	25,8	579	8,0	630	10,1
összesen	12 045	45,2	7 057	58,6	3 016	25,0	919	7,6	1 053	8,7
Pest										
városok	3 721	42,0	2 123	57,1	1 117	30,0	303	8,1	173	4,6
községek	15 845	44,1	9 293	58,6	4 539	28,6	1 234	7,8	779	4,9
összesen	19 566	43,6	11 416	58,3	5 656	28,9	1 537	7,9	952	4,8
Szabolcs-Szatmár										
városok	6 945	46,6	4 749	68,4	958	13,8	804	11,6	434	6,2
községek	9 505	44,8	4 676	42,2	3 307	34,8	624	6,7	898	9,4
összesen	16 450	45,5	9 625	57,3	4 265	25,9	1 428	8,7	1 332	8,1
Szolnok										
városok	4 996	49,1	2 379	47,6	1 799	36,0	359	7,2	459	9,2
községek	6 313	47,3	2 559	40,5	2 582	40,9	374	5,9	798	12,6
összesen	11 309	48,1	4 938	43,7	4 381	38,7	733	6,5	1 257	11,1
Alföld										
városok	46 439	46,2	27 847	60,0	13 511	29,1	3 718	8,0	3 524	7,6
községek	103 631	46,1	46 093	44,5	43 621	42,1	6 284	6,1	7 629	7,5
összesen	150 070	46,1	73 940	49,3	57 131	38,1	10 002	6,7	11 153	7,4

A népesség korösszerététele 1980-ban

Név (megye)	BELTERÜLET														
	ÖSSZESEN					VÁROSOK					FALVAK				
	0-14	15-39	40-59	60-X	0-14	15-39	40-59	60-X	0-14	15-39	40-59	60-X			
	évesek														
Bács-Kiskun	22,1	35,3	25,3	17,4	22,7	38,4	23,7	15,2	21,6	33,0	26,5	18,9			
Békés	21,6	33,7	25,4	19,3	21,7	36,1	24,0	18,2	21,5	31,9	26,4	18,4			
Csongrád	21,0	36,5	24,0	18,5	21,1	37,6	23,3	18,0	20,6	33,2	26,2	20,0			
Hajdú-Bihar	24,0	36,7	23,6	15,6	23,5	39,5	22,3	14,6	24,6	33,7	25,0	16,7			
Pest	22,7	36,7	24,7	15,9	22,4	37,5	23,2	16,9	22,8	36,5	24,9	15,8			
Szabolcs-Szatmár	26,8	35,5	23,6	14,2	27,4	40,8	20,5	11,3	26,4	33,4	33,4	15,3			
Szolnok	23,0	34,4	25,1	17,6	23,7	36,4	24,4	15,5	22,4	32,6	25,7	19,3			
	KÜLTERÜLET														
Bács-Kiskun	19,4	32,2	27,7	20,6	14,9	32,2	27,7	25,2	18,7	31,2	28,5	21,6			
Békés	18,7	32,8	27,6	20,9	18,3	32,5	27,1	22,0	19,0	32,9	27,9	20,2			
Csongrád	17,7	31,0	28,9	22,9	20,4	34,0	27,1	18,5	16,8	30,1	29,4	23,7			
Hajdú-Bihar	23,7	35,6	25,5	15,2	22,3	37,4	25,0	14,5	24,5	34,5	25,8	15,2			
Pest	22,4	32,9	25,3	19,4	22,4	32,9	25,3	15,4	22,4	34,2	25,2	18,1			
Szabolcs-Szatmár	23,3	34,5	26,1	16,1	21,8	36,6	25,9	15,7	24,3	33,1	26,2	16,4			
Szolnok	21,0	33,1	26,5	19,4	23,7	37,1	24,6	14,5	19,0	30,0	28,0	23,0			
Alföld (Külter.)	20,4	32,9	27,3	19,4	21,3	35,1	26,0	17,6	19,9	32,0	27,6	20,5			

Viszonylag kiegyensúlyozott helyzetet tükröznek Békés megye értékei, ahol a megyei átlag csaknem egybeesik az alföldi átlaggal. Ezekben a megyékben a munkásosztályhoz tartozók arányuk alapján még a legnagyobb társadalmi csoportot alkotják, de nem olyan domináns értékkel, mint az előbbi három megyében. Velük még leginkább Békés megye lenne egy sorba hozható.

Egészen különleges helyzetet mutat Csongrád megye. Itt a megyei átlag csupán 34,8 %, tehát az egésznek az egyharmadát alig haladja meg. A falusi átlag csupán 33,1 %, de a városi is csak 40,5 %. Ebben a megyében a „foglalkozási urbanizáció” a külterületet a legkevésbé alakította át. A városok külterületén is alacsonyabb a munkások aránya, mint öt alföldi megyénk (Bács-Kiskun, Békés, Hajdú-Bihar, Pest, Szabolcs-Szatmár) községeinek külterületén. Egyetlen olyan megyéje az Alföldnek, ahol a termelészövetkezeti parasztság aránya magasabb, mint a munkásoké, sőt arányuk egyedül itt mutat domináns értéket. Ezt a helyzetet részben a Csongrád megyei települési renddel, részben az ott folyó gazdálkodással, továbbá a történelmi hagyományokkal magyarázhatjuk, de szerepet játszik benne a Csongrád megyei városok – Szeged kivételével – viszonylag alacsony iparosodottsági szintje is.

A külterületi munkásság településenkénti arányát a 3. ábra mutatja be. Az ábrán négy csoportba, összesen nyolc kategóriába soroltam be a településeket. A négy csoportot a társadalmi osztályok és rétegek adják, míg ezeken belül megkülönböztettem uralkodó (50,1 % feletti) és domináns (33,4 – 50,0 %) arányt. Vannak tehát olyan települések, ahol a termelészövetkezeti parasztság van dominánsan jelen, s ahol a munkások arányát az ábra nem mutatja. (Csupán azon településekben, ahol arányuk meghaladja a 33,3 %-ot, s ezzel egyben a legnagyobb társadalmi csoportot képviselik.)

Azok a települések, ahol a vezető társadalmi csoport a munkásság, az Alföld nagyobbik hányadát foglalják el: Pest, Békés, Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár megyék csaknem egész területét uralják és jelentős területekre terjednek ki Szolnok megyében is. Csongrád megyében csupán Szeged és Hódmezővásárhely és közvetlen környékük tartozik ide, míg Bács-Kiskun megyéből Kecskemét és környéke, valamint a délnyugati részen egy nagyobb, de nem összefüggő övezet tartozik ide. Az egyes területek között azonban fontos különbségek is vannak. Amíg ugyanis a Pest-Bács-Kiskun-Szolnok megyei csaknem összefüggő övezeten belül a munkások 50 % feletti arányban vannak jelen, addig Békés megye területének nagyobbik részén csak dominánsan. Továbbá: Hajdú-Bihar megye nyugati-délnyugati sávjában a többség csak azért alakulhatott ki, mert itt magas az állami gazdaságokban dolgozók aránya.

Ma már az Alföld külterületi településein az aktív keresők a legnagyobb számban a munkásosztályhoz tartoznak. Meghatározó jelentőséggel vannak jelen nemcsak az iparosodottabb városok, hanem a falvak határában is. Területi elterjedtségükben lényeges különbségek mutatkoznak, amelyek kialakulásában a történelmi múltat, a jelenlegi gazdasági formát, a települési rendet és a belterületen lévő gazdasági bázist, valamint a kül- és belterület között kiépített közlekedési kapcsolatokat egyaránt számításba kell vennünk.

2. A szövetkezeti parasztság

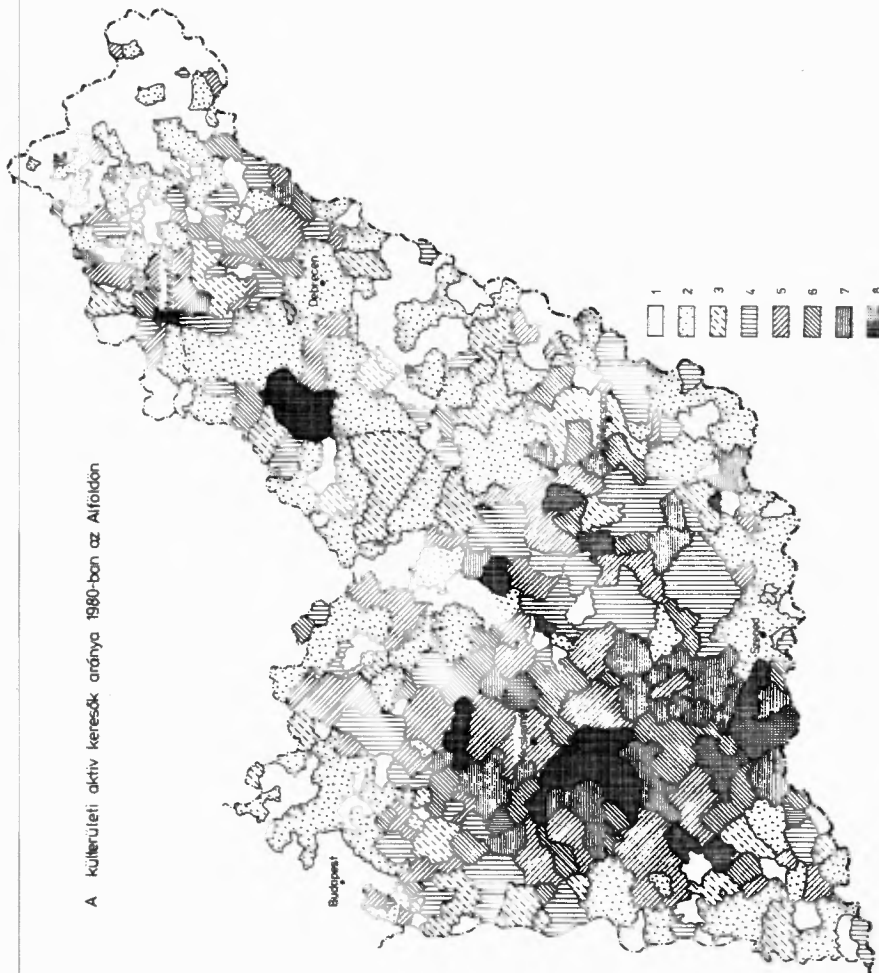
A társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely, valamint az osztályok szerinti besorolás közötti jelentős különbség elsősorban a mezőgazdaságban dolgozók és a szövetkezeti parasztság kategóriái között a legszembetűnőbb. A külterületen élő aktív keresők esetében különösen nagy az eltérés (5. ábra), hiszen az Alföldön a mező- és erdőgazdaságban dolgozók száma 86 748 fő, s közülük csak 57 131 fő tartozik a szövetkezeti parasztság soraiba. Többek között ezért is jelenti ez a probléma az egyik legfontosabb vitakérdést a társadalom strukturálódásáról, illetve osztálytagozódásáról folytatott polémiában. Az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek fizikai dolgozói között általában nem a tulajdon a leginkább differenciáló tényező, hanem egyéb adottságok és helyzetek váltak meghatározó jelentőségűvé. A tapasztalati tények alapján méginkább érvényesnek tekinthető ez a külterületen élő mezőgazdasági foglalkoztatottakra, illetve a hozzájuk kapcsolódó családokra. A foglalkozási szerkezet így sokkal inkább paraszti társadalomnak mutatja a külterületi népességet, mint az osztályszerkezet szerinti besorolás. Az elmúlt két és fél évtizedben a szövetkezeti parasztság – és közöttük a külterületen élők – munkafeltételei, életkörülményei, jövedelmi viszonyai stb. gyorsabban változtak, így a két szektor közötti különbségek csökkentek, vagyis nem további differenciálódás, hanem közeledés következett be.

Mindezek ellenére a szövetkezeti parasztságot a maga specifikus jegyei alapján a társadalom olyan nagy csoportjának tekinthetjük, amelyen belül – a társadalmi-gazdasági-kulturális folyamatok által meghatározottan – olyan sajátos fejlődési folyamatok zajlottak, s történnek napjainkban is, amelyek nem elhanyagolható specifikumokat teremtettek, s amelyek ismerete nélkül, vagy azok figyelmen kívül hagyása esetén éppen a társadalomról alkotott teljesebb ismeretünkről mondanánk le.

1980-ban az Alföld külterületén a szövetkezeti parasztság a keresők 38,1 %-át adta, míg a belterületen csupán 17,0 %-ot tett ki. Az összes szövetkezeti parasztnak 17,9 %-a élt külterületen (3. táblázat). A külterületi keresőkből való részesedésük tehát lényegesen meghaladja a belterületi arányukat, illetve a külterületi népesség részesedési arányát az összes népességből. Így a szövetkezeti parasztság a kedvezőtlenebb helyzetű külterületi településekben koncentrálódik, ezen belül is elsősorban a községek határában él, hiszen az összes külterületi szövetkezeti paraszt 75,4 %-a itt található. A belterület oldaláról szemlélve pedig azt mondhatjuk, hogy a városi szövetkezeti parasztság inkább a külterületen él (25,6 %), mint a falusi, hiszen az egész falusi szövetkezeti parasztságnak csupán 16,4 %-a él külterületen.

A megyék külterületét vizsgálva megállapítható, hogy egyedül Csongrád megye az, ahol a szövetkezeti parasztság aránya meghaladja az 50 %-ot, mégpedig úgy, hogy arányuk mindkét településtípus külterületén magasabb, mint a munkásság aránya. A városi és a falusi külterületi arányok (41,9 %, 54,7 %) is magasabbak, mint a többi megye hasonló értékei. Csongrád megyét tehát nemcsak a mezőgazdaságban dolgozók aránya alapján, hanem pusztán a szövetkezetiek alapján is a leginkább agrár külterületi megyének tekinthetjük.

A többi megyét (éppen úgy, mint a munkásság arányai alapján) két nagyobb csoportba sorolhatjuk. Az egyikbe Bács-Kiskun, Békés és Szolnok megyék tartoznak,

5. ábra

1: 10 fő alatt, 2: az országos átlag alatt (0,1 – 4,4 %), 3: az alföldi városi átlag alatt (4,5 – 6,7 %),
4: az alföldi községi átlag alatt (6,8 – 10,4 %), 5: 10,5 – 20,0 %, 6: 20,1 – 35,0 %, 7: 35,1 –
50,0 %, 8: 50,0 % felett.

ahol a munkásság aránya ugyan magasabb, mint a szövetkezeti parasztságé, de a kettő közötti különbség nem jelentős. Bács-Kiskun megyében a falusi és városi értékek között ugyanúgy nagy különbség (19,2 %) mutatkozik, mint a munkások esetében, csak most a falusi települések javára. Így Bács-Kiskun megye városi külterülete kevésbé agrárjellegű, mint az ezen csoportba tartozó másik két megyéé, ellenben községei külterülete sokkal inkább a szövetkezeti parasztság lakóhelye, mint a többi megyéé, s ebben a tekintetben Csongrád megyéhez áll közelebb.

A másik csoportba Hajdú-Bihar, Pest és Szabolcs-Szatmár megyék tartoznak, ahol a szövetkezeti parasztság jelenlétét alacsony értékek (30 % alatt) jellemzik. Ezek sorában a legkiugróbb Szabolcs-Szatmár megye 13,8 %-os városi értéke, s ezzel az Alföldön a legalacsonyabb csoportértéket produkálja. Ugyanitt a községek értéke 34,8 %, tehát jelentős különbség (21,0 %) van a községi és városi értékek között. Az általános alföldi képtől abban is különbözik ez a megye, hogy a községekben a szövetkezeti parasztságnak csupán 7,2 %-a él külterületen (az átlag 16,4 %), míg a városok esetében az átlagnál (25,6 %) magasabb (38,8 %) arányt tapasztalunk. Pest és Hajdú-Bihar megyében viszonylag egyenletesnek tekinthetők a városok és a községek átlagos értékei, de amíg Hajdú-Biharban a városi szövetkezeti parasztságnak csupán 12,3 %-a, addig Pest megyében 32,6 %-a él külterületen. (A községek értékei Hajdú-Biharban 5,0 %, Pest megyében pedig 11,0 %.)

A megyei általános helyzetet jól visszatükrözi a településenkénti megoszlás (5. ábra) képe is. A szövetkezeti parasztság jelentős területeket foglal el egész Csongrád megyében, továbbá Bács-Kiskun megye középső, nyugati és északnyugati részein. Szolnok megyében három nagyobb körzet jelölhető ki, míg Hajdú-Biharban, Szabolcs-Szatmárban és Békésben inkább csak foltokban jelenik meg.

A gazdasági és társadalmi átalakulás mélyen érintette az egész parasztságot: maga is átalakult és soraiból számosan kerültek át a munkásosztályba, sokan értelmiségi pályára is. Belső rétegződése is lényegesen módosult, ma részben a munkamegosztás új struktúráját, részben a hagyományokat tükrözi. Tagjai természetesen a réginek számos magatartásbeli és tudati vonását még ma is magukban hordozzák, de az idősebb generáció mellett felnőtt egy fiatal korosztály, akiknek az életmódjában napjaink hatásai a meghatározóak, így a magasabb mezőgazdasági technika, valamint a magasabb iskolázottság. Átalakult eközben a térbeli eloszlási rendjük is. Számos településben a korábbi meghatározó jelentőségük megcsappant, vagy megszűnt. A települések belső struktúrájáról tudjuk, hogy lakóhelyük egyre inkább a zárt települések peremterületére, vagy onnan még távolabbra, a határba szorult ki (BECSEI J. 1983). Sőt: az Alföldön korábban valójában a mezőgazdák által lakott külterületek adták a jellemző sajátosságot, de ezek mára lényegében megszűntek az agrárnépeség otthónai lenni.

3. Értelmiségiek és az egyéb szellemi keresők

A külterületen élő szellemi aktív keresők létszámukban és arányukban is a legkisebb társadalmi réteget alkotják. 1980-ban az Alföld külterületén 10 002 szellemi foglalkozású élt. Az aktív keresőknek ez 6,7 %-át jelentette. Jelentőségük azon-

ban napjainkban létszámuknál lényegesen nagyobb, ami következik a mai kor gazdasági követelményeiből. Az emberi tényező szerepe egyre inkább felértékelődik, egyre fontosabb szerepet fog játszani a magasabb szakmai képzettség az élet minden területén, még akkor is, ha a gazdaság ezt még egyértelműen nem értékeli magasra, illetve nem kényszeríti ki a minél magasabb általános és szakmai műveltséget. Ma a magasabb iskolai végzettség megszerzésére való törekvés sokszor elsősorban presztízs és csak másodsorban gazdasági kényszer kérdése. A kettő egymástól természetesen nem választható el, de azt tapasztalati tényként is elfogadhatjuk, hogy a gazdasági kényszer csak a szakmai képzettség bizonyos, legfeljebb középszintű elérésére ösztönöz. Ezen belül is egy lefelé nivellálódás érvényesül, különösen olyan, a gazdasági fejlettségben bizonyos mértékig elmaradott területeken, amilyen éppen az Alföld is, különösen annak külterületi településű területei.

Az Alföld összes szellemi keresőinek (380 488) 1980-ban csak 2,7 %-a élt külterületen, ami természetesen következik abból, hogy a szellemi foglalkozásúak munkahelyei elsősorban a belterületre települnek. Az egyes településeket külön is vizsgálva azonban számos olyan határrészt találunk, ahol a szellemi aktív keresők aránya magas értékeket mutat. Így pl. Kecskemét határában az aktív keresők közül a szellemiek aránya átlagosan 11,1 %, de Városföldön eléri a 24,2 %-ot, Körösihegyen a 16,4 %-ot. Bár általában e társadalmi csoport esetében is különbséget találunk a városi és községi külterületek értékei között, de ez a különbség (1,9 %) nem olyan tetemes, mint a munkásság vagy a szövetkezeti parasztság esetében volt. (Annál nagyobb különbség tapasztalható a városi és községi belterületi értékek között, ami mutatja a városok ilyen irányú központosító hatását, s a falvakkal szembeni magasabb fejlettségét.)

A szellemi keresők külterületi alacsony részesedési arányát figyelembe véve jelentős eltérésnek számít az, hogy Szabolcs-Szatmár megyében az arányuk 8,7 %, míg Csongrádban csupán 5,4 %. Ugyancsak Szabolcs-Szatmárban találjuk a legmagasabb (11,6 %) városi értéket és Csongrádban a legalacsonyabbat (6,1 %). Csongrádban van a legalacsonyabb (5,2 %) községi érték is, míg a legmagasabbat (8,0 %) Hajdú-Biharban figyelhetjük meg. A csongrádi alacsony községi értékhez hasonlóan találunk Bács-Kiskun megyében is. A legalacsonyabb szellemi keresői arányokat tehát azon településekben találjuk, ahol a szövetkezeti parasztság a legnagyobb arányban fordul elő, ahol a kertgazdálkodás, a zöldség- és gyümölcsstermelés a legintenzívebb.

A szellemi keresők külterületi aránya és a külterületi népesség iskolázottsági szintje között ugyan nem, vagy csak nehezen lehet összefüggést találni, de az tény, hogy a külterületi népesség általános iskolázottsági szintje (46,6 %) lényegesen alacsonyabb, mint a belterületi népességé (59,8 %).

A 15 évesnél idősebb népesség iskolai végzettsége az Alföld egészén is rosszabb, mint az országos átlag, de ezen belül is tekintélyes szóródás jelentkezik. A két szélső értéket Szolnok megye községi külterületi népességének minimuma (40,3 %) és Szabolcs-Szatmár megye városi belterületi népességének maximuma (75,6 %) képviseli. Az átlagos alföldi iskolázottságot tekintve is igen jelentős a községi külterületi (44,4 %) és a városi belterületi (72,5 %) népesség között a különbség. Mind ezt az eltérő korstruktúra nem magyarázza meg (5. táblázat). Az okokat több tényezőben kell keresnünk, amelyek közül a falvak külterületi népességének korösszeté-

A népesség iskolai végzettsége 1980-ban

N é v (megye)	Belterület		Külterület		Összesen		Belterület		Külterület		Összesen	
	15 – X évesek legalább az ált. isk. 8. o. elvégezte		15 – X évesek legalább az ált. isk. 8. o. elvégezte		15 – X évesek legalább az ált. isk. 8. o. elvégezte		Az aktív keresők közül értelmiségi és egyéb szellemi foglalkozású		Az aktív keresők közül értelmiségi és egyéb szellemi foglalkozású		Az aktív keresők közül értelmiségi és egyéb szellemi foglalkozású	
	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya
Bács-Kiskun												
városok	113 699	72,7	11 350	50,6	125 049	69,9	34 563	35,0	998	7,7	35 561	17,6
községek	113 069	54,3	24 558	41,6	137 627	51,2	20 502	16,6	1 746	5,2	22 248	8,4
összesen	226 768	62,2	35 908	44,1	262 676	58,9	55 065	24,8	2 744	5,9	57 809	12,4
Békés												
városok	88 771	67,9	5 636	49,1	94 407	66,4	25 273	32,4	513	7,9	25 786	15,5
községek	98 141	53,1	7 822	47,1	105 963	52,6	17 957	16,9	592	6,2	18 549	7,9
összesen	186 912	59,2	13 458	47,9	200 370	58,3	43 230	23,5	1 105	6,9	44 335	11,0
Csongrád												
városok	157 304	71,0	5 680	51,7	172 984	70,1	4 704	32,7	401	6,1	47 441	15,9
községek	44 672	52,0	16 513	46,0	61 190	54,9	7 730	16,1	1 135	5,2	8 865	8,8
összesen	211 976	67,2	22 198	47,4	234 174	64,6	54 770	29,1	1 536	5,4	56 306	14,1
Hajdú-Bihar												
városok	150 200	72,3	4 051	51,0	154 251	71,6	43 815	35,1	340	7,1	44 155	16,3
községek	98 366	51,5	5 681	45,8	104 047	51,2	16 376	14,5	579	8,0	16 955	6,7
összesen	248 566	62,4	9 732	47,8	258 298	61,7	60 191	25,4	919	7,6	61 110	11,6
Pest												
városok	67 999	69,1	6 869	48,2	74 868	77,5	12 950	31,8	303	8,1	13 253	16,8
községek	370 592	61,3	29 121	44,6	399 713	77,2	44 742	19,3	1 234	7,8	45 976	9,4
összesen	438 591	62,5	35 990	45,3	474 581	77,3	57 692	21,2	1 537	7,9	59 229	10,4
Szabolcs-Szatmár												
városok	87 517	75,6	6 759	58,0	94 276	74,0	27 936	38,4	804	11,6	28 740	18,0
községek	152 752	54,1	7 363	45,8	160 115	52,5	24 852	14,9	624	6,7	25 476	6,4
összesen	240 269	58,8	14 122	50,9	254 391	58,8	52 788	22,1	1 428	8,7	54 216	9,7
Szolnok												
városok	101 740	68,5	4 004	51,6	105 744	69,4	29 787	32,6	359	7,2	30 146	15,5
községek	93 318	52,2	4 361	40,3	97 679	51,9	16 963	16,4	374	5,9	17 337	7,6
összesen	195 058	59,8	8 365	45,0	203 423	59,7	46 750	24,0	733	6,5	47 483	11,2
Alföld												
városok	767 230	72,5	40 794	51,5	821 579	72,2	179 028	27,7	3 718	8,0	182 746	26,4
községek	970 910	52,5	79 280	44,4	1 066 334	52,6	149 122	16,7	6 284	6,1	155 406	15,6
összesen	1 738 140	59,8	120 074	46,6	1 887 913	59,6	328 150	21,3	10 002	6,7	3 166 163	20,0

tele csak az egyik tényező lehet, de szerepet játszik a korábbi életmód, az iskoláktól való nagyobb távolság, a foglalkozási szerkezet, amelyek kevesebb lehetőséget teremtenek (másképp kisebb aspirációt fejlesztenek ki) abba az irányba, hogy minél magasabb iskolai végzettséget szerezzenek a külterületen élők. Így talán ez – a statisztikai adatokon keresztül is megragadható – helyzet tükrözi vissza leginkább a kül- és belterületen élők életminősége közötti jelentős eltéréseket.

4. Kisárutermelők és kiskereskedők

A kisárutermelők és kiskereskedők rétege az Alföldön a legkisebb létszámú csoport, összesen 64 711 főt foglal magában, s ez az összes keresők 3,8 %-át adja. Ellentétben a már tárgyalt három csoporttal, a külterületen vannak viszonylag többen. Amíg ugyanis az alföldi belterületi keresőkből 3,5 %-kal, addig a külterületi keresőkből 7,5 %-kal részesednek. Létszámuk a külterületen meghaladja (1151 fővel) a szellemi foglalkozásúakét, ellenben a belterületen azoknak csupán 14,5 %-ával egyezik meg. Más vonatkozásban is másképp viselkednek, hiszen a községi belterületi keresőkből 4,1 %-kal, míg a városiakból 2,7 %-kal részesednek. Így tehát a fő települési területük a külterület, illetve a községek belterületei, vagyis a fejletlenebbnek minősíthető településtípusokban viszonylag nagyobb számban élnek.

A külterületen élők csaknem egyenlő arányban találhatók a városok (7,6 %) és a községek (7,4 %) külterületén, bár abszolút számukat tekintve a községek létszáma (7629) több, mint a duplája a városiakénak (3524). Az egyes településtípusok és területek szerint a szóródás (Pest megye városai 4,6 %, Szolnok megye községei 12,6 %) tekintélyes. A legjellemzőbb sajátosságnak mégis az tekinthető, hogy a Bács-Kiskun és Csongrád megye területén élők az összesnek a 46,0 %-át adják, míg e két megyének az összes keresőből való részesedése csak 28,7 %. Ez a területi koncentráció következménye a két megye területén, különösen pedig a falvakban folytatott gazdálkodásnak, az ott meghonosodott üzemgazdasági formáknak. Elsősorban a falvakra jellemző: az egészből e két megye falvaiban él 32,6 %. Ez az Alföldön belüli területi koncentráció azonban a megyei értékek egybevetése esetén nem mutatkozik meg, hiszen Bács-Kiskun megyében a külterületen élő keresőknek csupán 6,2 %-át adják, s ennél alacsonyabb hányadot (4,8 %) csak Pest megye mondhat magáénak.

A külterületi keresőkből való részesedési arányuk tekintetében Szolnok megye áll az első helyen, ahol a részesedésük 11,1 %, a többi megyében mindenütt 10 % alatt marad. Vannak olyan községei az Alföldnek, ahol nemcsak domináns, hanem uralkodó hányadhoz jutnak. Azonban azt is meg kell jegyeznünk, hogy ez a helyzet általában igen alacsony létszámú külterületi kereső esetén áll elő, ahol egy szolgálati lakás (pl. gátőri) jelentősen befolyásolja az átlag mögötti valóságot.

IRODALOM

- BÁLINT J. 1978: Társadalmi rétegződés és jövedelmek. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- BARANYI B. 1985: A Tiszántúl átalakuló társadalma (1945–1978). Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BECSEI J. 1979: A társadalmi csoportok térbeli elhelyezkedése Békés megyében – Tanulmányok, MSZMP Békés Megyei Oktatási Igazgatósága, Békéscsaba, pp. 59–69.
- BECSEI J. 1983: A társadalmi osztályok és rétegek térbeli elhelyezkedése az Alföldön. Alföldi Tanulmányok VII. kötet. Békéscsaba, pp. 103–135.
- BECSEI J. 1983: Békéscsaba, Békés, Gyula és tanyavilágának településmorfológiája, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BELUSZKY P. 1979: Településformáló folyamatok a falusi térségekben. In: Társadalmi struktúráink fejlődése. III. köt. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet. pp. 253–281.
- BIHARI M. 1980: A társadalom érdekviszonyai és a szocialista demokrácia – Társadalmi Szemle, 2. sz. pp. 46–56.
- BÍRÓ E. (szerk.) 1979: Gazdaság, település, társadalomszerkezet. In: Társadalmi struktúráink fejlődése. III. köt. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet
- BLASKOVITS J. 1970: A munkásosztály fogalmáról – Társadalmi Szemle, 8–9. szám. pp. 122–131.
- BÖHM A. 1985: Falun élő munkások. Társadalomtudományi Közlemények 2. sz. pp. 200–211.
- CSIZMADIA E. – NAGY S. – ZSARNÓCZAI S. 1966: Az egységes szocialista szövetkezeti parasztsztyál kialakulása. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- ENYEDI GY. 1983: A magyar falvak helyzete és jövőfejlődése. Társadalomtudományi Közlemények 1. sz. pp. 42–49.
- FARKAS I. 1971: Társadalmunk rétegződése és a munkásosztály – Társadalmi Szemle 2. sz. pp. 75–83.
- FERGE ZS. 1969: Társadalmunk rétegződése. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- GYENIS J. (szerk.) 1978: Tanulmányok a termelőszövetkezeti parasztságról. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- HALAY T. (szerk.) 1973: Tanulmányok a munkásosztályról. Budapest, MSZMP Központi Bizottságának Társadalomtudományi Intézete, Kossuth Könyvkiadó.
- HALAY T. 1982: Bevezetés. A társadalmi struktúra kutatásának alapproblémái. Társadalomszerkezet és rétegződés. Kossuth Könyvkiadó.
- P. KÁLMÁN K. (szerk.) 1979: Rétegződés, mobilitás, egyenlőtlenség. In: Társadalmi struktúráink fejlődése. II. köt. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet
- KLINGER A. 1982: Az osztály- és rétegszerkezet változásai. Társadalomszerkezet és rétegződés. Kossuth Könyvkiadó.
- KOLOSÍ T. 1981: Az értelmiségről vitatkozva – Társadalmi Szemle, 8–9. sz. pp. 119–128.
- KOVÁCS Cs. – FRANCIA L. 1979: A települések társadalmi szerkezete és az anyagi életkörülmények. In: Társadalmi struktúráink fejlődése. III. köt. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet. pp. 179–251.
- MILTÉNYI K. 1981: Az értelmiség mobilitása, rétegződése és helyzete 1945 után – Társadalmi Szemle, 8–9. sz. pp. 129–133.
- MÓD A.-NÉ 1970: Korunk és a munkásosztály – Társadalmi Szemle, 6. sz. pp. 83–97.
- ORBÁN S. 1983: Átalakuló parasztság – változó parasztpolitika. Társadalomtudományi Közlemények 1. sz. pp. 36–42.
- SIMÓ T. 1980: A termelőszövetkezeti dolgozók társadalmi tagozódásáról – Társadalmi Szemle, 8–9. sz. pp. 60–66.
- SIMÓ T. 1984: Állami gazdaságok és termelőszövetkezetek fizikai dolgozóinak jellemzőiről. Társadalomtudományi Közlemények 4. sz. pp. 549–557.
- SIMÓ T. 1986: A szakszövetkezetek és a települések gazdasági-társadalmi struktúrája. Társadalomtudományi Közlemények 1. sz. pp. 90–101.
- ZIRMAI V. 1985: Térbeli társadalmi problémáink és a településtervezés felelőssége. Társadalomtudományi Közlemények 3. sz. pp. 438–447.

- VÁRNAI Gy. (szerk.) 1979: Társadalmunk szerkezetének fejlődéstendenciái. In: Társadalmi struktúránk fejlődése. I. köt. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet
- VÁRNAI GY. 1985: Társadalmi rétegződés Magyarországon 1962–1981. (Adatok az egyenlőtlen-ségi rendszer változásairól.) Társadalomtudományi Közlemények 1. sz. pp. 24–36.

JÓZSEF BECSEI

STRATIFICATION AND SPATIAL DISTRIBUTION OF POPULATION LIVING IN THE OUTSKIRTS OF ALFÖLD SETTLEMENTS 1980

(Summary)

There are extensive surveys, analyses and debates in social sciences concerning the changes in Hungarian society, its restructuring, but a scientific representation of the spatial aspects of these processes is still missing.

The present paper aims at analysing the population living in the outskirts of Alföld settlements from this aspect.

(The distinction between inner areas and outskirts or outer areas of settlements is made for planning purposes. The inner area is the built-up, developed area or the territory to be developed; the outer area serves primarily agricultural, recreational etc. purposes. Nevertheless, Hungarian towns and villages, particularly in the Alföld, have people living in the outskirts, often in detached farmsteads.

The translator.)

Data from the 1980 census were used for these purposes accepting the statistical concept of social structuration. Detached farmsteads represent a specific formation within the Hungarian settlement system. Their developments differ from the overall societal processes in many ways and this divergence has not been adequately dealt with in scientific research. During the past four decades population living in detached farmsteads has significantly decreased. In 1980 only 8.8% of the Alföld population lived in the outskirts. There are extensive areas in the Alföld where there are no more inhabited farmsteads but in other areas (in Bács-Kiskun and Csongrád counties) the number of people living in detached farmsteads is still significant.

The social structure of population in the outskirts has markedly changed. The working class has an important (49.3%) representation within the active residents, with an over 50% or dominant percentage in several settlements. In the Alföld the relative weight of the other major social class, the collective farm peasantry is smaller than this: 38.1%. The working class is in majority in the outskirts of towns while co-operative peasants live in the outer areas of villages. The age structure and the education level of industrial workers are better than the similar composition indices of those who work in agriculture. Collective farm peasantry is over-represented in the outskirts of disadvantaged settlements. Another characteristic feature of outer areas is that they have a larger percentage of small-scale producers within their active residents than inner areas.

The analyses made leave us without any doubt over the necessity of further research, by spatial scientists, into the social changes in the outskirts of settlements.

Translated by Eta Daróczi

БЕЧЕИ, ЙОЖЕФ

РАСЧЛЕНЕННОСТЬ И ПРОСТРАНСТВЕННОЕ РАЗМЕЩЕНИЕ ОБЩЕСТВА АЛЬФЭЛЬДА, ЖИВУЩЕГО ВНЕ НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТОВ, В 1980-М ГОДУ

(Резюме)

Изменения, преобразование структуры, а также настоящая классовая структура и слоистость венгерского общества широко обследуются, анализируются и обсуждаются в кругах общественных наук, все же, наука в общем остается в долгу дать отчет о пространственном появлении всего этого.

В настоящей статье ставится задача проанализировать общество Альфэльда, живущее вне населенных пунктов, с таких аспектов. Для исследования были использованы данные переписи населения 1980-го года, и при этом были приняты официальные статистические категории в отношении структуры общества.

Рассуждаемая проблематика тем более интересна, что здесь речь идет о специальной части системы расселения в Венгрии, которой в последние годы наука мало уделяла внимание, и которая, в отношении общества, имеет немало отличительных черт. За последние четыре десятилетия число населения вне черты поселений значительно уменьшилось; в 1980-м году уже лишь 8,8 процента общего населения Альфэльда жило в таких частях. На Альфэльде имеются такие обширные территории, где по существу уже не осталось населения на околицах, а в других районах (медье Бач-Кишкун и Чонград), наоборот, и в настоящее время многие живут на хуторах (танья). При всем этом в значительной мере преобразовалась внутренняя структура общества вне населенных пунктов. Значительная доля занятого населения (49,3%), живущего за пределами поселений, относится уже к рабочему классу; в случае многих поселений их удельный вес превышает и 50 процентов, а нередко рабочие даже дают доминирующее количество. В то же время, доля другого большого класса, кооперативного крестьянства, здесь больше (38,1%) чем по Альфэльду в целом.

В случае городов, вне населенного пункта в первую очередь живут рабочие, а для сельских поселений характерно кооперативное крестьянство. Из опытов можно сделать обобщение, что внутренняя структура рабочего класса (по возрасту, по образованию) более желательная, чем то же в случае кооперативного крестьянства, далее, что крестьянство в большем количестве живет на околицах менее развитых поселений. Можно считать характерным и то, что удельный вес мелких товаропроизводителей в общем числе занятых больше в населении вне черты поселений, чем среди активного населения в собственных населенных пунктах.

Проведенные исследования убедили нас в том, что требуются дальнейшие работы по анализу изменений общества вне черты населенных пунктов, что, в свою очередь, должно ставить новые задачи перед пространственными науками.

Перевел: Тамаш Бауко

MÉSZÁROS REZSŐ:

A FALUSI TELEPÜLÉS TÉRBELISÉGE A LAKOSSÁG TÉRPÁLYÁI ALAPJÁN

A társadalom és a gazdaság fejlődésének egy-egy adott időszakában mindig kialakul olyan térkategória (térméret), amely az adott szakasz alapszintű mozgásfolyamatainak keretét ad. Tulajdonképpen erre épül az a felismerés, hogy a társadalmi, gazdasági folyamatokat adekvát területi egységekkel lehet megfelelően szabályozni. Ezt a térszerveződést tömeges kutatói érdeklődés faggatja, miközben váltakozó meggyőződéssel tódulnak elő a különböző térkategóriák: gazdasági körzet, vonzáskörzet, agglomerációs övezet, városeyüttes, falutömörülés, kisvárosi térség, kistérség stb. Lényegében mind valamilyen szempont alapján elhatárolt, strukturált vagy homogén, természeti-fizikai térrész, amelynek legfontosabb elemei a települések. Végül is földrajzilag valamennyi a településközi kapcsolatok horizontális kiterjedésének mértékével írható le. A kétségtelenül a társadalmi, gazdasági térszerkezet fő erővonalait hordozó településközi kapcsolatok pedig az ember, az anyag és az információ áramlásával fejezhetők ki.

Egy település térbeli kapcsolatai azonban ennél gazdagabbak, nem szűkíthetők le csak a külső, a települések közötti kapcsolatokra. Abból indulok ki, hogy minden település lakossága valamilyen irányban, valamilyen intenzitással és valamilyen céllal mozgásával kijelöl, részben vagy egészében kitölt egy térrészt. Ez az ember tevékenységétől kap funkcionális tartalmat, illetve az egyén ebben a térben mozog, hogy funkcióit működtesse. Ily módon is kifejeződhetnek a munkamegosztásban elfoglalt helyzet koordinátái.

Az említett térkategória vizsgálatok lényegében a vonzáshatások, egy-egy funkció által működtetett irányok feltárását végzik el. Az embert általában csak mint munkaerőt, esetenként mint fogyasztót vizsgálják e mozgásfolyamatban, térkapcsolati rendszerben. Kevésbé figyelnek az emberek térbeli mozgásaiból összeálló áramlási irányok (térpályák) kialakulási és hatásmechanizmusaira. Talán nem batorság arra keresni a választ, hogy egy település (adott állapotában) milyen mozgásteret* biztosít az ott lakók számára, illetve funkcionális (ellátásbeli) hiányosságai

*A *szociológia* is gyakran használja a mozgástér, társadalmi mozgástér kifejezéseket, amelyeken általában az emberi-társadalmi viszonyoknak azt a mezőjét érti, amelyben az egyén önmaga cselekvéseit megvalósíthatja. A *geográfia* mozgástéren konkrét, távolságmértékkel kifejezhető területet ért, ahol az egyén vagy közösség gazdasági, társadalmi (az életvitellel kapcsolatos) tevékenységét végzi.

milyen mozgásterekbe kényszeríti lakóit. Érdekes lehet megismerni azt is, hogy milyen ezeknek a térbeli pályáknak az időszerkezete, pontosabban az egyes időszakokban (nap, hét, hónap stb.) hogyan változnak a térpályairányok, távolságok, mennyiségek. Vajon elégségesen kifejezi, leírhatóvá teszi-e mindez a település térbeliségének tartalmát, méretét?

E kérdésekbe sűrített feladat megoldásához a szakirodalom meglehetősen kevés támpontot ad. Bár a térpálya, településközi kapcsolat, mozgástér stb. több tanulmány címében is helyet kap, mint korábban utaltam rá, más értelemben használatos. A kutatási koncepció felépítéséhez, mintegy szemléleti alapozásként, a magyar szerzők közül ENYEDI GY. (1983), BELUSZKY P. (1982), BERÉNYI I. (1983), BARTKE I. (1982), PAPP A. (1975), LETTRICH E. (1968), BÁNLAKI P. (1985), BÖHM A. (1985) munkáit használtam. A rendelkezésemre álló külföldi szakírók közül a tér felosztásával foglalkozó R. BRUNET (1972), a falusi közlekedési ellátás és a népességmozgás napi időszerkezetét elemző M. J. MOSELEY (1977), a térszerkezet elemeit rendszerező A. CLIFF – P. HAGETT – J. K. ORD (1975), a falusi térkapcsolatokat is érintő P. CLOKE (1979) és I. A. DAWSON (1983), valamint a falusi tér- és társadalmi struktúrát monografikus igénnyel körüljáró A. GILG (1985) volt segítségemre.

A vizsgálat 1986. januárjában indult el. Kutatási tapasztalataim és persze a települési fogadókészség alapján sikerült öt olyan települést megnyerni a közreműködésre, amely kielégíti azt a lényeges szempontot, hogy eltérő legyen a települési, településkörnyezeti adottság. *Bócsa* tipikus tanyás agrárfalu Bács-Kiskun megyében, *Óföldségek, Földesek* és *Maroslele* Csongrád megye kifejezetten városi térben elhelyezkedő települései, míg a Békés megyei *Zsadány* városihányos, sőt megyehatár menti térben fekszik. Az előzetes mintavétel alapján kialakított *kérdőív* (15 kérdéscsoportban mintegy 50 kérdést tartalmaz) felhasználásával a belterület teljes felnőtt (18 év feletti) lakosságára kiterjedő felmérést végeztünk. Jelen tanulmányban a bócsai információkból levezetett néhány fontosnak vélt következtetést szeretném bemutatni. Szerencsés bővítménynek tekinthető, hogy Bócsán alkalom volt némi külterületi vizsgálódásra is. A belterületről beérkezett 863 kérdőív szinte a teljes belterületi lakosságot lefedi, a 136 külterületi kérdőív a külterületi népesség 15 %-át jellemzi.

*

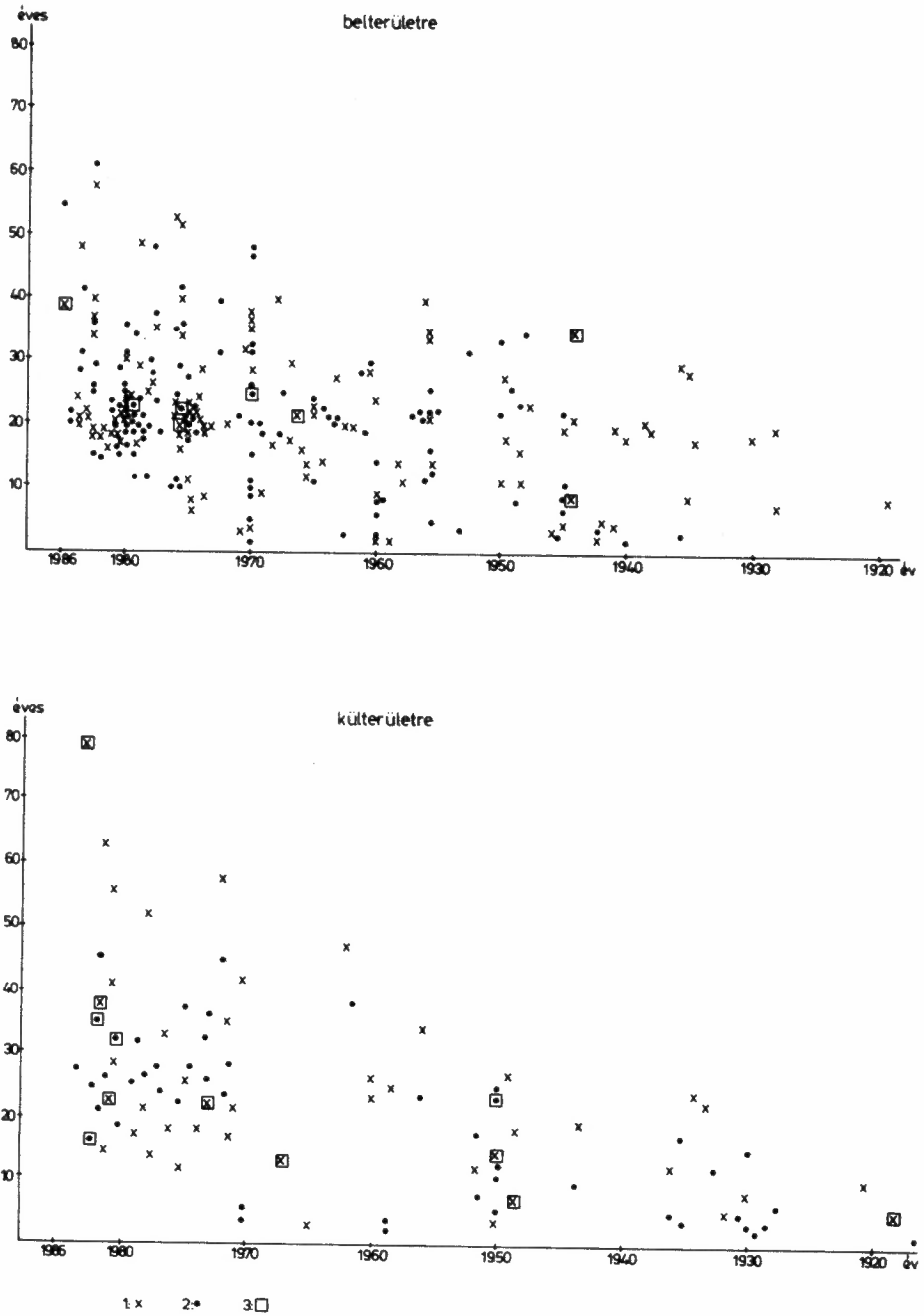
Bócsa a kiskunsági homokvidék tipikus tanyás települése. Több évszázados történelmének csak a legutolsó néhány évtizedében rendelkezik tényleges falumaggal. A korábban Bócsapusztaként emlegetett tanyacsoport teljes mértékben Soltvadkerthez kötődött – valamennyi alapellátási intézmény ott volt elérhető. A homokkal vívott emberpusztító küzdelemben megfáradt bócsapusztai öregek Vadkertre vonultak vissza: valamirevaló gazdának ott volt „városi háza”. A közel másfélszáz tanyája még az 1930-as években sem rendelkezett iskolával, majdnem totális volt az írástudatlanság. A felszabadulás utáni, a korábbihoz képest kétségtelenül gyors fejlődés eredményeként sem tudott azonban a dinamikus fejlődő falvak közé emelkedni. Sőt, megyei vagy dél-alföldi megmértetésben még kedvezőtlenebb minősítést kapott.

Az 1960-as és a korai 70-es évek adatai alapján BELUSZKY P. és SIKOS T. (1982 b.) úgy értékelte a különféle osztályozások számára „megbonthatatlan” egységet képező Kiskőrös–Kecskemét–Kiskunmajsa közötti településsort – benne Bócsát –, hogy a homokhátságon számos tényező kombinációja sajátos tanyakörzetet hozott létre. E körzetben tekint vissza a tanyás településrendszer a leghosszabb történelmi múltra. A szőlő-, gyümölcs-, zöldségtermesztés elaprózott birtokviszonyokat, néhány holdas parcellákon igen sűrű tanyahálózatot hozott létre. Ez kedvezett a szakszövetkezetek tartós fennmaradásának, de a társadalmi átalakulást, a településfejlesztést különösebben nem gerjesztette. CSATÁRI B. (1984) úgy véli, hogy a volt városi legkülső tanyazonában kialakult Bócsa a belterületi népesség számának növekedése ellenére is gyenge színvonalú település. A foglalkozási szerkezetváltás lassú, az ipari keresők száma csekély. A gazdálkodás típusa konzerválta a tanyarendszert. A Dél-Alföld falvainak tipizálását célzó kísérletemben (MÉSZÁROS R. 1982) – a 70-es évek közepének adatai alapján – Bócsát olyan agrárfunkciójú tanyás falvak közé soroltam, amelyek nem vagy alig rendelkeznek a fejlődés belső erőforrásaival, hozzáátve, hogy e típus településeinek sorsát elsősorban lokális tényezők alakítják: fejlődő, stagnáló vagy hanyatló irányokat erősíthetnek fel.

E megállapítások sok vonatkozásban ma is helytállóak, mégha Bócsán jelentős változások is történtek, éppen egyfajta belső erőforrás eredményeként. Lehetséges persze, hogy ezt látni kellett volna a tipizálások során. Lehetséges, hogy a helyi erőforrások valódi lehetőségei, tényleges szerepe elsikkad a tipizálási mutatókban. Valószínűbb azonban, hogy a körülmények változnak gyorsan, s vetnek felszínre addig nem volt lehetőségeket.

1986-ban mértékadó becslés szerint Bócsa lakosságának a száma nem éri el a 2000 főt, s ez közel másfélezerrel kevesebb, mint 1949-ben volt. De míg akkor a belterületen a lakosság alig néhány %-a élt, 1986-ban már közel a fele (45 %-a) belterületi lakos. Az utóbbi 15 év alatt a belterület lakossága megkétszereződött. Figyelmet érdemel, hogy a lakosság több mint harmada 30 év alatti, sőt, a 40 évesnél fiatalabbak a nagyobb felét alkotják a lakosságnak (a tanyán ezek az arányok alacsonyabbak: a 30 év alattiak 22, a 40 év alattiak 39 %-ot tesznek ki). Mindenesetre ez a demográfiai összetétel önmagában is fontos helyi erőforrás, lényegében a település életképességének társadalmi alapjaként minősíthető. Ennek kialakulását nagymértékben segítette az a tény, hogy a belterületre irányuló 1973–85 közötti nagy költözési hullám döntően 30 év alattiakat hozott ide, sőt, hasonló folyamat zajlott le a külterületen is (1. ábra). Ennek jelentősége akkor sem csorbul, ha szembeállítjuk az ebben az időben történt elköltözésekkel, amely ugyan szintén a munkaképes korosztályt érintette, de mint láttuk, döntően a külterület lélekszámát csökkentette. Érdekeséggént talán megemlíthető, hogy a vizsgált populációból a belterület lakosságának 28, a tanyaiaknak 48 %-a 1 évesnél idősebb korban került Bócsára.

Pedig a 70-es évek közepén a falu fontos gazdasági bázisa, a nagyüzemi mezőgazdaság igencsak mélyponton volt: veszteséges volt a termelőszövetkezet, erősen hullámzott a szakszövetkezet eredményszínvonalja. Mégis, az elmúlt másfél évtized a fellendülés időszakaként jellemezhető. Olyan sajátos településformáló folyamat megy végbe, amelynek gerjesztője helyi szellemi erőforrás, kiváló helyzetfelismerő képesség. Nem történt más, mint hogy érzékelték és alkalmazták az ország mezőgazdaságának gazdálkodási, szervezeti fejlődéséből a település fejlesztési koncepciójába illeszthető elemeket: a melléküzemág felfuttatása, a kisgazdasági termelés integrálása, ösztönző mezőgazdasági bérezés. Időben felismerték azt is, hogy a falu életképességét erősítő gazdasági intézkedéseket szükséges kiegészíteni az életkörülményeket javító lehetőségekkel. Sikerült megvalósítani olcsó telekosztást és kedvező hitelfeltételeket a lakásépítésre. Mindez dinamizálta a település fejlődését és

1. ábra

térbeli bővülését (a településmag fizikai térbelisége mintegy megkétszereződött). Közvetlenül szükséges utalni arra, hogy az imént vázolt folyamat is igazolja azon nézetet, miszerint egy település népességszámának csökkenése nem feltétlenül negatív jelenség. A belső struktúra progresszív változása esetünkben is azt jelzi, hogy feltehetőleg egy új egyensúly-állapot kialakulásának folyamata zajlik.

A népesség térbeli koncentrációját azonban nem követte (legalábbis hasonló ütemben nem) az infrastruktúra fejlődése. Még mindig nincs például gyógyszer-tár, húsbolt, könyvesbolt a faluban, a telefonellátottság, illetve a településközi telefonkapcsolat technikai színvonala, az egyébként igen alacsony országos színvonal alatt van. Ugyanakkor majd minden család rendelkezik autóval, motorkerékpárral, a lakosok 80 %-a kerékpártulajdonos. Gazdag a családi tulajdonú mezőgazdasági kisgéppark, tartósan stabil a termelési, építkezési kedv. Ez az állapot a meghatározó háttere a helyi felnőtt lakosság térpályáinak.

A térpályák feltárására a kérdőív alábbi kérdései szolgáltak:

Együtt él-e gyermekeivel:

Ha nem, hol laknak gyermekei:

Szándékozik-e elköltözni a faluból:

Ha igen, hova:

Hány év múlva tervezi az elköltözést:

Helyben él-e rokona:

Ha nem, hol él rokona:

Milyen gyakran látogatja őket:

Munkahelye:

Foglalkozása:

Milyen közlekedési eszközzel jár munkába:

Hányszor jár havonta:

Kecskemétre   Kiskőrösre   Kiskunhalasra   más településbe:

vásárolni

gyógykezelésre

tanulni

szórakozni

egyéb (hivatali, családi célból):

Általában milyen közlekedési eszközzel utazik:

Van-e háztáji vagy illetményföldje:

Ha igen, milyen messze van a lakásától:

Hetente hányszor jár oda:

Alkalmanként mennyi időt tölt ott:

Van-e kiskertje:

A kiskert a lakóháznál van-e:

Ha nem, milyen messze van a lakásától:

Hetente hányszor jár a kiskertbe:

Alkalmanként mennyi időt tölt ott:

Eladásra termel-e mezőgazdasági terméket:

Ha igen, hol adja el (a település neve):

Saját maga szállítja-e a terméket:

Ha igen, milyen gyakran:

Lakóházának kertjében termel-e eladásra:

Ha igen, hol adja el (a település neve):

A térpályák földrajzi értékelhetőségére a legcélszerűbb rendező eljárásnak az időstruktúra alapján végzett elemzés bizonyult. A térpályák időmegoszlásában két fő differenciáló körülmény ismerhető fel:

1/ A napi rendszerességű térpályák mennyisége, tartalma és iránya minőségileg más, mint az időben ritkább gyakoriságú térpályáké.

2/ A gazdasági tartalmú térpályák meghatározó része mezőgazdasági jellegű, így döntően a vegetációs időszakhoz kötött, tehát intenzitása féléves periódusonként módosul, működésének határozott ritmusa van.

Bócsa felnőtt lakosságának térpályái 6 időegységbe sorolhatók: *naponta, hetente több alkalommal, hetente, kéthetente* (havonta két alkalommal), *havonta, havi gyakoriságnál ritkábban* végzett térbeli mozgás. A havi gyakoriságnál ritkább mozgások az összes kimozdulásnak 1 %-át sem teszik ki, szerepük a falu térbeliségének formálásában jelentéktelen, részletes elemzésük mellőzhető.

Napi térpályák

Az összesített információkból azonnal észrevehető, hogy rendkívül erős a belső, a településen belüli térpálya-rendszer (2. ábra). Ez szoros összefüggésben van a település gazdasági struktúrájával. Bócsa gazdasági szerkezete, a tevékenység térbeli rendjét illetően zárt, a település terének külterületi részére korlátozódik. A belterületen számottevő gazdasági egység nincs. Ezt a településhez kötődő térbeli koncentrációt a foglalkozási szerkezet is jól érzékelteti (1. táblázat).

A bel- és külterület összesen 63 ingázója túlnyomó részben (80 %-ban) a kis méretű, Bócsa körüli térben mozog (Soltvadkert, Kiskőrös, Kiskunhalas), amely, mint látni fogjuk, a többi térpályának is alapvető mozgásteréje. (Megjegyzem, a maradék 20 % ingázó sem messzire, Kecskemétre, Jakabszállásra és Tázlára jár dolgozni.) A kistérbeliségű munkaerőmozgást jelzi a munkába járásra használt közlekedési eszköz típusa is: háromnegyed részben gyalog, kerékpárral és motorkerékpárral járnak munkába.

Míg a főmunkaidőben végzett gazdasági tevékenység zöme a külterületen zajlik, a munkaidőn kívüli gazdasági tevékenység (ami szintén mezőgazdasági jellegű) inkább a belterülethez kötött, s egyértelműen a kiskert-gazdálkodással függ össze. Közismert, hogy a magyar falu morfológiáját mindig jellemezte a lakóházhoz kapcsolódó kert, amely korábban a család önellátását szolgálta, manapság az önellátó funkció mellé specializált árutermelő funkció is kialakult (primőr zöldség, virág, kisállattenyésztés). Az új falusi lakóházak, melyek Bócsán az utóbbi években nagy számban épültek, szintén rendelkeznek e funkcionális morfológiai jeggyel (bár stílusukhoz a kisállattenyésztés épületei már nem illeszthetők!). E belterületi kertek összessége olyan *belterületi agrárteret* képez, amely számottevő szektora a falu mezőgazda-

		belterületen	külsőterületen	más településben
		végrehajtott tevékenység		
gazdasági	tevékenység	munkaidőben mezőgazdasági		
		nem mezőgazdasági		
		munkaidőn kívül mezőgazdasági kisgazdaság		
		kiskert		
		napi vásárlás		
nem gazdasági		rokon-, baráti kapcsolattartás		
		egyéb		

1. —

2. ábra

Foglalkozási szerkezet

		az értékelt populációból való részesedés, %	
		belterület	külterület
nem Bócsán dolgozik		6,5	11,8
	egyéni gazda	6,5	8,1
	tsz-tag	21,1	11,8
Bócsán dolgozik	szakszöv.-tag	21,7	22,8
	palackozó üzemben dolgozik	9,0	2,9
	más szektorban dolgozik	13,8	8,8
háztartásbeli		11,2	19,8
nyugdíjas (járadékos)		8,5	12,5
tanuló		1,7	1,5

sági produktumának. Bócsa kiskertjeinek 92 %-a a lakóházak telkén van, 6 % a külterületen és 2 % más település agrárterében. A mezőgazdaság gazdálkodási típusa (a szakszövetkezet nagy szerepe) külterületi bérlet kertzőna kialakulását meggátolta, pontosabban nem volt igény ilyen jellegű mezőgazdasági tevékenységre. Állítható tehát, hogy a kiskertészet mezőgazdaságnak a kiskertágazata, a téli hónapokat kivéve, a főmunkaidőn túl naponta 2-3 órára a lakóhely mikroteréhez köti a felnőtt lakosságot. A kiskertészet másik ágazata – a háztáji, illetményföld használat – a vegetációs időszak egy rövidebb szakaszában működtet napi térpályákat, de általában heti 8-10 óra elfoglaltságot jelent, ám nagyobb részben a külterületen. A háztáji és illetményföldek negyede 500 m-nél közelebb van a lakóházhoz, ötöde 500–1000 m között helyezkedik el. 26 %-a még mindig közel, 3 km sugarú körön belül van és csupán 28 %-a található ennél távolabb.

A napi térpályák másik nagy csoportja nem gazdasági célú. Természetes, hogy ennek egyik része a napi bevásárlással függ össze (ez a tevékenység a belső tanyazóna népességét is a belterületre vonzza). A másik részt az emberek közötti különféle kapcsolattartás térpályái alkotják. Itt, már csak a mennyiség miatt is, a rokon kapcsolatok érdemelnek külön is kiemelés. Figyelemre méltó és a település egyfajta zártságát is kifejezi, hogy az összes rokon kapcsolat háromnegyed része helyben van,

még ha némely esetben nem is történik naponta érintkezés, ezt a rokoni kapcsolatot tömeget mégiscsak a napi térpályák lehetőségének kell tekinteni. Végül érdemes észrevenni, hogy valamennyi napi, nem gazdasági tartalmú térpálya méretére jellemző, hogy a falu közigazgatási határát nem lépi át.

Heti – havi térpályák

A napi rendszerességnél ritkább gyakoriságú térpályák meghatározó részben 4 település felé irányulnak: Kecskemétre, Kiskőrösre, Soltvadkertre és Kiskunhalasra (3. ábra).

Az adatokból azonban az is kitűnik, hogy

- 82 fő csak 1 alkalommal hagyja el a falut havonta. Bár ez nem egy meghatározó korosztály jellemzője, feltűnő, hogy e csoportba tartozók 60 %-a nő;
- 72, zömében 50 év feletti, bócsai pedig még havi rendszerességgel sem hagyja el a települést;
- ugyanakkor meglepően sokan, 138 fő, mind a négy településbe eljut havonta. Míg a nők és a férfiak aránya közel 50-50 %, az ide sorolhatóknak már több mint a fele (58 %) 40 év alatti életkorú.

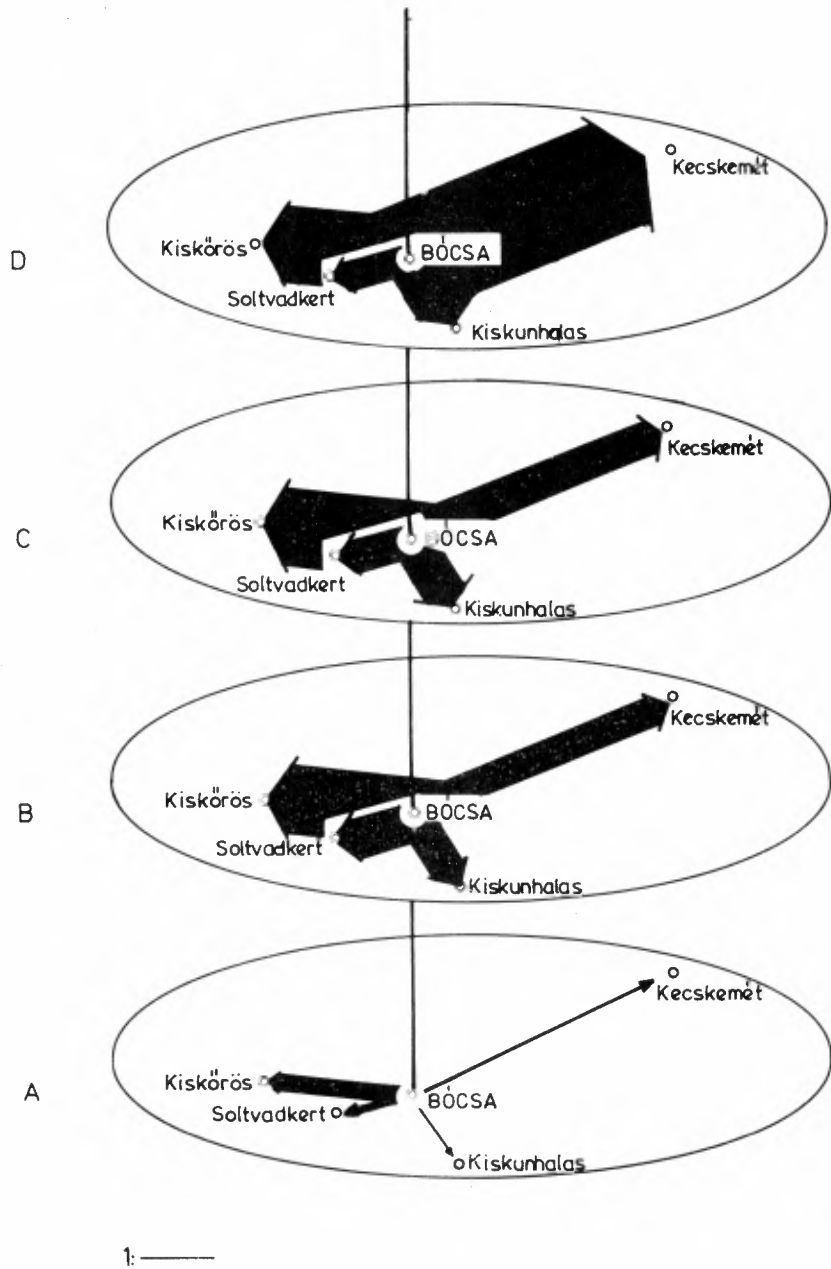
Ha az egyes időegységeket elemezzük, két markáns vonást vehetünk észre. Egyrészt minden időegységben nagy tömegű a Kiskőrösre mutató térpálya; másrészt az utazási gyakoriság csökkenésével növekszik Kecskemét vonzó hatása.

A térpályák tartalmát vizsgálva megállapítható, hogy Bócsa felnőtt lakossága túlnyomó részben *vásárlási* céllal hagyja el a falut (2. táblázat).

2. táblázat

A térpályákat alakító utazási esetek száma, tartalma és időszerkezete

		Kecskemét	Kiskőrös	Kiskunhalas	Soltvadkert
havonta	vásárlás	278	151	153	67
	gyógykezelés	11	54	23	8
	szórakozás	21	10	3	12
	egyéb	22	28	12	15
havonta két alkalommal	vásárlás	132	178	90	47
	gyógykezelés	18	57	9	15
	szórakozás	25	13	9	5
	egyéb	18	19	7	24
hetente	vásárlás	95	137	78	141
	gyógykezelés	11	39	4	12
	szórakozás	23	11	7	2
	egyéb	25	24	16	28
hetente többször	vásárlás	13	27	11	26
	gyógykezelés	4	5	3	5
	szórakozás	–	4	–	–
	egyéb	4	10	3	3

3. ábra

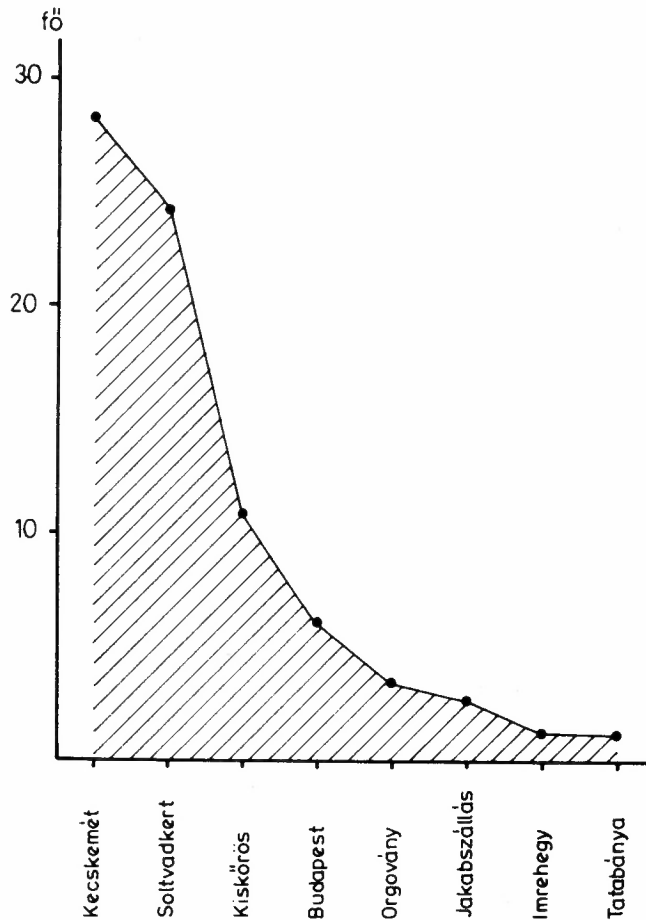
Mint látható, az *egészségügyi* ellátás fő helye Kiskőrös, míg a *szórakozást* illetően Kecskemét, Kiskőrös, Kiskunhalas egyaránt kedvelt. A felnőtt lakosság igen kis számú *tanulási* célú térpályája Kiskőrös felé irányul. A kérdőívek részletesebb elemzése azonban néhány igen fontos árnyalatra is felhívja a figyelmet:

- magas a belterület 60 év feletti lakosságának aránya a Kecskemétre, Kiskőrösre, Soltvadkertre utazók között. Ám Kecskemétre csak havi 1, legfeljebb 2 alkalommal, Kiskőrösre inkább 2 hetente, míg Soltvadkertre már heti gyakorisággal;
- éles kontrasztja ennek, hogy a tanyavilág (értékelt) 60 évnél idősebb lakossága vásárlási célból nem utazik Kecskemétre;
- a 18-40 év közötti nők közül túcatnyian havi rendszerességgel utaznak Budapestre vásárolni, szórakozni;
- szórakozási célú utazást szinte kizárólag csak a 18-30 év közötti korosztály jelölt meg.

Az *egyéb célú* utazások között az ügyintézés Kiskőrösre és Soltvadkertre kényszeríti a bócsaiakat, ám az egyéb cél között inkább az emberi (rokon, családi) kapcsolattartás működteti a térpályák zömét. Nagyon érdekes és Bócsa térbelisége is markánsan utal, hogy a nem helyi rokon kapcsolatok nagy része igen kis földrajzi térben koncentrálódik. A nem helyi rokon kapcsolatok több mint fele (58 %-a) 20 km-es körzetben van, jelentősebb külső rokon-tömörülés csak Kecskeméten (12 %) és Budapesten (11 %) található. A megyén kívül, az ország legkülönbözőbb vidékein, 20 településben él bócsai lakos rokona, de ez az összes nem helyi rokon kapcsolatoknak mindössze 16 %-át képezi, és rendkívül rendszertelen, gyakran évi gyakoriságnál is ritkább térpályákat alakít ki.

A jelenlegi térpályarendszer formálásában még egy tényező érdemelhetne figyelmet, nevezetesen a *mezőgazdasági termékek szállításához kapcsolódó térpályá*. A saját termelésű mezőgazdasági termékek szállítására adott információk azonban nem elégségesek megalapozott következtetések levonására, túlságosan kevesen adtak értékelhető adatokat. Annyi azonban megállapítható, hogy a mezőgazdasági termékek nagy részének mozgása Bócsán belül történik (piac, különböző felvásárló helyek, borkombinát). Ami kikerül a faluból, annak iránya azonos a többi külső térpályával, csupán Dunaújváros és Budapest érdemel említést, az adott termék értékesítési időszakában 2-3 naponkénti gyakorisággal.

A Bócsára eddig jellemző demográfiai folyamat, a népesség számának csökkenése feltehetően a jövőben is folytatódik. Ennek mértékét a mindenkor külső és belső hatások alakítják. Jelenleg 82 fő (47 a belterületről, 35 a külterületről) *szándékozik elköltözni a faluból 5 éven belül*. Bócsa sorsa szempontjából fontossá válható körülmény, hogy egyrészt az elköltözni szándékozók harmada 30 év alatti; másrészt az összes elköltözendő 60 %-a nő. Tehát, kis túlzással, megállapítható, hogy a fiatal nők tömegei akarják elhagyni a falut. Ez első megközelítésben a helyben létesülhető új családok csökkenésére hívja fel a figyelmet, távlataiban népesedési torzulást okozhat. A céltelepülések között Kecskemét és Soltvadkert a legkívánatosabb (4. ábra). Tehát a távozni szándékozók többsége is a jelenleg működő térpályákon mozdul el és annak céltelepülésében tervezi új otthonát.

4. ábra

Egy település vizsgálatából leszűrt következtetések aligha alkalmasak meg-alapozott általánosítások kinyilatkoztatására. Mégis előmerészkedem néhány efféle el-képzeléssel, remélve, hogy a további elemzések eredményei megerősítik azokat.

1/ Úgy vélem, hogy a falusi település térbelisége értelmezhető azzal a térbeli alakzattal, amelyet a lakosság térpályáinak összessége kialakít. Ez a lakosság térbeli mozgásának ritmusától függő, változó alakzat. Vagyis az egyes időegységekben, az irányultság súlypontjait is változtatva, vagy túllépi a település statikus, adminisztratív kijelölt terét, vagy azon belül marad.

2/ Feltételezem, hogy a térpályák tartalmi és időszerkezetének ismerete közelebb visz a területi munkamegosztás alapszintű térstruktúrájának megismeréséhez:

- alkalmas lehet a különböző téregységek belső, nemcsak gazdasági, kap-csolatrendszerei tartalmának, irányainak feltárásához;

– láthatóvá tehet funkcionális mikrotereket, lehetséges, hogy éppen azokat, amelyeket – meghatározás híján– összefoglalóan kistérségeknek emlegetünk.

3/ A lakossági térpályák alapján megismert településközi kapcsolatrendszer fontos új információkat adhat a településhálózati hierarchia működési mechanizmusának jobb megértéséhez.

IRODALOM

- BARTKE I. 1982: A társadalom és a gazdaság területi szerkezetének alapvonásai I–II. Tervgazdasági Közlemények, 3. sz.
- BÁNLAKY P. 1985: Társadalmi mozgásterek. In: Helyi társadalom III. Strukturális viszonyok a helyi társadalomban. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, pp. 99–128.
- BELUSZKY P. 1982.a: Társadalmi térfolyamatok a Cserhát – Aggtelek karszt vidékén. Földrajzi Értesítő, 4. sz. pp. 467–482.
- BELUSZKY P. – SIKOS T. T. 1982.b: Kutatási jelentés a Bács-Kiskun megyében végzett falutopológiai vizsgálatokról. Földrajzi Értesítő, 1. sz. pp. 83–119.
- BELUSZKY P. 1985: A vonzáskörzetek gazdasági és közigazgatási kérdései. RKK Dunántúli Tudományos Intézet, Közlemények 32. sz. Pécs, pp. 15–20.
- BERÉNYI I. 1983: A településkörnyezet társadalomföldrajzi vizsgálata. Földrajzi Értesítő, 1. sz. pp. 37–47.
- BÖHM A. 1985: Társadalomszerkezet, település, helyi társadalom. In.: Helyi társadalom III. Strukturális viszonyok a helyi társadalomban. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, pp. 27–56.
- BRUNET, R. 1972: Memoires et études, Paris.
- CLIFF A. D. – HAGETT P. – ORD J. K. 1975: Elements of spatial structure. A quantitative approach. Cambridge, Cambridge University Press.
- CLOKE P. 1979: Key settlements in rural areas, Methuen, London.
- CSATÁRI B. 1984: Falvak. In: Bács-Kiskun megye gazdaságföldrajza (főszerk.: KRAJKÓ GY.), Kecskemét.
- DAWSON I. A. 1983: Shopping centre development, Longman.
- ENGLISH P. W. – MAYFIELD R. C. ed. 1972: Man, space and environment, Oxford University Press.
- ENYEDI GY. 1983: A magyar településhálózat átalakulása, Magyar Tudomány, 4. sz. pp. 341–352.
- GILG A. 1985: An introduction to Rural Geography, E. Arnold, Australia.
- LETTRICH E. 1968: Kecskemét és tanyavilága, Akadémiai Kiadó, Budapest, Földrajzi Tanulmányok 9.
- MATHEIKA M. 1975: A települések közötti és a településeken belüli kapcsolatok jellegéről, különböző hálózati dimenziókban. Földrajzi Értesítő, 3. sz. pp. 417–421.
- MÉSZÁROS R. 1982: A falusi átalakulás alapvető térfolyamatai a Dél-Alföldön. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MOSELEY M. J. 1977: Rural transport and accessibility (Előadás a II. Brit – Magyar Földrajzi Szemináriumon, Szeged, p. 15., kézirat)
- PAPP A. 1975: Az agglomeráció-fejlődés helyzete és sajátosságai Debrecen környékén. Földrajzi Értesítő, 4. sz. pp. 479–488.

MÉSZÁROS, REZSŐ:

THE SPATIAL DIMENSION OF THE VILLAGE BASED ON POPULATION STREAMS

(Summary)

Each stage of socio-economic development establishes its own spatial category (or spatial size) which provides frameworks for the basic processes at the given stage. This spatial development is widely analysed by scientists as a result of which various spatial categories have been produced: economic regions, attraction zones, agglomerations, urban regions, local areas etc. As a matter of fact each of them is a physical spatial unit, either structured or homogeneous, delimited according to certain criteria. Their most important elements are the settlements. Spatial categories can be described in geography by the horizontal extent of inter-settlement interactions. The spatial interactions of a settlement cannot be, however, reduced to its external, inter-settlement, relationships. The population of each settlement delimits and partly or fully fills in an area by its movements in certain directions with given intensity and with some objectives. This area receives its functional content from the people's activities; the individual moves within this area to activate its functions.

The above mentioned analyses of spatial categories paid little attention to the mechanism of how the directions of streams (spatial paths) made of people's spatial movements develop and how they exert their impacts. It may be justified to find an answer to the question what is the scope like which a settlement provides for its inhabitants or how does the lack of its functions confine the inhabitants' scope of activities. It is interesting to learn about the time structure of these streams, namely, how their directions and distances change over time (daily, weekly, monthly). Would this all express the content and size of a settlement's spatial dimension in a satisfactory manner?

In order to solve the tasks condensed in the above questions, a survey was initiated in five villages. The present paper contains the major results of the survey conducted in Bócsa, a Hungarian village, on the basis of which it is expected that further analyses would confirm the following statements:

- the spatial dimension of a rural settlement can be interpreted by the spatial form that results from the totality of population streams. This is a variable form that follows the rhythm of the spatial moves of the population. In certain periods, as the centre of gravity of the directions changes, it either expands beyond the static administrative area of the settlement or remains within that;
- knowing the content and the time structure of spatial streams brings us closer to the understanding of the basic spatial structure of the territorial division of labour;
- the inter-settlement interaction system as revealed by population streams provides important new information for the better understanding of how settlement hierarchy operates.

Translated by Eta Daróczi

MECAPOШ, PEЖE:

ПРОСТРАНСТВЕННОСТЬ СЕЛЬСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ НА ОСНОВЕ ПРОСТРАНСТВЕННЫХ ОРБИТ ЕГО ЖИТЕЛЕЙ

(Резюме)

Для каждого отдельного этапа развития общества и хозяйства характерно образование такой пространственной категории (пространственности), которая определяет рамки основных процессов передвижения на данном этапе. Организация пространства расспрашивается с особым интересом в исследованиях, по ходу которых прорываются наружу различные пространственные категории: экономический район, зона тяготения, пояс агломерации, пространство с малыми городами, микрорегион и т. п. В сущности все они являются какими-нибудь, структурными или гомогенными, частями природно-физического пространства, обособленными по определенным аспектам, и имеющими своими основными элементами населенные пункты. В конечном итоге пространственные категории могут быть географически описаны степенью горизонтального расширения межпоселенческих связей. Стоит исходить из того, что жители каждого поселения, своим движением в определенных направлениях, с данной интенсивностью и в каких-то целях, разграничивают, частично или полностью заполняют часть пространства для себя. От деятельности человека все это получает функциональное содержание: индивидуум перемещается по этому пространству с целью заставить его функционировать.

Упомянутые исследования по пространственным категориям редко обращают внимание на механизмы образования и влияния направлений течения (пространственных орбит), слагающихся из перемещений людей по пространству. Кажется обоснованным поставить вопрос, какой простор открывается населенным пунктом для своих обитателей, или же, на какую траекторию функциональная некомплектность поселения вынуждает жителей? Предполагается интересным вскрыть и временную структуру орбит, именно: как меняются направления и длины пространственных орбит в отдельные отрезки времени (в день, в неделю, в месяц)? Далее, все это достаточно ли выражает содержание и объем пространственности поселения?

Для решения задания, сгущенного в эти вопросы, начались анкетные исследования в пяти селах. Настоящая статья содержит важнейшие результаты исследований в селе Боча, которые дают надежду в том, что дальнейшие разработки подтвердят:

– Пространственность сельского поселения может быть интерпретирована как та пространственная формация, которая образовывается совокупностью пространственных орбит населения. Эта формация непостоянная и зависит от ритма пространственных перемещений жителей. Таким образом, в разные периоды времени – меняя и центр тяжести направленности – она либо переступает статистические, административно назначенные пределы пространства, либо остается внутри него.

– Вскрытие сущностной и временной структуры пространственных орбит приблизит нас к познанию базовой пространственной структуры территориального разделения труда.

– Система межпоселенческих взаимосвязей, определенная на основе пространственных траекторий движения жителей, даст нам важную новую информацию для лучшего понимания механизма функционирования иерархии сети населенных пунктов.

Перевел: Тамаш Бауко

FÓRUM

BŐHM ANTAL

A REGIONÁLIS POLITIKA ESÉLYEI

A Tér és Társadalom második számában igen érdekes meditáció jelent meg *Tóth József* tollából *Régiók és/vagy megyék?* címmel. A szerző – többek közt – megállapítja, hogy hazánkban nem esnek egybe a területi-termelési egységek „a tér különböző szempontú társadalmi felosztásával”¹, következésképpen a regionális érdekek a közigazgatás jelenlegi területi rendszerében nem tudnak megfelelően manifesztálódni. „A sajátos regionális érdekek felaprózva jelentkeznek, parciális érdekek eredőjeként és lényegében meggyengülve tudnak érvényesülni. Ezáltal az ország egészének érdekei is lényegesen csorbulnak.” – konstatálja Tóth József².

E fogyatékos érdekérvényesítést azzal magyarázza a szerző, hogy Kelet-Közép-Európa társadalmi-gazdasági fejlődése „általában nem kedvezett a regionális érdekek artikulációjának”, ugyanis a megyerendszer lényeges változtatás nélkül élte át az elmúlt évezredet, annak ellenére, hogy a „megyehatár által körülfogott területek nem igazán egységei a természetföldrajzi térnek, sem a gazdasági tevékenységek”.³ Mindennek nyilvánvalóak a gazdasági-társadalmi következményei.

Tóth József kérdésfelvetéseivel és állásfoglalásával messzemenően egyetértve az alábbiakban a fenti problémakör azon részéhez szeretnék megjegyzéseket fűzni, amelyek e regionális politika esélyeire, az érdekérvényesítés regionális szükségesszerűségeire vonatkoznak. Ehhez azonban az idézett megközelítés mellett óhatatlanul bele kell bocsátkozni a hazai érdek- és hatalmi struktúra működésének, valamint struktúrájának néhány kérdésébe. *Mi jellemzi Magyarországon az érdek- és hatalmi struktúra felépítését, működését, s abban milyen szerepet játszik a térbeliség?* Azt is kérdehetnénk, hogy egyáltalán a térbeliség játszik-e benne valamiféle szerepet?

Ha a hatalmi szerkezetben az érdekhierarchia szintjeit vizsgáljuk, – első ránézésre is – azt tapasztaljuk, hogy a térbeli érdekszintek *mintegy megfelelnek* egy korábban sokat használt, erősen ideologizált érdek-struktúrának. A hetvenes évek érdek-vitáiban, az érdek-pluralizmus elfogadásának idején – mint ismeretes – általános, csoportos és egyéni érdekre tagolták a társadalom érdekeit. Lényegében ennek a hármasságnak a térbeli megfelelője is kialakult: az országos, a megyei és helyi érdektagoltság. E tagoltság szépséghibája mindössze annyi, hogy miközben az általános társadalmi érdekek jóval differenciáltabbak voltak és annak fel- és elismerése mindinkább háttérbe szorította a társadalmi – csoport – egyéni hármasságot, a területi érdekérvényesítés eme hármassága mit sem változott. Jóllehet a szakemberek, sőt a laikusok számára is egyre nyilvánvalóbb, hogy az érdekek térben is sokkal tagoltabbak annál, hogysem e fenti hármasság Prokrusztész-ágyába gyömöszölhetnénk őket.

Mindezt az alábbiakban a különböző hatalmi és érdekérvényesítési szintek elemzésével szeretném igazolni. Úgy vélem, hogy a jelenleg működő hatalmi- és érdekszerkezetében elsősorban a központi hatalom, a megyei hatalom, az ágazati érdekérvényesítés, a munkahelyi érdekek, valamint a lakossági (helyi) érdekek különböztethetők meg, azaz mindebből jól látható, hogy ebben a szerkezetben nincs jelen a regionális érdekek szintje.

a) Ami a *központi hatalom* érvényesülését illeti, működését nyilvánvalóan egyetlen csatorna jellemzi, amely a centrum és a lokalitás között a központi akarat direktíváit, inicatíváit közvetíti és a központi döntések helyi végrehajtását ellenőrzi. A helyi hatalom ebben a szerkezetben a végrehajtásért felelős szervezet; a lokális döntések, érdekkifejeződések pedig csak az informális csatornák kijárásos rendszerében – többnyire spontán akciókban – érvényesülhetnek. A központi elvonás és újraelosztás rendszere, a redisztribúció jelenti a centrum – lokalitás kapcsolatának a gazdasági hátterét, amelyet különben – jellegeből, valamint tradícióiból következően – a hagyományos paternalista irányítási módszerek hatnak át. E *kapcsolatból teljességgel hiányzik a mellérendeltség*, a partneri kapcsolatrendszer, vagy a hálózati szisztéma, ezért működését a központ-periféria viszony jellegzetesen egyoldalú függősége motiválja. A centrum minden esetben és helyzetben – deklaráltan is – az ossztársadalmi érdekek hordozója, következésképpen minden más mellette vagy vele szemben megnyilvánuló érdek óhatatlanul parciális lehet.

A létezik-e helyi hatalom kérdése ebből a szempontból valószínűleg irreleváns – ezért a helyi hatalom létezéséről folytatott vitákat itt most nem idézzük föl, s nem is tárgyaljuk.⁴

b) A *megyei hatalom és érdekérvényesítés* a hatalmi szerkezet másika szintje. Szerepe a lokalitással szemben a központi hataloméhoz hasonlóan az egyoldalú függőségben realizálódik, vagyis a megye nem más, mint a központi irányítás regionális szervezete. Csakhogy a *megye nem azonos a régióval*, annál több is és kevesebb is. Több, amennyiben hatalma túlnőtt a centrum szervezeteinek hatalmán, s kevesebb abban az értelemben, hogy sajátos érdekei nem képesek átfogni, és integrálni egy-egy régió érdekeit. (Erre a későbbiekben visszatérünk.) *Bibó István* 1975-ben joggal írhatta: „a megyét mint szervezetet, mint önkormányzatot és mint igazgatási központot méreteinél fogva könnyen fenyegeti az a veszély, hogy egyaránt távol essék mind az országos mérettől lefelé haladó magasabb szintű szakszerű ellenőrzéstől, mind az alulról, a tömegek oldaláról érkező közvéleményellenőrzéstől; ennek következményeképpen esetleg felülről is, alulról is *elégtelenül ellenőrzött, önmagát adminisztráló önkormányzat és öncélú bürokrácia színhelyévé váljon.*”⁵ Ehhez csak annyit tehetünk hozzá, hogy nemcsak a méretei miatt fenyegeti megyéinket a fent megfogalmazott veszély. Erre utal a Bibó-idézet folytatása is: „Ilyen volt a magyar vármegye a 19. század közepétől, mikor megszűnt az eleven nemesi önkormányzat szervezete lenni, s a hivatalnökká vált nemesi osztály önadminisztrációjának a színhelye lett. De az öncéllá válás, elégtelen szakszerűség és *radikális változásoknak való ellenállás* ugyanolyan gócvá válhat más társadalmi feltételek között is ... Azt, hogy ilyen jelenségek ma sem zárhatók ki, bizonyítja az a teljesen irracionális merevség, amellyel a megyék ma is szembefordulnak területi állományuk mégoly ésszerű és mégoly csekély módosításával is.”⁶ (a kiemelés tőlem – B.A.)

Tapasztalataink mindezt megerősítik. A megyehatárok természetes települési, gazdasági, kistáji stb. érdekeket metszhetnek ketté. Közismert tény, hogy a *megyehatár környéki települések jelentős része hátrányos helyzetben van*, mert települési kapcsolatait a megyehatár lezárja. A hetvenes években például, amikor munkaerő mizéria jellemezte hazánkat, előfordult, hogy olyan megyehatár-közeli településekről, ahonnet a szomszédos megyébe ingáztak át a közeli munkahelyükre a dolgozók, a busz-vonalak és -járatok áthelyezésével lehetetlenné lakosaiknak egyes megyékben azt, hogy a másik megyébe járjanak át volt munkahelyükre dolgozni. A megyei érdekek — most ne firtassuk, hogy vélt vagy valóságos — ugyanis azt kívánta, hogy a megye dolgozóit a megyei munkahelyek foglalkoztassák.

A megyehatárok többnyire a gazdasági érdekekre sincsenek tekintettel, a gyakran tapasztalható konfliktusforrás a felvásárlások során is érzékelhető — 1987-ben például ilyen volt az ún. „sertésháború”. Ez a „ne adjuk más megyének” szemlélet egyáltalán nem veszi figyelembe az össztársadalmi — vagy a szűkebb termelői, fogyasztói — érdekeket, annak ellenére, hogy a megye deklaráltan is a központi akaratot képviseli. Így igen sok település természetes vonzáskörzetét és gazdasági-társadalmi kapcsolat-rendszerét szakítja ketté a megyehatár.

A megyerendszer — legalábbis mai szerepében, működésében — igen gyakran *akadálya, gátja a települések önkormányzatának*. Nem véletlen, hogy az önkormányzat fejlesztését szorgalmazók gyakran fogalmazzák meg a megyei hatalom korlátozásának szükségességét. Például így: „A magyar önkormányzati fejlődés közeli perspektívája szempontjából elengedhetetlen alapfeltétel, hogy tovább korlátozzák a megye hierarchikus irányító szerepét. A megye hierarchikus főnöki pozíciója, az informális megyecentralizmus korlátozásra szorul különösen a községi és a városi vezetők tekintetében gyakorolt személyzeti-munkaügyi jogosítványok, a terv- és pénzügyi konzultációk, a céltámogatások, a megyei leíratok, az értekezlet eligazítások, a kiterjedt és beavatkozó stílusú helyszíni ellenőrzések kérdésköreiben. A megyének az egyedi irányítás formális és informális eszközei helyett — amelyekkel előzetesen és egyedileg be tudja határolni a községek és városok eljárását — főként *felügyeleti*, valamint *segítő* szerepkört kellene betöltenie.” — fogalmazza meg Verebélyi Imre 1987-ben.⁷

A megyei érdekek érvényesülése mellett feltétlenül figyelembe kell venni a *megyeszékhelyek* sajátos érdekeinek az érvényesülését is. Úgy látszik, hogy az 1971-es településfejlesztési koncepció egyedüli nyertesei — a főváros mellett — a megyeszékhelyek. Hatalmi súlyukat, gazdasági szerepüket a redisztribúció jelentősen megnövelte. Ennek következtében módjuk nyílt arra is, hogy saját érdekeiket általánosabb, megyei szintű érdekeként deklarálják. Egyes megyeszékhelyek több mint látványos fejlesztése így fért össze sok esetben a hátrányos helyzetű települések, aprófalvak sorvadásával.

c) A területi érdekérvényesítés sajátos megnyilvánulásait képviselik az *ágazati érdekek*. E tekintetben — mint az közismert — úgy is fogalmazhatunk, hogy a lokális érdekek alá vannak vetve az ágazati érdekütközéseknek is. Nemcsak arról van szó, hogy egy-egy település hálás lehet, ha területén valamelyik ágazatot képviselő üzem vállalatot, melléküzemágot, fiilálét stb. létesít, hanem sokkal inkább arról, hogy az ágazati érdekek *miként ütköznek bele* a területi érdekekbe. Az ágazati és a lokális

érdeüközéseket a környezetvédelmi problémák megszorították, következképpen ma már – többnyire a nyilvánosság előtt is – igen heves érdeküközések lehetnek egyes vállalati elképzések, célok és a helyi társadalom érdekei között. Itt nyilvánvalóan arról van szó, hogy az ágazati érdekek – nevezzük néven: a különböző lobbyk – mellett az utóbbi években a helyi társadalom érdekei is megjelentek, ökológiai, s ökológián túli konfliktusokat hoznak felszínre, s a sajátos területi érdekeiket egyre intenzívebben akarják érvényesíteni. A helyi érdekek artikulációja azonban ma még korántsem jelenti azt, hogy az ágazatok és a lokalitások valamiféle kiegyenlítése következtetett volna be. Az ágazatok ma is primátust élveznek a térbeliséggel szemben, a térszerkezet változásait gazdasági-társadalmi szabályozókról ma is elmondható, hogy hatásuk „úgy eredményez jellegzetes területi megoszlást, úgy differenciál, preferál, illetve sújt térségeket, településeket is, hogy az őket működtető mechanizmusok direkt területi elemeket, szempontot lényegében nem tartalmaznak.”⁸

Azaz a területi érdekekkel szemben *ma is az ágazati érdekek túlsúlya tapasztalható*. A nyolcvanas évek elején fölmerült térbeli és lokális problémák lényegében nem sokat változtattak a korábbi szisztémán. A változás inkább csak a helyi érdekek nyilvános – illetve nyilvánosabb – megjelenítésében tapasztalható. Néhány konkrét példa a területfejlesztés és a gazdaság egyéb területeinek lehetőségeiről.⁹ 1984-ben a tanácsok beruházásai 45,2 milliárd Ft-ot, költségvetési kiadásuk 94,7 milliárd Ft-ot tett ki. Összehasonlításul a tanácsi szférán kívüli szocialista szektor beruházásainak összege 142,9 milliárd Ft volt, a vállalati szféra költségvetési támogatásának az összege pedig 179,1 milliárd Ft. Jellemző, hogy az elmaradott térségek felzárkóztatásának ötéves programjára 3 milliárd Ft jut.

További konkrét példák: a tanácsi iparvállalatok száma 1964–1984 között 287-ről 141-re csökkent, s közben országszerte erősödött a tanácsi önkormányzat fejlesztésének igénye és programja. A vállalati-főhatósági szféra részesedése ugyancsak csökkent az 1976–80 közötti 16,2 %-ról 12,9 %-ra 1981–84 között.

Persze anyagi természetű anomáliák magyarázatában lehet hivatkozni a cserearányromlásra, az ország eladósodására, a gazdasági recesszió illetve válságfolyamatok hatásaira. Csakhogy a *szemlélet sem változott* ezalatt – a sokat bírált ágazati szemlélet változatlanul virulens, s „még a terület- és településfejlesztés irányításának berkein belül is maga alá gyúri minden elvi kinyilatkoztatás dacára a térségi szemléletet.”¹⁰

Következképpen az ágazati érdekek dominanciája nem szűnt meg, a települések helyi társadalma ma is kénytelen elviselni az ágazati függőséget.

d) Részben az ágazati dominancia következménye miatt, részben a munkahely túlsúlya miatt külön kell foglalkozni a *munkahelyi érdekek* egyoldalú hatalmi súlyával, a helyi érdekekkel szemben. E tekintetben mintha megfordult volna az érdekelttség hierarchiája – többnyire nem az adott településnek van gyára, üzeme, állami gazdasága, téese, hanem megfordítva – egy-egy jól prosperáló üzem *rendelkezik* – sok esetben a szó szoros értelmében – telephelyének településével. S hogy mindez miként hat a lokális érdekekre, felesleges firtatni.

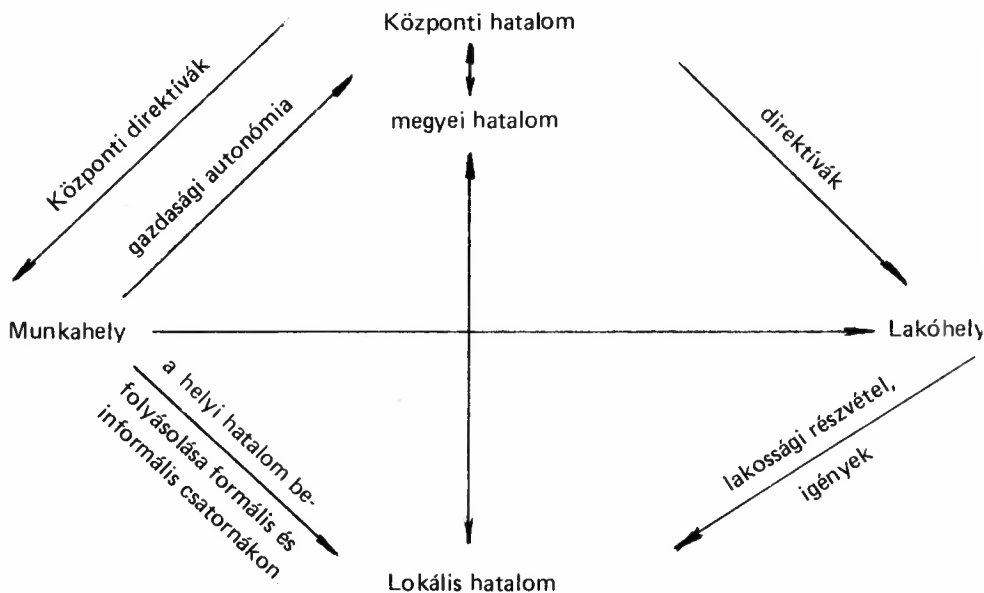
Az adott település munkahelye(i) gyakran az ágazati érdekeket közvetíti(k) a településre, azaz az ágazati érdekeket, vagy – ugyancsak gyakori esetben – más települések munkahelyeinek az érdekeit képviselik. A telepített ipar létesítményei

közül például sok ilyen említhetünk. Nem véletlen, hogy a vidéki ipartelepítés kirívó eseteit a hazai szociográfiai leírásokban a vidék „gyarmatosításaként” is minősítették.¹¹

e) Az érdekstruktúra következő szintjén jelennek meg (vagy legalábbis feltételezhetőek) a *lakossági érdekek*. Ezek manifesztálódását a sajátos kelet-európai tradíciók és a politikai kultúra befolyásolja, azaz az önkormányzat hiányossága, felemásága jellemzi.

A hazai helyzetre talán az a legjellemzőbb, hogy ma már a központi hatalom is szorgalmazza az önkormányzatiságot – ez az 1971-es tanácstörvény óta deklarált célként is megfogalmazódik – s egy-egy település lakosságában is érzékelhető a demokratikus állampolgári participáció kialakításának az igénye, azonban a közigazgatás intézményrendszere, a helyi politika mindennapi gyakorlata, valamint a megszórt mechanizmusok és beidegződések gyakran teszik lehetetlenné a progresszív törekvéseket. Az áttörés e tekintetben akkor is nehéz lenne, ha nem számolnánk a vélt, vagy valóságos tabukkal, valamint a többnyire országos (társadalmi) érdekek mezében jelentkező apparátusi érdekeltséggel. A járások megszüntetése számos példával szolgálhat erre. Érdeemes megfigyelni, hogy az eddigiekben vázoltak alapján körben hogyan fest a hatalmi struktúra – illetve a helyi hatalom milyen szerepet játszik ebben a struktúrában.

Sematikusan ábrázolva a hatalmi struktúra lényegében ma is így fest:

Vagyis ebben a struktúrában a *lokális hatalom a leggyengébb láncszem*. A munkahely nemcsak autonómiát kapott az új gazdaságirányítási rendszer által,

hanem a részvétel lehetőségeit, módjait, a munkavállalói érdekeket ma is magában hordozza, a munkahelyi demokrácia intézményrendszerében. (Azt, hogy ez tartalmilag mit jelent, s mekkora a központi irányítás szerepe ma is – itt most felesleges vitatni.)

A fenti sémán túl a lokális hatalom gyengességét az is jelzi, hogy a lakóhely demokratizálása *jelentős fáziskéséssel követte* – illetve követi – a munkahely demokratizálásának kísérleteit. A 70-es években ugyanis egyértelmű volt az üzemi (munkahelyi) demokrácia primátusa, a különböző szaklapok, -fórumok csaknem kizárólag a munkahelyi viszonyokra koncentráltak.

A 80-as évek elejétől megváltozott ez a helyzet, előkészületek történtek a helyi (lakóhelyi) participáció és érdekérvényesítés fölerősítésére. A kedvező változások sorában találjuk a járások megszüntetését, az előljárásságok megszervezését, a választások új, kötelező kettős jelölésű szisztémáját, s bizonyos fenntartásokkal, de ide sorolhatónak véljük a teho bevezetését. Ezek a változások egyértelműen egy sürgető közigazgatási reform irányába hatnak – még akkor is, ha csak kezdeti lépéseknek tekinthetők.

Ugyanakkor arról sem szabad megfeledkezni, hogy miközben országszerte a helyi önállóságról, decentralizálásról, funkciók megosztásáról beszéltek, a 80-as évek elején *tovább tartott* a „*funkciókoncentráció*”, mintegy tehetetlenségi erőként hatott és működött a régi szisztéma. Következésképpen 1980–84 között 69 termelőszövetkezet veszítette el önállóságát, további közel 100 település iskoláját szüntették meg, csökkent az ÁFÉSZ-ek száma, a városhoz csatolások további 70 önálló közigazgatású kisebb települést fosztottak meg önállóságától.¹²

A zsámboki paradoxon pedig egyértelműen jellemzi azt az ambivalenciát, amelyet az önállósodni vágyó települések felettes hatóságai éreznek és tanúsítanak. Zsámbok hosszú harcok és viták után a lakosság népszavazása által visszanyerte ugyan függetlenségét, de renitens magatartását a megye azzal büntette, mint ismeretes, hogy a fejlődőképes nagyközség státusból községgé minősítve jelentősen csökkentette a település fejkvótáját.

A fenti sémára mégegyszer visszatérve jól látható, hogy hiányzik belőle a *regionális érdekszféra*, valamint a településnél nagyobb *kistáji érdekelttség*. A szisztéma világosan mutatja a központi akarat felülről működtetett és építkező mechanizmusát, s hiányoznak belőle azok a csatornák, érdekcsoportosulások, amelyek alulról, a helyi társadalomból egymással megütközve, egymást integrálva ellenpontjai és partnerei lehetnének a hatalmi központoknak.

Dehát *kell-e, szükséges-e a regionális politika* hazánkban? Válaszunk egyértelmű – feltétlenül szükség volna rá, hiszen differenciálná az érdekstruktúrát, a megyei, ágazati stb. monopóliumokkal szemben ellensúlyt képezhetne, s magába gyűjthetné, integrálhatná a lokális érdekeket. Igaz, valószínűleg szokatlan lenne a jelenlegi hatalmi- és érdekstruktúrában egy alulról építkező szisztéma, de nélküle aligha képzelhető el a közigazgatás megújulása, vagy modernizálása. Alapja természetesen a települések helyi társadalmának az önkormányzata lenne, rajta településegysétek, településkooperációk szerveződhetnének, a térbeli autonómiák, egyesülések sajátos kistáji településegyséteket alakíthatnának ki, sajátos kohézióval – amelyeket természetesen a regionális érdek és politika integrálhatna.

Lehetséges-e mindez, kérdezhetjük tovább, vagy csupán a helyi társadalom iránti elfogultságunk táplálta illúzióról van szó. Ami az illúziókat illeti, valószínűleg nem állunk egyedül. Tóth József idézett cikkében, a Krajkó Gyula-féle gazdasági körzetbeosztásnak megfelelően, a következő négy régiót különbözteti meg egymástól: Központi Körzet, Észak-Magyarország, Dunántúl, Alföld. S véleménye szerint: „A régiók léte kiküszöbölné – egyebek között – azt a furcsa helyzetet is, amely Magyarországon, több vizsgálati eredmény és a VII. ötéves tervre vonatkozó kormányprogram szerint tény: az ország halmozottan hátrányos helyzetű, elmaradott térségei részint (nagyreszt baráti, szocialista országokról lévén szó, csak többé-kevésbé érthető módon) az országhatár mentén helyezkednek el, részint pedig (józan ésszel végképp érthetetlen, illetve elfogadhatatlan módon) a megyehatárok mindkét oldalán húzódnak. E térségek csökkenését természetesen nem attól reméljük, hogy kevesebb belső határhoz szükségképpen kisebb kiterjedésű elmaradott terület tapadhat, hanem arra alapozzuk, hogy egyrészt a régióhatárok – eltérő jellegű területek között húzódván – dinamizáló hatásúak, másrészt a volt megyehatárok mentén elhelyezkedő térségek kikerülnek a belső periféria állapotából, melyben a megyék közötti, „állandóan fejlődő” koordináció ellenére napjainkban vannak.

Nem beszélve most a megyék közigazgatási funkcion messze túlnőtt szerepéről, ez a helyzet egyértelműen a gazdasági tér inadekvát felosztásának a következménye, és az ebből fakadó hátrányokat nem engedhetjük meg magunknak. Főleg olyan időszakban, amely az intenzív fejlődés elemeit egyre markánsabban foglalja magába, amikor a terület, a tér, az azokból következő sajátosságok egyre inkább befolyásolják a termelés hatékonyságát, lehetőségeit.”¹³ – írja Tóth József.

A régiók léte mellett természetesen hosszasan lehetne érvelni. Fel lehetne vetni a regionális politika, a regionális tervezés, a regionális kutatások kérdését, mint amelyeket a napi településpolitikai gyakorlatban gyakran használunk. Leginkább talán a *regionális tervezésről* esik szó. Kérdéses azonban, hogy a regionális tervezés mennyiben regionális. E tekintetben nemcsak fogalmi bizonytalanságról, vagy pontatlanságról van szó, hanem arról, hogy a „regionális tervek” voltaképpen ágazati terveket jelölnek, s a tényleges regionális érdekeket gyakran csorbítják.

Példa lehet erre az első Balatonkörnyéki Regionális Terv, amelynek szerzői így fogalmaztak: „az állandó lakosság településeivel, vagy a tulajdonképpeni ösközségekkel keveset foglalkoztunk, főleg azért, mert ezek általában üdülőhelyi határon kívül esnek”.¹⁴ Azaz, bevallottan is, a regionális tervnek határt szab az idegenforgalmi (üdülőhelyi) határ.

A tervet elemző Miklóssy Endre szerint: „Megdöbbenő szemléleti fogyatékos az ez, nem is fedi a tényeket, hiszen gyakorlatilag egybefonódnak a lakó és üdülőterületi funkciók. Mindenesetre itt fogalmazódik meg először a napjainkig érő kohézió a lakó- és üdülőnépesség érdekei között.”¹⁵

S folytathatnánk azzal a megállapítással, hogy a terv érzéketlen volt az ökológiai problémákkal szemben, hogy nem foglalkozott a mögöttes területek gondjaival stb.

A beruházásra a IV. ötéves terv 7 milliárd forintot irányzott elő (ebből 600 milliót a központi Balaton fejlesztési alapból, 1 milliárdot a tanácsok üdülőfejlesztési költségvetéséből, s közel 4 milliárdot a tárcák, ágazatok fejlesztési forrásaiból). Azaz a

regionális tervért felelős intézmény a fejlesztési források kevesebb, mint 10 %-a felett diszponált, s ez eleve lehetetlenné tette számára, illetve bizottságai – a Balatoni Intéző Bizottság, valamint a Balatoni Tárcaközi Bizottság – számára a megfelelő hálózat kialakítását.¹⁶

Az ilyen és a hozzá hasonló példák még egyértelműbbé teszik a régiók kialakításának, valamint a regionális politika (és tényleges regionális tervezés) megformálásának az igényét. Egy *átfogó közigazgatási reform* keretében erre feltétlenül sor kell, hogy kerüljön, ezt igényli a gazdasági élet és az ökológiai gondok megoldása is. A regionális politika iránti igény ezért aligha tekinthető holmi illúzióknak. Még akkor sem, ha manapság az alább idézett álláspont a domináns:

„A területi szociális-gazdasági tervezés hosszabb távra szóló feladatainak kidolgozása és megvalósítása felveti a *megyék közti együttműködés* szükségességét. Az állami-területi beosztás reformjáról folyó vitákban már 1952-től több alkalommal fölmerült a megyék fölötti nagyobb egységek, a *régiók* kialakításának a problémája. Azonban sem a társadalmi és gazdasági viszonyok szocialista átalakulása, sem az állami feladatok területi megvalósítása ténylegesen nem igényelte a regionális területi beosztást, illetve a megfelelő állami, igazgatási szervezet létrehozását. A magyar társadalmi-gazdasági tervezés az 1970-es évektől számításba vett ugyan több megyéből álló területi termelési egységeket, s *hat tervezési-gazdasági körzetre* osztotta az országot, a körzetek területi határainak a megállapításánál azonban a *mai* beosztást vették alapul, s az így kialakított nagyobb területi egységekre határozták meg a fejlesztés irányát és fő feladatait. Az elmúlt évtized tapasztalatai azonban azt mutatják, hogy a megyék egy-egy csoportjait átfogó tervezési-gazdasági körzetek a termelésben nem töltötték be érdemi funkciókat s e területi fejlődésre inkább a gazdasági szabályzók hatottak erőteljesebben. Következésképpen a tervezési-gazdasági körzetek alkalmazása *helyett* a jövőben inkább a *megyék közötti együttműködés kerül előtérbe*”.¹⁷

Persze nehezen hihető, hogy a megyék közötti együttműködésre több jó tapasztalatunk volna – de nem ez a fenti állásfoglalással szembeni averzióknk. Sokkal inkább koncepcionális nézetkülönbségekről van szó. Véleményünk szerint a régió nem lehet azonos bizonyos megyék halmazával, mert akkor valóban nem változtatnák meg a jelenlegi megyei közigazgatás gyakorlatát. A régióknak *más minőséget* kell képviselnie más – tehát nem megyei – funkciókat kell betöltenie, s az érdekérvényesítés sajátos minőségű fórumait kell megteremtenie, valamint a hatalomgyakorlás több csatornás mechanizmusait kell kialakítania.

Vagyis a regionális politika kialakításának elemi feltétele az átfogó közigazgatási reform megvalósítása, amely új minőségű központi igazgatást, valóságos helyi önkormányzatot és autonómiát, valamint participációs lehetőségeket eredményezhet.

JEGYZETEK

1. Tóth József: Régiók és/vagy megyék? Tér és társadalom. 1987/2. pp. 77–80.
2. u.o.
3. u.o.

4. A helyi társadalom-kutatásunk során élénk vitákat folytattunk a helyi hatalom létezéséről –
Lásd: Gombár Csaba: A helyi hatalom hermeneutikája; Bóhm Antal: Helyi hatalom – lakos-
sági részvétel.
5. Bibó István: Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településfejlesztési koncepció.
6. u.o.
7. Verebélyi Imre: A tanácsönkormányzat kibontakozásának irányai. In: A tanácsigazgatás ön-
kormányzati megújulása. I. ÁSZI 1987.
8. Nemes Nagy József: Regionális folyamatok a nyolcvanas évek első felében. Tervgazdasági
Közlemények. 1987/2.
9. Példáinkat Nemes Nagy József idézett művéből vettük – i.m.: pp. 5–9.
10. i.m. p. 78.
11. Lásd például: Moldova György: A szent tehén.
12. Nemes Nagy József i.m.
13. Tóth József i.m. p. 80.
14. Miklóssy Endre: A regionális tervezés helyzete és fejlesztése. VÁTI 1986. Kézirat.
15. u.o.
16. u.o.
17. Állami intézmények a politikai rendszerben. Kossuth, 1987.

TÓTH TIBOR

MUNKAMEGOSZTÁS ÉS TELEPÜLÉSHÁLÓZAT

Történeti és településgazdasági vizsgálatok hosszú-hosszú során át vezetett az út addig a meggyőződésig, hogy a nem urbánus gazdasági nagyrégiók modernizálásának talán az egyik legfontosabb feltétele a falusias településhálózat megváltoztatása. A vizsgálatok felületességének, a falusias társadalommal kapcsolatos, részben liberális gyökerű, XIX. századi előítéleteknek tudható be az, hogy az elkerülhetetlen változtatások célrendszere esetenként abszurd volt, az eszközök alkalmasint embertelenül alkalmatlanoknak bizonyultak. Volt idő, amikor a falu, az agrárágazat a városiasodás, az iparosítás mérhetetlen tőkeigényének kiszolgáltatót gyarmat volt, és semmi sem állta útját annak, hogy bizonyos szakaszokban elkerülhetetlen agrárrolló politikai eszközként ne váljon szakszerűtlen nyíróollóvá. A jelző – „politikai” – szerepét nagyon nyomatékosan szeretném hangsúlyozni. Ennek oka az, hogy míg általában az agrárrolló meglétét bizonyos növekedési pályák esetében elkerülhetetlennek tartom, a magyar gazdaságfejlődés bizonyos szakaszaiban jelentkező társadalmi-politikai infiltrálódást viszont súlyos hibának. A tőkeigény ciklikusan működő kielégíthetősége szükségképpen jár együtt azzal a központi törekvéssel, hogy az erőforrás hiányokat nemzeti kereteken belül a tőkék ágazatközi allokációjával pótolják. A nemzeti keretek között elképzelt szerves fejlődés take of-ja szükségszerűen az agrártőkék elvonása lehet. Az eszköz teljes „hatékonyságához” persze magának a rendszernek az átalakítása szükséges, elkerülhetetlen a termelőeszköz-, a tőke- és munkaerőpiac lehetőleg gazdaságpolitikai eszközökkel való szabályozása. A közhatalom szerepének így módon elkerülhetetlen felértékelődése, találkozásként esetleg a vezetés alacsony gazdaságpolitikai kulturáltságával, rossz szubjektív beállítódásával, ideológiai ortodoxiájával, akárcsak a részleges társadalmi kontroll hiányával, az agrártőkék ágazatközi allokációjára épülő „eszközcsomagot” meghatározó politikai intézményrendszerre változtathatja, természetesen a gazdaság és a társadalom beláthatatlan kárára. (A kérdést csak futólag ismerő olvasó számára is elégséges talán, ha az 1920-as évek második felének a „szocialista eredeti felhalmozásról” szóló vitáira, vagy az MDP Központi Vezetősége 1953. júniusi határozata körüli gazdaságpolitikai gyakorlatra emlékeztetek.)

Ezelőtt másfél-két évtizede átalakult a gazdaságpolitikai eszközhasználat, a közvetlen politikai elemek jelentősége valamelyest csökken, ezek helyére az agrártársadalmi viszonyokra csak korlátozottan érvényes gazdasági elvek korlátlan és következetes érvényesítése lépett. A gazdaság egy részében, főként a profitszféra ipari és kereskedelmi szférájában érvényes méretgazdaságossági szempontokat parttalaná téve, kialakult a településhálózati fejlesztési koncepció, különös történeti és társadalmi kép-

telenségként hivatalos rangot nyert a „szerepkör nélküli falvak” megjelölés, a profitgazdaság vállalati szempontjai szerint szabályozódtak a társadalom-gazdaság non-profit jellegű, az élet minőségét meghatározó szerkezetei. Körzetesítettük az iskolákat, a tanácsokat, centralizálni kezdtük a társadalmi fogyasztást, s a gazdaságosság révületében költségvetési megtakarításként üdvözlöttük az ily módon méginkább másodrangúvá váló falusi állampolgárok vállára helyezett társadalmi költségeket.

E korszak igazi nagy „találmánya” a településhálózati hierarchia volt. Történetileg a magyar gazdaság igazából sohasem találkozott a piaci mechanizmusok közvetlen szabályozó szerepével, e mechanizmusokat sok, a fentebb is írt ok miatt gyakran és szívesen pótolták a centrális intervenciók eszközeivel. Ezek az eszközök *részben* szorosan hozzájárultak a települési rendszer adottságainak kialakulásához, s aligha volt remélhető az, hogy egy újabb, ráadásul hierarchikusan szervezett eszkörendszer a célszerű átalakítást kívánatosan oldaná meg. Ma már tudjuk azt, hogy a gyéren megfogalmazódó s esetenként nagyon türelmetlenül kezelt kételyek nagyrészt jogosak voltak. A folyamatok által okozott gazdasági károkat csak a társadalmiak múlták felül.

Nem lehet kétséges az, hogy az elkövetett hibák nagyrészt az átalakítandó rendszer fogyatékos ismeretéből fakadtak. Meghökkenítő az a felhőtlen tájékozatlanság, amely a kérdésben illetékes, egyébként kitűnő jogász, közgazdász, geográfus szakembereket jellemezte. Az általuk készített idevágó munkák mindegyike tartalmaz történeti mozzanatokot, ezek összefoglalása jelenti a mindenkori formás bevezetést. De hogy a településhálózati infrastruktúra történetisége a maga totalitásában az egész szemléletet meghatározná, erre alig akad példa. Más kérdés természetesen az, hogy a problémával foglalkozó történészek vajon rendelkeznek-e olyan interdisciplináris vonzódással, amely őket legalább az út felének megtételére képessé tehetné. A leltár itt sem megnyugtató. Úgy vélem, hogy hosszabb idő és sok speciális feltárás vár mindkét oldalra, s az alább következők ehhez kívánnak hozzájárulni.

* * *

A településhálózat egészét a továbbiakban rendszerként kezelem. Ebből következik, hogy minden alkotó elemnek, úgy is mint alrendszernek, önálló funkciót tulajdonítok, s magát az egész nagy szerkezetet megítélésem szerint ezeknek az önálló funkciókkal rendelkező alrendszereknek (településegységeknek) a kölcsönhatásviszonyai strukturálják. A településhálózat létrejötte, történetileg kialakult szerkezete elsősorban a népesség telephelyeül szolgáló területek eltartóképességének függvényeként alakul. *Az eltartóképesség fogalmán itt és most nem csak a szűken értelmezett gazdasági kapacitások mennyiségét értem, hanem mindenkor hozzá gondolom azon társadalmi, helyesebben közösségi feltételek együttesét is, amelyek biztosítják a egyszerűs mind regulálják is az adott kapacitások alkalmazását.* Nem lehet kétséges pl. az, hogy bármely alacsonyabb értékű szálláshelyen a népességeltartás szintje szervesen függ attól is, hogy az adott közösség milyen mértékben képes racionalizálni a rendelkezésére álló erőforrások felhasználását, illetve más oldalról milyen mértékben képes szabályozni az eltartási terhek nagyságát. A kulcsszó mindkét esetben a *szabályozás*, amely a maga objektívált vagy nem objektívált intézményrendszerével – a bírás-

kodás gyakorlatától a rituális kötetmekig – közvetlenül részét képezi egy-egy településhely eltartó képességének.

A településhálózat primér egységei, következően abból, hogy létrejöttük elsősorban a megtelepedett közösség létfenntartását szolgálta, döntően természeti erőforrások felhasználására támaszkodtak, rurális egységek voltak. Ebből viszont törvényszerűen következhet az, hogy funkcionális eredményességük hosszabb távon is az eltartóképesség és az eltartandó közösség igényei közötti egyensúly függvénye volt. Vizsgálva most már az egyensúlyi elemeket, logikailag is és nyilván történetileg is az ekvilibrrium biztosításának két nyilvánvaló esete látható be. Az első, valószínűleg az archaikusabb változat lényege abban ragadható meg, hogy változatlan kapacitások mellett az eltartóképesség szintje a rugalmas. A közösség nagyságának, azaz a fogyasztási szükségleteknek a módosítása követi az eltartóképesség mindenkori változásait. A közösség szabályozza a természetes reprodukciót, a „felesleges” népességet szárnyára bocsájta, gyarmatosít, új településeket hoz létre, kirajzik – amint ennek számos, rendszerint összefonódó változatai ismertek a történeti és az antropológiai irodalomból.

A szabályozás másik változatában maga az adott eltartóképesség válik egyre rugalmasabbá, köszönhetően annak, hogy a közösség aktivizálja magát. Ennek lényegét leginkább úgy lehetne megragadni, hogy a közösség gazdasági magatartásában megjelenik a bővített újratermelés eleme. Ebből következően nőnek a kapacitások, gyarapszik a terméktömeg, s ha lassan is, biztosíthatóvá válik az eltartási szükségletek fedezése is. Szeretném hangsúlyozni, hogy az alkalmazkodás e két, passzív, illetve aktív változata egymástól élesen csak a történeti fejlődés nagyon korai szakaszaiban válhatott el egymástól, továbbá azt, hogy együttes előfordulásuk – amint elméletileg igazolni fogom – a legutóbbi időszakokig is a történeti fejlődés sajátja volt.

Akár az aktív, akár a passzív alkalmazkodási változatot nézzük is, mögöttük az eltartóképességet együttesen alkotó termelési feltételek adott állapotát kell szemügyre venni. Megítélésem szerint ugyanis ezek konfigurációja, illetve kölcsönhatása határozza meg a fentebb önálló funkcióval felruházott alrendszereknek nevezett településegységek belső gazdasági struktúráját.

Némileg a COBB – DOUGLAS formulára emlékeztető módon az agrártermelés feltételeit – hiszen értelemszerűen a primér települések meghatározóan agrárjellegűek voltak – az emberi munkaerő, illetve a termelés anyagi erőforrásainak, a földnek és a termelő technika együttesének összegével tartom meghatározhatónak. (A továbbiak érdekében szükségesnek látok két kikötést rögzíteni: 1. A gazdaságnak és a társadalomnak a tradicionális tagolódása miatt az emberi munkaerő fogalmához nemcsak ennek a mennyiségi jellemzői tartoznak, hanem mindazon közösségi szabályozási mechanizmusok is, amelyek a munkaerő alkalmazását meghatározták. Aligha kétséges pl. az, hogy az orosz pravoszláv egyház száznál több kötelező egyházi ünnepe szorosan befolyásolta azt, hogy az obszcina az egyenlőtlenség szintjét meghatározó felhalmozást majdnem teljesen kizárja. 2. Az anyagi erőforrások két elemének együttes kezelése csak addig lehet helyes, amíg ezeknek csak a fizikai állományával számolunk. A piacgazdálkodás szélesedésével, amikor ezek már tőkeelemként is megjelennek, egyszerű összevonásuk súlyos elméleti hibák forrása lenne. Maga a tradicio-

nalizmus, megítélésem szerint a reálpiacon teljes hiányt vagy erőteljes korlátozottságot feltételezi.)

Abban már most, hogy az egyensúly biztosításának melyik változata a meghatározó, a termelési feltételek viszonylatai a döntőek. Számos történeti munka igazolja, hogy a termelési feltételek összege hosszú távon állandó, az összegszerű növekedés általában a gazdálkodás egészét átalakító minőségi változásokhoz vezet. A hosszútávú állandóság azonban nem azonos a változatlansággal. Sokkal inkább azt jelenti, hogy az egyes elemek között bizonyos mértékű felcserélhetőség, helyettesíthetőség áll fenn. Nem lehet kétséges az, hogy ez a felcserélhetőség annál nagyobb, minél alacsonyabb a gazdaság technikai színvonala, vagyis ahol a termelés anyagi feltételének együttesében minél kisebb a termelő technika súlya. (Jellemzőként utalok arra, hogy az 1930-as évek átlagában számításaim szerint a magyar mezőgazdaság összértékének alig a 10 %-át tette ki az eszköztőke, s a különféle gépek az energiaszükséglet 3 %-át szolgáltatták.) CSAJANOV pl. rámutat arra, hogy a századforduló orosz parasztságában a munkaerőelhelyezés – s nyilván a fenntartás – változó szükségletei szorosan meghatározták a földhasználat méretét. FÉL EDIT és HOFER TAMÁS átányi monográfiájában ismertetnek egy esetet, amikor a férjhezmenés következtében átmenetileg csökkent háztartási munkaerő pótlására a gazda ideiglenesen növeli igavonó állományát.

Az élőhelyre vetített gazdasági népsűrűség aránya éppen az egyensúly biztosítása miatt a tradicionális gazdálkodás számos stílusát hozhatta és hozta is létre. Némi egyszerűsítéssel, az alacsony népsűrűség és a szántógazdaság fokozatos terjedése, az átlagnál nagyobb népesség és a kertgazdálkodás közötti kapcsolat alighanem megteremthető. Ezeknek a változatoknak a létrejötte azonban azt jelzi, hogy a közösség elsősorban már aktívan vesz részt az eltartóképeség adott lehetőségeinek célszerű felhasználásában. Kérdéses természetesen az, hogy ezzel a majdnem egységnyire becsülhető helyettesíthetőséggel milyen korlátok között élhet a közösség?

Ahhoz, hogy e kérdésre választ kapjunk, el kell gondolnunk a termelési feltételek szélsőséges egyensúlytalanságát. Egyik esetben a gazdasági népsűrűség egy határon túli csökkenése a háztartásonkénti anyagi termelési feltételek olyan bőségéhez vezethet, amelynél egyre inkább elhalványodik, esetleg meg is szűnik a létfenntartást is szolgáló közösségi reguláció szerepe, a faluközösség szétesik, a népesség széttelpszik, döntővé válnak a legegyszerűbb gazdálkodási formák, a háztartások esetleg nomadizálnak. A másik esetben viszont a nagy sűrűség miatt a népesség egy része egész egyszerűen kiszorul a gazdaság adott kereteiből, s vagy a horizontális, vagy pedig a vertikális mobilizációra kényszerül. A gazdaságban megmaradni tudó szerencsésebbek feladata ettől kezdve az lesz, hogy kevesebbet magával hozzon létre anyagi termékeket, annyi, amennyi az önfenntartáson felül a kiszorulóknak szükségleteit is fedezi. Ez különösen akkor fontos, ha ezek a kiszorulóknak valamilyen ok miatt nem változtatnak lakóhelyet. A visszamaradók számára nem marad más, mint hogy a kiszorulóknak termelőerejét pótolják, rendszerint az anyagi erőforrások technikai elemének növelésével. Itt természetesen a helyettesíthetőség már egyre kevésbé lesz egységnyi, a kölcsönhatás egyre kevésbé lesz lineáris. Szeretném hangsúlyozni azt, hogy ez a technikai segédlettel való pótlás nem jelenti okvetlenül a termelési feltételek összegének növekedését, következésképpen a pótlás szintje nem okvetlenül

járul hozzá a tradicionális gazdaság teljes modernizálásához. Bizonyítja ezt többek között az, hogy magam legutóbb igazolhattam a két világháború közötti időszakra vonatkozóan a falvakban működő és a földtelenek javát szolgáló közösségi redisztribúció meglétét. (Más kérdés természetesen az, hogy magából a helyettesítő technikai fejlesztésekből *következh*t is a termelési feltételek összegének növelése. Erre az esetre alább még visszatérek.)

A tradicionális társadalom-gazdaságból kiszakadni kényszerülők kedvező esetben új élettérre tehetnek szert, és megteremtődik annak a lehetősége, hogy kialakuljon az ágazati munkamegosztás rendszere. A termelési feltételek bármilyen végletes aránytorzulása tehát a tradicionális településforma részbeni átalakulásához vezet, amiből viszont az következik, hogy *a tradicionális településformákat egyértelműen nem a termelési feltételek nagyságával, hanem ezek meghatározó arányával jellemezhetjük.*

A településhálózat rendszerét előljáróban az önálló funkcióval rendelkező egységek kölcsönhatásával jellemeztem. A kölcsönhatások tulajdonképpen a különféle munkamegosztások formáiban jelennek meg. Hogy tehát továbbléphessünk, most erre kell figyelmünket fordítanunk. Eltekintve a termelési feltételek arányainak szélsőséges torzulásaitól, az előbb a szemléltetés kedvéért három gazdálkodási típust hoztunk szóba: a legettető gazdaságot, a gabonagazdaságot és a kertészetet. Mindhárom változatra jellemző, hogy elsősorban az agrárgazdaság valamely formáját űzi, s köztük a lényeges különbség – túl természetesen az ökopotenciál feltétlenül szükséges eltérésein – a termelési feltételek arányaiban mutatkozik. Megfordítva: *a termelési feltételek eltérő arányai ágazaton belüli specializálódást hoznak létre.* Maga a specializáció természetesen ennél korábbi, magából a termelési feltételek részét képező ökológiai különbségekből ered. Minden különösebb magyarázkodás nélkül gondoljunk POLÁNYI KÁROLY reciprocitás-leírására, vagy FROBENUSnak a masszáj törzseknel szerzett tapasztalataira. A munkamegosztásnak ez a legkorábbi formája a területi típus, s döntő jellemzője az, hogy ágazaton belüli. (Nem feledhető természetesen az, hogy egy alföldi és egy erdős vidék területi munkamegosztása egyszersmind az ágazati munkamegosztás csírája is.)

Nagyon fontos belátnunk azt, hogy ez a területi munkamegosztás döntően az agrárspecializáció terméke, függetlenül pl. a POLÁNYI KÁROLY által ábrázolt reprezentatív részletektől, alapvetően a kapcsolatba kerülő közösségek létfenntartását szolgálja. A cserébe bekapcsolt termékkínálat funkciója elsősorban az, hogy az élőhelyül szolgáló környezet potenciálhiányait pótolja. Ez a csere tehát nem gazdasági megfontolás eredményeként jön létre, s ily módon a felajánlott felesleg nem reálfelesleg. Miután a cserealap biztosítása a közösség létének a feltétele, ennek előteremtése mindenképpen elsőbbséget élvez akár még a belső fogyasztás rovására is. Figyeljünk csak! A létrehozott termék elosztásának a szükséges felesleg biztosítása lesz a rugalmatlan eleme, ill. ennek módosulása a mindenkori külső cserekapcsolatok érték-tartalmának változásaival áll összefüggésben. A rugalmas elem így az önfogyasztás lesz, hiszen csak ennek szabályozása biztosíthatja a cserealapot. A szabályozás pedig egyet jelent a fogyasztáskorlátozással, akár a fogyasztóképesség méretének drasztikus csökkenése útján is. *A tradicionális gazdálkodás termelési feltételeinek hosszútávú tömeges állandósága, illetve ezek struktúrájának korlátozott változtathatósága tartó-*

sítja a területi munkamegosztás alapformáját, a gazdasági mérlegeléstől nagymértékben független létfenntartó csereformákat. Ezt a jelenséget nevezi W. KULA kényszerű kommercializálódásnak.

Úgy vélem azonban, hogy ez a csereforma sokkal szélesebb érvényű annál, semhogy az előbbi szerzők nyomán csak a dologi cserék világára lenne korlátozható. Az eltartóképességet — tehát a termelési feltételek összegét — korábban dologi és intézményi elemek együtteseként is kezeltük. Úgy vélem tehát, hogy a létfenntartó cserék céljához a specializáció miatt csak más közösségektől beszerezhető dologi elemeken túl hozzátartoznak mindazon szolgáltatások is, melyek biztosítása a közösségi működésnek nem kevésbé feltételei, ideértve a vallási szolgáltatásoktól a korszakonként eltérő formájú és forrású hatalmi mechanizmusokat is.

Sok szempontot tekintetbe véve, természetesen a kialakulásban mutatkozó hasonlóság ellenére, a következmények miatt el kell egymástól választani a dologi javak, illetve a dologi és nem dologi szolgáltatások cseréjét. A számbaveendő aspektusok közül itt és most a kétféle létfenntartó csereforma által létrehozott és igényelt koordinációs mechanizmusok különbözőségeire kell figyelnünk. A dologi javak létfenntartó cseréje elsősorban a kapcsolatba kerülő közösségek belső koordinációját kívánja. Az egyeztetési rendszer természetesen totális, egyes részelemei — a termelés szabályozása, a fogyasztási viszonyok akár demográfiai eszközökkel is történő stabilizálása s végül a kettőnek keretet adó szankciórendszer — egységes és nem ritkán kimutathatóan napjainkig is ható hagyományrendszerre kovácsolódnak.

A koordinatív és egymással kényszerűen összekapcsolódó közösségek kölcsönhatásainak köszönhetően jelenik meg aztán egy újabb, magasabb szintű koordinációs mechanizmus, melynek működőképességét a létfenntartó cserében résztvevő, érdekelt közösségek hagyományrendszerével való egyeztetetősége biztosítja. Ha és amennyiben a közösségek közötti kölcsönhatások nyomot hagynak az egyes közösségek arculatán, ami egyébként nyilvánvaló, ez nem érintheti a hagyományok szövetét. Ellenkező esetben vagy az említett közösség önazonossága szűnik meg, vagy védekező mechanizmusként a közösségek közötti koordináció bomlik fel.

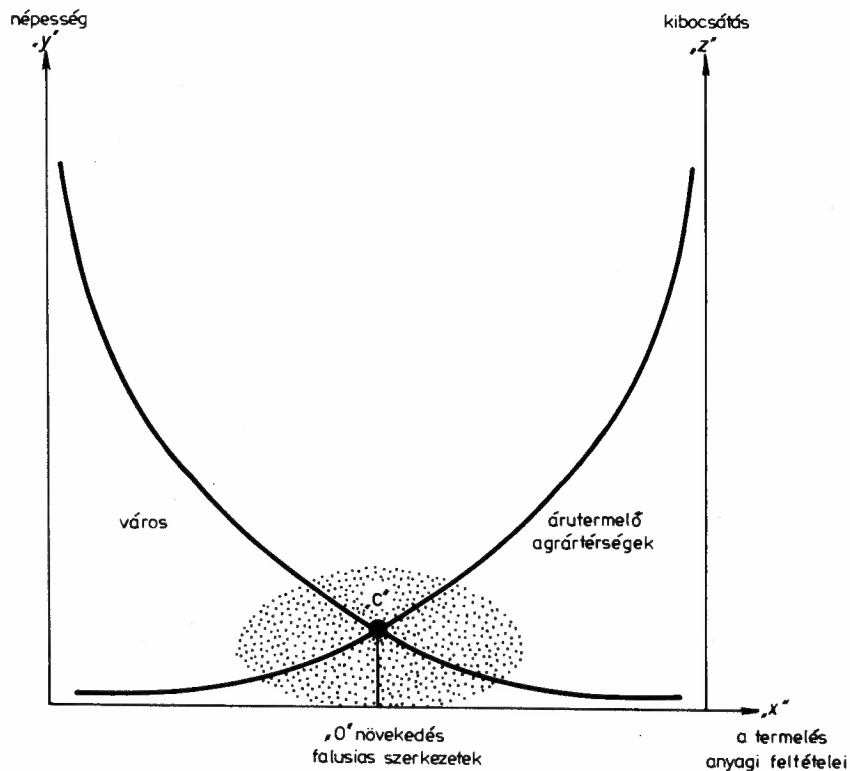
Teljesen más lesz a viszony a dologi javak és a nem dologi szolgáltatások cseremechanizmusában. Annál is inkább, mivel a tradicionális gazdaság körülményei között az utóbbi rendszerint a hatalmi mechanizmusok formájában jelenik meg. E kapcsolatok felszámolásának nehézsége, tehát hosszútávon is érvényes működőképessége a tradicionális gazdaságot folyamatosan olyan felesleg-termelésre kényszeríti, melynek dologi ellentételezése soha nem lesz várható. Ha az elszívott termelői kapacitások pótlásával legalább egyenértékű tartalékképzés nem történik, a kényszerített cserének ez a formája a közösség felszámolódásához, a csererendszerre alapozott koordinációs mechanizmus összeomlásához vezet. Azonos nagyságú fogyasztás mellett folyamatos tartalékképzésre csak akkor kerülhet sor, ha a tradicionális gazdálkodás zárt rendszerében reálfelesleg jön létre, ez a felesleg azonban a közösségen kívüli társadalmi szféra fogyasztásában és felhalmozásában ölt testet. A létfenntartó csere világában élő tradicionális gazdaság reálfelesleg létrehozó erőfeszítéseit, tehát az áru-gazdaság felé tett első nehéz és tétova lépéseit a dologi javak és a nem dologi szolgáltatások tartós koordinációjával hozom összefüggésbe.

Összekapcsolva tehát a tradicionális települési egységek — ezeket nevezem a

továbbiakban falvaknak — termelési feltételeinek struktúrájáról és a területi munkamegosztásról mondottakat, úgy találjuk, hogy a csak korlátozottan változtatható szerkezetek, a potenciálok összegének nagyfokú állandósága meghatározóvá teszi a létfenntartó cserék működését, s a pénzgazdálkodás, a költségvetési finanszírozás szerepének a növekedése, tehát a közösségek feletti államélet differenciált szélesedése elsősorban e csereformák elosztást szabályozó súlyának növekedése irányába mutatott. A városiasodásnak azok a nem európai formái, ahol a városok elsősorban hatalmi-szolgáltató centrumként működtek, létre is tudtak jönni a létfenntartó csere rendszerében, s mint a prehispán Mexikó története mutatja, hosszú ideig életképesek voltak. Másnak kellett lennie a helyzetnek azonban ott, ahol — mint előbb jeleztem — a termelési feltételek szélsőséges torzulása a termelőközösség kisebb-nagyobb részét kiszorította a gazdaságból. Az ő útjuk kivezetett a tradicionalizmusból, létük az ágazati munkamegosztás, az eltérő jellegű termékek cseréje, az árukapcsolatok függvényévé vált. Tekintettel arra, hogy a falvak történetileg elsősorban a létfenntartó csere-re voltak képesek, de indítva is, szükségképpen a városiasodás mértéke és minősége kezdetben a csere véletlenszerűségének a függvénye volt, a stabilitás az ágazati munkamegosztás kiteljesedésétől függött. Olyan, az agrárágazatban tevékenykedő partnerre volt szükség, amely e lehetőségekhez hozzájárul, amelynek termékapcsolataiban nem a létfenntartó jelleg a meghatározó. A bontakozó ágazati munkamegosztás egész rendszerében a városiasodásnak tehát aligha a falusias térségek voltak a természetes partnerei. S most elérkezett az ideje annak, hogy eddigi mondanandóinkat rendszerszerűen, modellben is ábrázoljuk.

A leírt rendszert egy háromszektoros modellben láthatjuk. Két tengely, a szokásos X és Y helyzetűek a termelési feltételek kölcsönhatását jelzik, s ehhez csatoltuk a kibocsátás mértékét mutató Z tengelyt. Ez utóbbi kapcsán fontos hangsúlyozni azt, hogy számításba véve a kibocsátás nagysága és a termékellátás mérete közötti egyenes arányosságot, feltételezem, hogy a kibocsátás mérete egyértelműen mutatja az előállított terméktömeg volumenét, vagyis eltekintettek a spekulatív piaci döntések árukibocsátást időszakosan mérsékelő hatásaitól. Azt is látni kell továbbá, hogy a modell e szektora nem vonatkozhat a létfenntartó csere szférájára. Tisztázásra szorul továbbá az is, hogy az egyes tengelyek közötti vonaldiagramok miért görbék. Fontos tartalmi kérdésnek tartom ezt, olyannak, melynek számos részletét a közgazdaságtan már tisztázta, a történeti vizsgálatok azonban e tárgyban is hiányosak. Ezúttal csak egyszerűen fogalmazva, a diagramképek azt jelzik, hogy sem a munkaerő és az anyagi feltételek, sem pedig az anyagi feltételek és a kibocsátás egymáshoz való viszonya nem lineáris. Ennek elemzése nagyon messzire vezetne, ezért ehelyütt a függvényformákból adódó elméleti következményekre nem térek ki, maradunk a modell primér szemléleténél. (Ezzel együtt azonban két szempontra — már csak a kutatói figyelem felkeltése érdekében is — célszerű lesz rámutatni. Noha a modell logikái, tehát a görbék nem statisztikai bázisra épülő regressziós számítások eredményei, arra mégis utalnak, hogy a „D” növekedésű térségeknek nem egyszerűen a lineáris változtatásai hozzák létre a tőlük eltérő struktúrákat. Akár az agrárkibocsátás egy főre jutó nagyságát, akár a termelés dologi feltételeire vetített nép-sűrűséget tekintjük is, valószínűleg kell valahol lennie egy olyan pontnak, ahol az új minőség megjelenik. Egyelőre csak feltételezni tudom azt, hogy e pontot sokkal in-

TERMELÉSI FELTÉTELEK, KIBOCSÁTÁS ÉS TELEPÜLÉSFORMÁK ÖSSZEFÜGGÉSE

1. ábra

kább jellemzik meghatározó strukturális változások, mintsem csak mennyiségi paraméterek. Ez persze vonaldiagramon aligha lenne ábrázolható.)

Az ábra láthatóan két egymásra tükröződött görbét tartalmaz, nyilvánvalóan jelezve azt, hogy a görbék tartalma is csak egymásra vonatkoztatva lehet érvényes.

Az $Y-X$ görbe tartalmát szövegesen már részleteztük. Látható az az összefüggés, mely szerint a népsűrűség csökkenése, amely egyúttal a fogyasztási szükségletek csökkenésével is együtt jár, a termelés anyagi feltételeinek aránynövekedését is jelzi. S ha ez egyúttal az utóbbiak mennyiségi gyarapodását is magában hordja, úgy az a kibocsátás növekedését eredményezi, a térség itt szükségképpen nettó kibocsátó lesz. Ugyanezt a görbét visszafelé, $X-Y$ irányban szemlélve, a tradicionális termelés

anyagi feltételeinek csökkenése a térséget egyre inkább nettó befogadóvá teszi, városias munkamegosztásra kényszeríti. Az összefüggést teljesen az X—Z görbe magyarázza. Ennek lényege ugyanis az, hogy az agrárágazatnak azon szférája, amelyben egyre kevesebb az élő munkaerő, tehát a fogyasztó is, s ahol egyre nagyobb a termelés anyagi feltételeinek súlya, ott szükségképpen egyre nagyobb a kibocsájtó képesség is. A korábban jelzett egyensúlyra törekvés lényegéből következik az, hogy az élőmunka, tehát a népességszökkenés eredményeként az anyagi feltételek egyikének, a földterületnek a növekedése csak a technikai hányad gyarapodásával együtt játszódhat le, vagyis *a gazdasági népsűrűség csökkenése a termelékenyebb termelési feltételek arányának emelkedését hozza magával. Az egyre inkább nettó befogadásra specializálódó város munkamegosztási tükörképei döntően az alacsony népsűrűség, relatíve magasabb technikai hányad mellett, nagy területeken működő települési egységek, mint nettó kibocsájtók lehetnek.* E formák történetileg a mezővárosok és az árutermelő mezőgazdasági nagyszervezetek speciális településformái voltak.

Modellünkben a két görbe metszésénél egy nevezetes pontot találunk. Ebből a C pontból a képszerűség kedvéért egy merőlegest állítottunk az X tengelyre, jelezve azt, hogy az egész modell egyetlen ponton nyer alátámasztást, mégpedig felettébb labilis alátámasztást. Maga a pont ideáltipikus esetet jelez. Jellemzői a modellből kiolvashatóak. Népessége, a változás mindkét irányát tekintve, általában stabil, a felesleg nyilvánvalóan elkerül innen. Ebből következően a termelés anyagi feltételeinek mérete és szerkezete is nagymértékben állandó, vagyis a termelési feltételek egész rendszere és belső strukturális arányai őrzik a korábbi ökopotenciális körülmények között kialakult állapotot. Az arányok esetleges módosulása strukturális méretű nem lehet. Mindebből következően kibocsájtó- és befogadóképessége is ezen egyensúly függvénye, s ennek alakulását nem gazdasági döntések határozzák meg. Az árukapcsolatokban való részvétele tehát nem organikus. Ebből viszont az következik, hogy az ideáltípus felhalmozóképesége alacsony, s elsősorban az alapegyensúly biztosítását szolgálja — innen a falvak csillapítatlan földéhsége —, s nem a technikai fejlesztéssel elérhető növekedést. Ez utóbbi ugyanis a pont körüli tartományt a Z tengely felé közelítené.

Összefoglalva az elősoroltakat: a ponttal jelölt ideáltípus jellemzője a „0” értékű, vagy az ehhez közel eső növekedési ráta. Az elmondottakból az is következik, hogy e pontnak nem lényegi jellemzője az, hogy mekkora a belső strukturáját meghatározó termelési feltételek összege, vagyis hogy mekkora népesség és természetes eltartóképeség együttese alkotja. *Történeti és elméleti megfontolások alapján tehát nem tarthatom helyesnek az aprófalú — falu megkülönböztetést, a méretkülönbségekből adódó, esetleg bármennyire is szembeötlő eltéréseket másodlagosnak és a strukturális jellemzőket legfeljebb csak felületesen érintő külsőségeknek ítélem.*

Az ideáltípus leírt jellemzőinek rendkívül fontos társadalmi konzekvenciája van. Az alacsony felhalmozó képesség olyan körülmények között, hogy a képzett tartalék zöme, legalábbis meghatározó része a közösségen kívüli felhalmozást szolgálja, rendkívüli mértékben lassítja az adott struktúrák átalakulását. A gazdasági szerkezet nagyfokú állandóságához fűződő közösségi érdekek a belső, primér koordinációs mechanizmusok fennmaradásához vezetnek.

Ugyanakkor a városias és árutermelő agrártérségek kölcsönhatásrendszere

időnként drámai gyorsaságú, de a tradicionális térségekben tapasztalható ütemet mindenkor meghaladó változásokon eshet, esik át. Az agrárszféra két egymás felett létező, működő részstruktúrája mozgásának eltérő üteme miatt egymástól fokozatosan távolodik, mindegyik sajátos ütemnek, idődimenzióknak engedelmessé válik. Az áruszféra gyorsabb mozgása természetesen visszahat a falusias szerkezetekre, ezek zártsága, árukapcsolataik nem mindig organikus szerkezete azonban rendkívül határos féket jelent. A nagyon lassú mozgás nagyon sokáig nem is lesz arra alkalmas, hogy a közösségi koordináció kereteit összetörje. Ezek lassan veszítik csak el eredeti tartalmukat, éppen maradt csigahéjként kínálják aztán magukat arra, hogy a megváltozott közösségi koordinációs mechanizmusok keretétől szolgáljanak. Ebben az értelemben a lassan megszűnő tradicionális intézményeket olyanként fogom fel, melyekből nem hiányoztak az agrárdemokrácia és a közösségi öngazgatás nagyon fontos és szerintem történetileg is előre mutató elemei. A társadalmi demokrácia új értelmezésén gondolkodva aligha mehetünk el azok mellett a tapasztalatok mellett, amelyeket ezek a nem elhalt, hanem felszámolt koordinációs sémák napjainkban is kínálnak.

A modell hosszabban értelmezett nevezetes pontja – ezt ismét hangsúlyozom – ideáltipikus, s csak a modell belső környező terében levő nagyszámú, a kijelölt centrumhoz közelebb-távolabb eső pontok sajátos átlaga. E pontok felhője jelzi tulajdonképpen a kisebb-nagyobb falvak együttesét. Az alátámasztás körüli labilis egyensúly egyik esetében a pontok az agrártér irányában konvergálnak, a másik esetben pedig a városias típus felé mutatnak elmozdulási hajlandóságot. Kisebb-nagyobb részük, nyilván engedve az erőteljes vonzásnak, ki-kiszakadhat, s vagy a specializált árutermelés részévé válik, vagy városiasodásnak indul, kisváros lesz, esetleg városias jellegű vonzásközpont. A zöm azonban megmarad a pontfelhő részeként.

Mindazonáltal aligha képzelhető el az, hogy helyzetük, minden meghatározottság ellenére is, mozdulatlan. Mert amiképpen igaz az, hogy strukturális létük döntően a történeti és földrajzi viszonyok által meghatározott termelési feltételeik arányaitól függ, úgy az is igaz – s falusias településformák nagy változatossága jelzi azt –, hogy az arányok kellő határok közötti módosítására nagy lehetőségek is vannak. S éppen az arányok adott határokon belüli módosíthatósága tartja a pontfelhőt állandó mozgásban, azt hol az egyik, hol a másik vonzási irány felé orientálja. (Jellemző, hogy 1920–1930 között Somogyban a megyén belüli lakóhelyváltoztatások nagysága azonos volt az 1950–1960 közöttivel, úgy azonban, hogy az első évtizedben a megyéből való emigrációra alig került sor.) Ez a sajátos önmozgás, melynek optimális eredményei a történetileg és természetileg is adott ökopotenciálok következetes tekintetbevételével méginkább biztosíthatók, az ágazati munkamegosztásban való sajátos részvétel következményeként alakult ki, s tendenciájában inkább az árutermelő agrártérségek mezeje felé irányul. Döntőnek tartom azt, hogy az X–Z görbe C pont feletti részével takart térségre jellemzően a technika- és területigényes termelés a jellemző, az tehát, melynek termékei döntőek a városias munkamegosztás fenntartásában, ám ehhez kizárólagosan nem elégségesek. A szükséges termékek egyéb részének technika- és területigénye viszonylag kisebb, jelentősebb élőmunkát kíván, ugyanakkor előállítása gazdaságosságának megítélésénél az áruszférától némileg eltérő szempontokat kell figyelembe venni.

E kívánalmaknak pedig leginkább a falusias térségek termelési feltétel-szerkezete felel meg. A városias munkamegosztás tehát az árutermelő agrártérségek, illetve a falusias gazdasági térségek közötti sajátos, ágazaton belüli munkamegosztást, az ún. technikai munkamegosztást kívánja. Nem szólva most a falvak társadalmának jogos emberi és állampolgári törekvéseiről, úgy vélem, hogy döntően ez a technikai munkamegosztás az a funkció, amely a falusias szerkezetek egész megítélésének meghatározó alapelvétől szolgálhat, számításba véve továbbá még azt is, hogy ezek az egységek és az árutermelő agrárterek földrajzi egybetagoaltságuknál fogva, ezen túli technológiai kapcsolatokkal is illeszkednek.

Magam tehát a településhálózatot, történeti okokból következően, három egységre bontom fel. E három egység egymástól jól elkülönülő, de természetesen a munkamegosztás szálain össze is kapcsolódó két szférában található. Az egész rendszer alapját a falusias térség adja, a maga önszabályozó és, történeti kereteinek érintetlenül hagyásával, állandóan átrendeződő társadalmi és gazdasági rendszerével. Strukturális jellemzője gazdaságilag a termelési feltételek kényes és labilis egyensúlya, társadalmi szempontból pedig az önszabályozásra való hajlam és képesség. Önmagában, tehát munkamegosztási kapcsolatok nélkül tekintve, jellemzi még a „0”-hoz közeli növekedési érték. Funkcióját kisebb mértékben az *autonóm* városiasodás, s főképpen a technikai munkamegosztásban való tartós, semmivel sem pótolható részvétele biztosítja. E szférától függetlenül, de számos szállal mégis kapcsolódva található a településhálózat másik, két elemű csoportja. Jellemzi a termelési feltételek tradicionális egyensúlyi arányainak végleges lebontása, következésképpen a feleslegelőállítás, az árutermelés organikus jellege és az egymásra vonatkoztatott tükörszerűség. E szférába a város, illetve az agrártermelés speciális településtípusai, a mezővárosok illetve az agrárnagyüzemek lakott üzemi telephelyei tartoznak. Talán hangsúlyozni sem kell a két előbbi és az egyetlen utóbbi településtípus közötti különbségeket, amelyeknek lényege a munkahely-lakóhely egységének sajátosságaiában kereshető. (Figyelemre méltó az, hogy azok a hajdani uradalmi puszták, melyek az 1860-as évek előtt jöttek létre, s ahol filiális imaház, hozzákapcsoltan pusztai iskola is működött, tehát majdnem teljes értékű lakóhelynek számítottak, rendszerint 1945 után is megmaradtak, kisebb-nagyobb faluvá fejlődtek, mígnem egy részüket azután a településfejlesztési koncepció majdnem felszámolta. Az 1860-as évek utáni időszakban, kifejezetten nagyüzemi egységként szerveződő puszták jelentős része viszont nem élte túl a földreformot.)

Úgy vélem, hogy e két szféra történeti talajban gyökerező strukturális és funkcionális függetlenségének számbavétele teheti csak a gazdaságot és a társadalmat tartósan működőképesé. Minden ettől független hierarchizáló döntés, káros redistributív beavatkozás eredmények helyett csak következményekhez vezethet.

IRODALOM

- BARLET, P. F. 1980: Agricultural Decision Making. (Antropological Contributions to Rural Development.) Academic Press.
- DOBOS Á. 1947: A parasztgazdaságok és az önellátás. Agrártudományi Szemle.
- DURRENBERGER, E. P. (szerk.) 1984: Chayanov, Peasants and Economic Antropology. Academic Press.
- FARKAS Á. 1944: Életképes üzemnagyság a magyar mezőgazdaságban. Budapest.
- FÉL E. – HOFFER T. 1967: Arányok és mértékek az átányi gazdaságban. Budapest.
- FROBENIUS, L. 1981: Afrikai kultúrák. (Válogatott írások.) Budapest.
- GOODMAN, D. – REDCLIFF, M. 1981: From Peasant to Proletarian. (Capitalist Development and Agrarian Transitions) Oxford.
- HARRISON, M. 1975: Chayanov and the Economics of the Russian Peasantry. The Journal of Peasant Studies. Vol. 2/2. July.
- HUNT, E. K. – SCHERMANN, H. I. 1972: Economics, an Introduction to Traditional and Radical Views. New York (Evanston) San Francisco – London.
- KULA, W. 1986: A feudális rendszer gazdasági elmélete. Budapest.
- LAUR, E. 1930: Wirtschaftslehre des Landbaues. Berlin.
- OBOZSDA, N. 1977: K vaproszu v szocialno-ekonomicseszkoy gruppirovka kresztyanszkij hozajsztvo dokolhoznoj derevni. (Po materialom Urala.) Matematicseszkije metodi v isztoriko-ekonomicseszkij i isztoriko-kulturnij iszledovanijah. Moszkva.
- POLÁNYI K. 1976: Archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Budapest.
- PROKOPOWITSCH, N. 1933: Produktivität der bäuerlichen Wirtschaft nach den Haushaltsuntersuchungen. Das bäuerlichen Russland. Prag.
- RINDOS, D. 1984: The Origins of Agriculture. (An Evolutionary Perspective.) Academic Press.
- SUDAU, R. 1939: Untersuchung über die Arbeitswirtschaft bäuerlicher Betriebe. Berlin.
- TÓTH T. 1980: A mezőgazdasági termelési feltételek arányosságának kérdéséhez. Történelmi Szemle, 1. sz.
- TSCHAJANOW, A. 1923: Die Lehre der bäuerlichen Wirtschaft. (Versuch einer Theorie der Familienwirtschaft im Landbau.) Berlin.
- TSCHAJANOV, A. 1930: Die optimalen Betriebsgrößen in der Landwirtschaft. Berlin.

MIN DOLGOZIK „A HELYI TÁRSADALOM” CSOPORT?

1980-ban az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete olyan vállalkozásba kezdett, amely iránt a területi kérdésekkel foglalkozó kutatók, szakemberek méltán érdeklődnek. BŐHM ANTAL és PÁL LÁSZLÓ vezetésével megindult a helyi társadalmak empirikus kutatása. BŐHM ANTALt e kutatás körülményeiről és eredményeiről kérdeztem.

Kérdező: Milyen igényekből táplálkozott, hogy merült fel a helyi társadalom kutatásának ötlete?

Bőhm A.: PÁL LÁSZLÓval a hetvenes évek közepétől foglalkoztunk az ingázókkal. E munkásrétteg sajátos problémái egyenesen vittek bennünket a helyi társadalom kérdésköréhez. Amikor mi erről gondolkodni kezdtünk, akkor még kevésbé volt használatos Magyarországon ez a fogalom. Az izgatott bennünket elsősorban, hogy milyen tényezőkben is jelennek meg a települési egyenlőtlenségek, s ezek hogyan formálják a lakosságot, egyáltalán milyen lehetőségei vannak a lakópolgárnak arra, hogy beleszóljon a helyi döntési folyamatokba. Ekkortájt erősödött föl a vita a településfejlesztési politika körül. Többen joggal hangsúlyozták: Magyarországon talán a legkeményebb egyenlőtlenségeket a településstruktúra hordozza. S megindultak olyan társadalmi mozgások is, amelyek a településekhez kötődtek. Gondolok itt az ökológiai mozgalmakra, azokra az önállósodási törekvésekre, amelyek már nem engedték, hogy például a települések nevét elvegyék, amelyek megpróbálták saját gazdasági bázist teremteni, és így tovább. Ezek a körülmények szerencsés hátteret biztosítottak a helyi társadalom kutatásának beindításához. Első vizsgálatunk Dabas térségében történt, a volt dabasi járás hat településének helyi társadalmi működését elemeztük.

Kérdező: A kutatások indításakor milyen fogalmi, módszertani problémák merültek fel? A kutatás első publikált kötetében még elsősorban elméleti, módszertani problémákkal foglalkoztatok.

Bőhm A.: Lényegében értelmezni kellett a helyi társadalom fogalmát, vagy legalábbis olyan fogalomhoz kellett jutni, amit operacionalizálni lehetett a kutatók számára. A rendelkezésre álló polgári szakirodalom adaptálása csak erőteljes korrekciókkal történhetett. PÁL LÁSZLÓ kidolgozott egy dimenziórendszert. A részvétel, a kötődés, az elégedettség, a perspektíva, az integráció és a kooperáció dimenziója olyan fogalmi hálót jelentett, amelynek keretében a helyi társadalom vizsgálható. Amikor az első tanulmánykötetet kiadtuk, még szinte naívan kerestük az elméleti fogódzókat. Ma már sokkal világosabban látjuk, hogy a helyi társadalom nagyon bonyolult képződmény, amelynek többféle megközelítési módja lehetséges. Egyrészt meg lehet közelíteni a társadalmi struktúrával. Feltételezhető, hogy a társadalmi szerkezet újratermelődése a lokalitásban megragadható. Ebben az értelemben a helyi társadalom egy közvetítőrendszer a nagy társadalom és az egyén, illetve az egyén

különbféle közösség-szerveződési típusai között. Eleinte azt feltételeztük, hogy a kis helyi társadalom mechanikusan leképezi a nagy társadalmat. Ez nem így van. Kiderült, hogy egy-egy településen egészen más „helyi értéke” van az adott egyénnek, csoportnak, közösségnek, mint a „nagy társadalomban”. A tipizálás a közösség-szerveződés mentén valósítható meg; a közösségen kívüli, széteső, vegetáló társadalmi léttől kezdve a tudatosan szervezett, integrált helyi közösségig sokféle típusa lehet egy-egy helyi társadalomnak. Az ideáltípus természetesen egy olyan erős, szerves helyi társadalom, amelyik képes önmagát megvédeni, érdekeit kifejezni. Ennek persze az a feltétele, hogy ebben a helyi társadalomban lakópolgárok legyenek jelen, akik rétegérdekeiket megfelelő fórumokon meg tudják jeleníteni. Jelen pillanatban a magyar társadalom többsége kialakulatlan vagy vegetáló lokális közösségekhez tartozik. Vannak viszont olyan helyi társadalmak is, amelyekben már erőteljes integrációs mozgások indultak meg.

Kérdező: Itt a helyi társadalom kutatásának egy újabb dimenziójához értünk, amit talán ahhoz az ominózus kérdésfeltevéshez lehet kötni, hogy van-e helyi hatalom Magyarországon? A kibontakozó helyi politikai mozgások milyen intézményes kereteket kapnak?

Böhm A.: Vizsgálataink másik csomópontja ez. Véleményem szerint van helyi hatalom, csak nem úgy funkcionál, ahogy funkcionálhatna. A hatalom oldaláról való megközelítés a politikai érdekérvényesítés, érdekütköztetés, konfliktus sajátosságait elemzi.

Kérdező: A kutatások több térségben, településen folynak. Találtak-e olyat, amelyik szerveződni képes, „inktakt” helyi társadalmat mondhat magáénak?

Böhm A.: Talán azok a települések (Tiszakécske, Szombathely, Siómaros stb.), ahol a helyi erők, társadalmi csoportok, vezetők felvállaltak valamit a település számára, ahol a vezetés megpróbálta a lakosság érdekében a gazdasági-szellemi erőket integrálni, s ennek előnyeit kamatoztatni.

Kérdező: Úgy tűnik – a példákából is –, hogy erősen szubjektív tényezőkhöz kötődik az, hogy a település vagy bármilyen helyi közösség képes-e érdekeit érvényesíteni.

Böhm A.: Ez azért van így, mert a hatalmi struktúra egycsatornás, és megannyi paternalisztikus elemet hordoz. Ahogy egy üzem, gazdaság többnyire akkor boldogul, ha van egy jó vezetője, így van ez a települések esetében is... Bár én úgy tapasztalom, hogy a lakosság is egyre inkább mozdulni akar. Különösen a fiatalokra, az értelmiségiekre lehet számítani. A kisebb falusi településeken azonban alig van helyi értelmiség, s ezek ebből a szempontból is hatalmas hátrányban vannak. Vizsgálataink alapján egyre inkább kibontakozik egy harmadik dimenzió, amit nevezhetünk szociálpszichológiainak is. Ebben a megközelítésben a helyi társadalom nem más, mint egy állampolgári, lakópolgári magatartást alakító, formáló tényező, s ebben válik fontossá az egyéni aktivitás, az ismeretszint, az attitűd kérdése.

Kérdező: A korábban elsősorban Dabas térségében folyó vizsgálatokat sikerült-e területileg bővíteni?

Böhm A.: Mintaértékű együttműködést sikerült kialakítani a Művelődési Minisztérium Vezetőképző és Továbbképző Intézetével, valamint a Művelődéskutató Intézettel. Így módunk nyílik kis, sőt nagyvárosok kutatására is. Közösen próbáljuk

Győr, Esztergom, Pápa, Orosháza és Kaposvár helyi társadalmát vizsgálni. A kaposvári felvételen túl vagyunk, most dolgozzuk fel a kérdőíveket, s úgy tűnik, izgalmas összehasonlítási lehetőségünk lesz a falusi és városi térségek helyi társadalmát illetően. Az emberek közötti kapcsolatok például szétesőbbek a városi térségekben, viszont a participációs esélyek nagyobbak. Ugyanakkor azt is sejteni lehet már, hogy a helyi vezetők személyéről és tevékenységéről meglévő ismeretek tekintetében nincsenek markáns különbségek.

Kérdező: Ez azt jelentené, hogy a lakosság politikai ismeretszintje lényegében nem függ a helyi tájékoztatáspolitikától? Az utóbbi időben azt tapasztalom, hogy felerősödtek a helyi nyilvánosság, a helyi tájékoztatás intézményei iránti igények. Ebben a kérdésben különbözőek az esélyei a kis és nagyobb településeknek. Kiépülnek a kábeltelevíziók, helyi lapok jelennek meg, ugyanakkor a helyi döntések még mindig egy szűk elit körében születnek. Technikai kérdés az, hogy van-e helyi újság, vagy kábeltelevízió, amíg a politikai kultúra, illetve a politikai döntési folyamatok nyilvánossága nem fejlődik.

Böhm A.: Én úgy érzem, tényleges demokratizálást indíthatna el, ha volna helyi nyilvánosság, helyi sajtó, kábeltelevízió. Viszont azt láttuk, hogy például a megyei lapok egyáltalán nem helyi lapok, hanem a központi orgánumok másolatai. Persze az is tarthatatlan, hogy egy termelőszövetkezetnek vagy ipari üzemnek sokkal inkább van lehetősége egy-egy lapot fenntartani, mint magának a településnek. Sokkal jobb lenne, ha a településnek lenne egy termelőszövetkezete, állami gazdasága vagy nagyüzeme. Jelenleg e képletnek inkább az ellenkezője a jellemző. A politikai kultúra megteremtése szempontjából is nagyon fontos lenne a helyi újság. Bölcsészszakomban találkoztam a Sümegi Népújsággal, amelyikben a 30-as években Németh László novellákat közöltek. Ma sem Sümegi Népújság, sem Németh László nincsen. Gondoljuk végig, hogy tanulhatunk lakópolgári, állampolgári politikai magatartás-szabályokat, ha nem voltak ilyen tradícióink, illetve amelyek voltak, sorra kihaltak.

Kérdező: Fellelhető-e egyáltalán tradicionális elemek a helyi közéletben, illetve a helyi társadalmak szerveződési folyamatában. Vannak-e mentalitásbeli vagy nemzetiségi különbségek a helyi közösségekben, vannak-e ilyen kimutatható sajátosságok?

Böhm A.: Ez meglehetősen ellentmondásos, mert igaz az, hogy a korábbi társadalmi struktúráknak írmagja sem maradt, viszont az is igaz, hogy a tradíciók mélyen beépültek az emberekbe, szinte a génjeikben hordozzák őket. Például az, hogy valaki protestáns vagy katolikus környékről jött-e, erősen befolyásolja politikai kultúráját, toleranciakészségét, vitakedvét. Dabas környékén találkozunk nemzetiségi problémákkal is. Sári például szlovák-lakta falu volt, s máig kiválik a többi környékbeli település közül. Ez természetesen egyfajta értéket is jelent, ami megjelenik a munkakultúrában vagy a mentalításban. A struktúrák valószínűleg sokkal keményebben őrzik a tradíciókat, mint korábban gondoltuk. Hiszem, hogy vizsgálni kell azt, vajon a változtatások milyen valóságos változásokat hoztak, s mik a tradicionálisan megőrzött elemek a társadalomban. Erre a szempontra is ügyeltünk a vizsgálatok során. Persze, erre több figyelmet kellene fordítani. Aggódok, hogy elkallódnak azok a településsorsok, amelyek az elmúlt 40 évet dokumentálnák. A falukrónikák vezetése csak néhány éve folyik, s alig vannak olyan vállalkozók, akik a korábbi adatok alapján

településmonográfiákat készítenének. Ezekre az elemzésekre nem csak a konkrét vizsgálatok megalapozása miatt van szükség, egész társadalmi berendezkedésünkhöz, politikai rendszerünkhöz közelebb visznek ezek az ismeretek.

Kérdező: Igen, ez nagyon fontos kérdés. Vajon egy makroszemléletű társadalom-irányításban hogyan hasznosulhatnak a lokalitásokról szerzett információk. Hiszen ez a beszélgetésünkéből kiderült, hogy a helyi társadalmak olyan sokrétűek, hogy aligha összegeezhetők valamiféle egységes, a központi politika számára kezelhető képpé.

Böhm A.: A döntéshozók egyre világosabban látják, hogy a makrofogalmakkal nagyon kevésbé lehet bármit kezdeni. „Munkás, paraszt, értelmiség”, „falu-város”, kiüresedett fogalmak. A társadalom sokkal differenciáltabb, ezért reális döntés csak az lehet, amelyik figyelembe veszi e különbségeket. A finomabb társadalmi szerkezethez sok támpontot adhat a lokális és regionális nézőpont. A regionalitást egyébként azért kevertem bele a dologba, mert meggyőződésem, hogy méltatlanul elhanyagolt területe a szociológiának s a magyar közigazgatásnak is. Miközben hajtogatójuk a regionális politika szükségességét, addig a megyehatárok szabnak korlátot mindefféle progresszív mozgásnak.

Kérdező: A kutatás témája egyértelműen állásfoglalás amellett, hogy a demokrácia, az egyén társadalomhoz való kapcsolódása egyik legfontosabb színtere a lakóhely. A gazdaság, gazdasági hatékonyság s az ember a maga életkörülményeivel, lakóhelyével bizonyos fajta párharcot vív, amiben eddig, úgy tűnik, az ökonomista szempontok győzedelmeskedtek, hiszen még a látszólag az infrastruktúra elosztását megalapozó első OTK is elsősorban a termelés céljait (sőt az ipari termelés céljait) szolgálta. Milyen esélyei vannak a közösség lakóhelyi szerveződésének?

Böhm A.: Ebbe a kérdésbe mindig beleütközünk. Olyan mértékben koncentrációzott minden életfeltételünk a munkahelyen, hogy már a magánéletünk is ott zajlik lassan. Sok lakóhely teljesen kiürült, alvóvárosi vagy falusi funkciót öltve. Az utóbbi időben azonban két folyamat is a lokalitás felértékelődését szolgálja. Egyrészt a munkahelyek modernizációs, teljesítménycentrikus orientációja következtében, igyekeznek mindenféle sallangtól megszabadulni, így a kulturális, oktatási, társadalmi tevékenységek munkaidőn kívülre szorulnak. Ezt én csak helyeselni tudom. Másrészt az általános demokratizálódási törekvések terepe is egyre inkább a lakóhely lehet. Tehát visszaszerezheti korábban elvesztett pozícióit.

Kérdező: Vajon e funkciókat egy tekintélyében, hatáskörében, anyagi kapacitásában felerősített helyi politika fogadhatja?

Böhm A.: Ez természetesen gyökeres változásokat igényel. Meg kell változtatni a redistributív eloszlás jelenlegi rendjét, amiben már vannak bizonyos előrelépések. De változtatni kellene a közigazgatási struktúrán is. Kisebb közigazgatási egységeket feltételező irányítási hálózatra lenne szükség, valahogy úgy, ahogy BIBÓ ISTVÁN elképzelte. Persze mindjárt felmerül az aggály, hogy a decentralizáció a központi államhatalom rovására történik. Nem győzöm hangsúlyozni, hogy a decentralizálás egy nagyon erős központi hatalmat feltételez. Már EÖTVÖS azt írta, hogy minél erősebbek a lokális hatalmak, annál erősebb maga a rendszer.

Kérdező: Lényegében tehát ésszerű munkamegosztásról van szó...

Böhm A.: Igen, s arról, hogy ez teret adna az autonóm közösség-szervezési törekvéseknek, s nem falakat állítana eléjük. A lakópolgárokra bíznák azt, hogy mit

akarnak csinálni a lakóhelyükön. Ez a lehetőség óriási mértékben javítaná az állampolgárok életminőségét. Sok esetben még gazdasági nyavalyaink kompenzálása is elképzelhető lenne, s ez még gazdasági erőforrásokat sem vonna el, inkább csak a gondolkodásunk megváltozását igényelné.

Kérdező: Véleményed szerint a kutatásokot társadalompolitikai jelentőségével összhangban van-e „tudománypolitikai helyzete” vagy még direkterben anyagi támogatása?

Bóhm A.: A társadalomtudományon, illetve a szociológián belül, úgy érzem, polgárjogot nyert a vizsgálatunk. Erősödő szakmai és politikai érdeklődés van kutatásaink iránt. Persze az más kérdés, hogy időnként gyakorló politikusok értetlenségével is találkozunk. Azt mondják „minek ez a polgári fogalom”, „miért kell a társadalmat szétszabdalnunk”, „előbb a globális problémákat kell megoldanunk, s azután a helyit” stb. Sokan nem érzik még azt, hogy éppen a globális gondolkodás eredményessége miatt nélkülözhetetlen információkról van szó. Voltak már Magyarországon modernizációs kísérletek, de mindig idegen minták alapján. Valószínű ott tévedtünk, hogy nem építettük be a tradíciókat, nem organikusan közelítettünk a társadalom és gazdaság modernizációjához. Kölcsönös determinációról van tehát szó. Csak akkor gondolkodhatunk nemzeti és világméreteken, ha ismerjük a lokalitás problémáit is.

PÁLNÉ KOVÁCS ILONA

MÚLTUNK

KIRÁLY LÁSZLÓ:

A DUNA–TISZA CSATORNA TÖRTÉNETÉBŐL

„Nem átallok ezennel teljes meggyőződésem szerint kimondani, hogy mindent mindenben véve, mint ma állnak Magyarország fölött az égi csillagzatok és a földi körülmények hogy mind ezeket kellő figyelembe véve, a tervezett duna–tisza csatornavállalat végképi kitapogatása, s ha technikai és finansiális tekintetben létesíthetőnek mutatkozik, a mint remélni mindenkünk van, annak mielőbbi életbeléptetése olly ügy, melly fölött alig áll nagyobb pártoltatást és sürgetőbb elsőséget érdemlő bármi egyéb.”

(Széchenyi István)

A magyar gazdaság történetében aligha találunk még egy olyan „jelenséget”, mint a Duna–Tisza csatorna: 250 év óta – korszakokként változó intenzitással – állandóan foglalkoztatja a jobbító szándékú politikusokat éppúgy, mint a nemzetgazdaság különböző ágazatainak szakvezetőit. A megépítést egyes időszakokban a szükséges pénz hiánya, máskor az adott pillanatban fontosabbnak minősülő gazdasági célok megvalósítása, ám legtöbbször a különböző érdekű hatalmi körök tevékenysége akadályozta. Az 1946/47-es felbuzdulás idején a kor földművelésügyi minisztere ezt így összegezte: „Egyik párt sem volt elég erős arra, hogy elgondolását keresztülvigye, de mindegyik elég erős volt ahhoz, hogy megakadályozza a csatornának más – vélt érdekeivel ellentétes – vonalon való megépítését. A Duna–Tisza csatorna építését tehát végeredményben a csatorna hívei akadályozták meg, akiknek a csatorna építéséből a legnagyobb hasznuk lett volna”. A meglehetősen keserű megállapítás jogosságát a csatornáról írt könyvtárnyi könyv és tanulmány sajnálatosan igazolja. Ezek feldolgozása és hasznosítása messze meghaladja lehetőségeinket, ezért csak rövid, tényszerű áttekintést adunk a Duna–Tisza csatorna előtörténetéből – az újabb döntések megalapozását segítően.

Buda visszafoglalása és a török uralom visszaszorítása után, amikor megkezdték a társadalom újjászervezését, a települések és a kereskedelem fejlesztésében kulcskérdéssé vált a közlekedés megoldása. KOLLONICS LIPÓT győri püspök – akit a reorganizáció első rendszerbe foglalójaként ismerünk – már 1688-ban megfogalmazta a vízi úton történő szállítás fontosságát. Terveit a bécsi udvar nem fogadta el, de néhány elgondolása az 1715–1722/23. évi országgyűlésen előtérbe került.

Az 1715. évi országgyűlés által kiküldött „rendszeres bizottság” nagyvonalú tervet dolgozott ki a víziutak fejlesztésére, amelyben már szó esik a Dunát a Tiszával összekötő csatornáról, többek között a Pest–Szolnoki nyomvonalon is.

Az első törvényes intézkedés hajózáscsatornák létesítésére III. Károly 1723-ban kelt pozsonyi dekrétumában található. A király külföldi mérnökökkel terveket is készíttetett, amelyek közül kettő a Dunát a Tiszával összekötő csatornára vonatkozott. Az egyik Vác–Szolnok, a másik Kalocsa–Zombor között kötötte volna össze a két folyót. Ezekből nem lett semmi, az országgyűlés nem is tárgyalta őket, mert az anyagi fedezet előteremtésének egyetlen útja a rendek adóvállalása lehetett volna.

A XVIII. század végén újra felerősödött a csatorna iránti igény. II. Lipót rendelete alapján négy nyomvonaltra készültek tervek, amelyeket a m. kir. Helytartótanács az Országos Építési Igazgatósággal felülvizsgáltatott. A vizsgálat a haraszi–kecskeméti–csongrádi vonalat tartotta műszakilag és kereskedelmileg a legmegfelelőbbnek. A tervek további sorsa nem ismeretes, elvesztek valahol a m. kir. Kancellária útvesztőiben.

1803-ban József nádor felterjesztést intézett a m. kir. Kancelláriához a Duna–Tisza csatorna megépítése érdekében. Újabb bizottság, majd 23 évvel később válasz Bécsből: nincs rá fedezet.

A reformkor szellemi pezsgése, a nemzetgazdaság kérdéseinek előtérbe kerülése újra felszínre hozta a Duna–Tisza csatorna építésének kérdését (1. ábra). Valóságos nemzeti ügy lett a Pest–Csongrád és a Pest–Szeged között létesítendő csatornák megépítése. 1839-ben 91 aláírással, élén SZÉCHENYI ISTVÁNNal megalakult a Duna–Tiszai Csatorna Társaság. A többek között SZÉCHENYI ISTVÁN, KOSSUTH LAJOS és DEÁK FERENC által előkészített 1840: XXXVIII. t. c. a vállalkozás jogait és kezdeményezéseit törvényileg is biztosította. Ezek után úgy tűnhet, hogy szabad utat kapott a tervek végrehajtása. Nem így történt, mert 1848-ig terjedően a parciális érdekek – kinek a birtokát érintse a csatorna, hol legyen a torkolata stb. – csak vitát és két további törvénycikket eredményeztek, csatornát nem.

A szabadságharc bukása és a kiegyezés között természetszerűleg nem a csatorna volt a társadalom legfontosabb témája. A kiegyezés után azonban már 1868-ban a közmunka és közlekedési miniszter „felségfelterjesztés”-ben a Duna–Tisza összekötésének megoldását javasolta. Ennek hatására konkrét tervek is születtek, amelyek közül a budapest–kecskeméti–csongrádi nyomvonal kivitelezésére törvényjavaslat is készült, vállalkozói tárgyalások folytak. A kivitelezés azonban nem kezdődhetett meg, mert a kincstár közlekedésre fordítható kereteit felemésztették a vasútépítések. Megint két évtizedes szünet következett.

A XIX. sz. végén az egész Európában fellendült csatornaépítés hatásának tekinthetően – amit az olcsó szállítás iránti igény táplált – a Kereskedelemügyi m. kir. Minisztérium külön csatornatervező kirendeltséget állított fel.

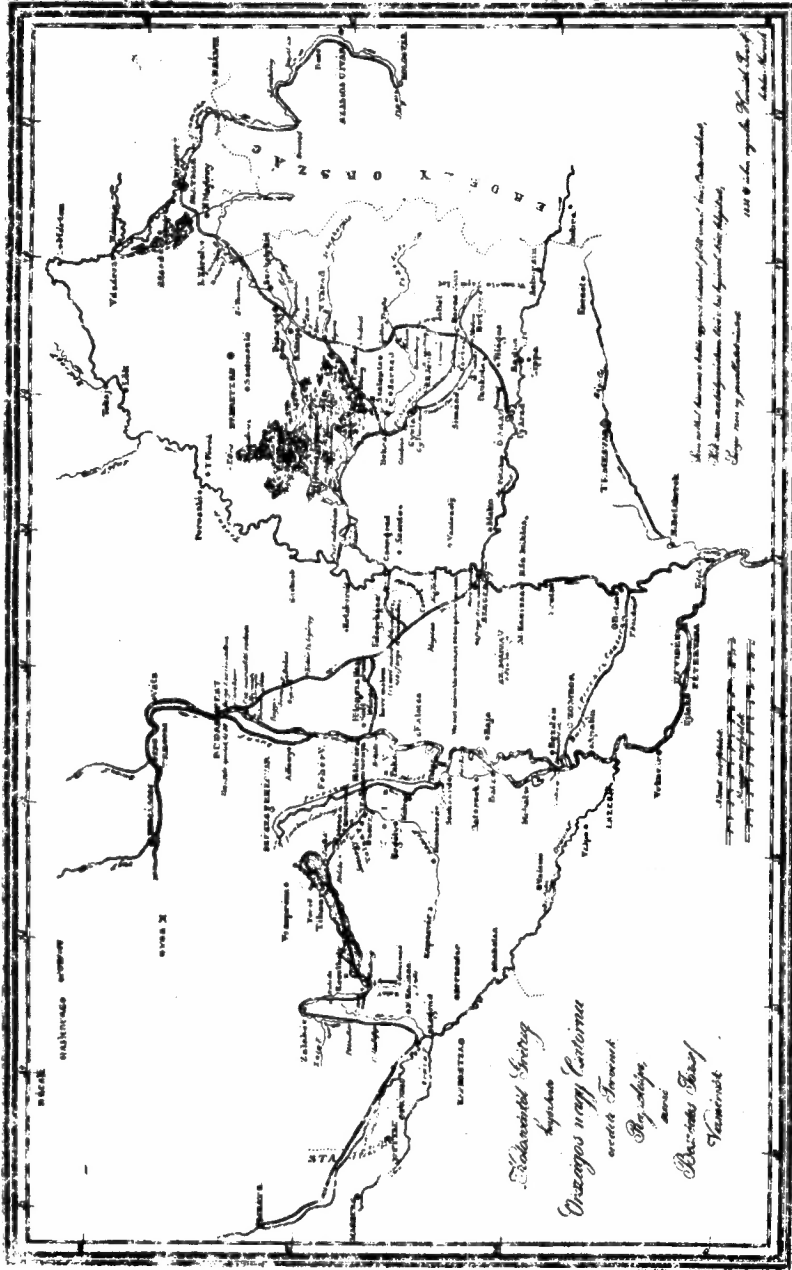
Ez a szervezet a kor színvonalához méltó tervezetet készített, ami 1907-ben azon bukott meg, hogy a Kereskedelemügyi Minisztérium mérnökei a csongrádi, a Földművelésügyi Minisztérium szakértői viszont a szolnoki torkolat mellett kardoskodtak. Megegyezés nem született, a tervet elejtették. A Tanácsköztársaság földművelésügyi kormányzata is a Duna–Tisza csatorna építése mellett döntött, tervek is születtek – eredmény nélkül.

A csatorna építése a két világháború közötti korszakban is állandóan napirenden volt. 1920-ban kinevezték a „Duna–Tisza csatorna-ügy” önálló miniszteri biztost az FM-ben, akinek feladata volt a csatornaépítéssel kapcsolatos munkálatok irányítása. Ettől kezdve általában a Földművelésügyi Minisztérium volt a Duna–Tisza csatorna ügyének gondozója. Folytak vizsgálatok, készültek tervek, bár meglehetősen hullámzó erővel, attól függően, hogy a soros miniszter által képviselt körök mennyire voltak érdekeltek a kérdésben.

1933-ban átfogó tervezetet készített az FM „A Duna-Tisza csatorna kérdése újabb megvilágításban” címmel, amit felterjesztett a miniszterelnöknek. GÖMBÖS GYULA sok oldalas állásfoglalásban válaszolt, amelyben egyetértett a csatorna fontosságával, azt nagyon lényeges kérdésnek minősítette, de végül közölte: „A Duna–Tisza csatorna építése ma nem időszerű”. Ezzel az ügy egy évtizedre megint homályba merült. A II. világháború végéig még egyszer feltámadt, amikor 1943-ban elkészítették a Duna–Tisza csatorna létesítésére vonatkozó törvényjavaslat tervezetét.

A felszabadulás után új lendületet kapott a „csatorna-ügy”. TILDY ZOLTÁN köztársasági elnök 1946. október 8-i síófoki beszédében nyomatékosan hangsúlyozta a Duna–Tisza csatorna megépítésének szükségességét is. Ezután egy munkacsoport kritikailag megvizsgálta a csatorna ügyének állami kézbevétele (1898) óta készült terveket, és javaslatot tett a kor színvonalának leginkább megfelelő változatra. Erdemes és jellemző csak felsorolásszerűen is áttekinteni a korábban elkészült terveket, amelyek végső soron mindig jelentős gondolatokat tartalmaztak, és nagy igényű emberi törekvéseket hordoztak. A bizottság csak a századunkban készült tervekkel foglalkozott részletesen, ám ezeknek komoly előzményei voltak, amit ugyancsak érdemes felidézni:

A XIX. sz. végéig elkészített csatornatervek: 1. Vác–szolnoki (1723.) 2. Kalocsa–zombori (1723.) 3. Pest–rákos–galga–szolnoki (1789.) 4. Pest–szeged–szolnoki (1789.) 5. Pest–

1. ábra

A Beszéd József 1839-ben megjelent "Kolosváriól Grézsig hajózható Országos nagy Csatorna Tervének s kb. rövid előadása" c. művéből átvett terv az egész országot behálózó csatornarendszert tartalmazza, benne a Dунdát a Tiszával összekötő csatornákat is.

soroksár–cegléd–szolnoki (1791.) 6. Pest–pilis–cegléd–szolnoki (1791.) 7. Haraszti–cegléd–szolnoki (1791.) 8. Haraszti–kecskemét–csongrádi (1791.) 9. Pest–szolnoki (1803.) 10. Pest–szegedi (1805.) 11. Pest–kecskemét–csongrádi (1836.) 12. Pest–szegedi (1836.) 13. Bölske–fülöpszállás–kiskunfélegyháza–csongrádi és Pest–szegedi egységes rendszerben (1839.) 14. Pest–kecskemét–csongrádi (1868.) 15. Tass–kecskemét–csongrádi (1894.)

Modern magasvezetési csatornatervek: 1. Budapest–haraszti–izsák–kiskunfélegyháza–csongrádi (1902–1904.) 2. Harta–kiskunfélegyháza–csongrádi (1902–1904.) 3. Budapest–haraszti–törtel–szolnoki (1903–1905.) 4. Dömsöd–kunszentmiklós–kecskeméti (csalános)–tiszazugi (1931–1932.) 5. Vác–aszód–újszász–szolnoki (1933.) 6. Soroksár–cegléd–várkonyi (1931–1933.) 7. Soroksár–kecskemét–(Katonatelep)–újkécskei (1931–1933.) 8. Budapest–haraszti–kecskeméti (Katonatelep)–újkécskei (1943.)

Modern mélybevágási csatornatervek: 1. Budapest–haraszti–izsák–kiskunfélegyháza–csongrádi (1901–1903.) 2. Budapest–haraszti–kunszentmiklós–szabadszállás–izsák–csongrádi (1919–1921.) 3. Dömsöd–kunszentmiklós–izsák–bugac–tömörkényi (1932.) 4. Dömsöd–kunszentmiklós–izsák–kiskunfélegyháza–csongrádi (1946. több változat összedolgozása) 5. Dömsöd–kunszentmiklós–izsák–kiskunfélegyháza–csongrádi (1946. korrigált nyomvonalal).

Tehát – a nagy számú változatot mellőzve – legalább 28 többé-kevésbé kidolgozott csatornaterv előzte meg az 1946–47-ben kivitelezésre előkészített Budapest–Dunaharaszti–Sári–Ladánybene–Kecskemét (Katonatelep)–Nyárlőrinc–Újkécske nyomvonalú csatornát. (2. ábra)

Ez a terv már teljes részletességgel tárta fel a nyomvonal geológiai, meteorológiai, hidrológiai viszonyait. Kidolgozta a működtetéshez szükséges energiaellátási rendszert. Tartalmazta a terv a csatornához közvetlenül kapcsolódó műtárgyak, 9 hajózsilip, 1 komplett szivattyútelep és 34 különféle méretű híd kivitelezési tervét. A gazdasági hasznosításhoz szükséges létesítmények közül a kikötők és a rakodók terve is elkészült. Szamba vették az öntözés és a halászat lehetőségeit, összeállították a teljes költségvetést és megvizsgálták a csatorna gazdasági jelentőségét.

A csatorna teljes hosszában 9 „községi-kikötő” és Kecskemét város kikötőjének megépítését tervezték. Az utóbbira részletes számítások is készültek. Az első ütemben 200 000 tonna szállítási igényrel számoltak, mégpedig 150 000 t építési- és tüzelőanyaggal, valamint 50 000 t mezőgazdasági, illetve agráripari termékkel. A tervek szerint a kikötő kapacitása – bölcs előrelátást igazolva – igény szerint lett volna bővíthető, esetleg többszörözhető. A községi kikötők 5–18 km-enként, minden esetben már meglévő úthoz csatlakozva, többségükben vasúttól távoli területeken épültek volna. 1947-es árakon számolva a tíz kikötő, illetve rakodó megépítésére 15 millió forintot terveztek.

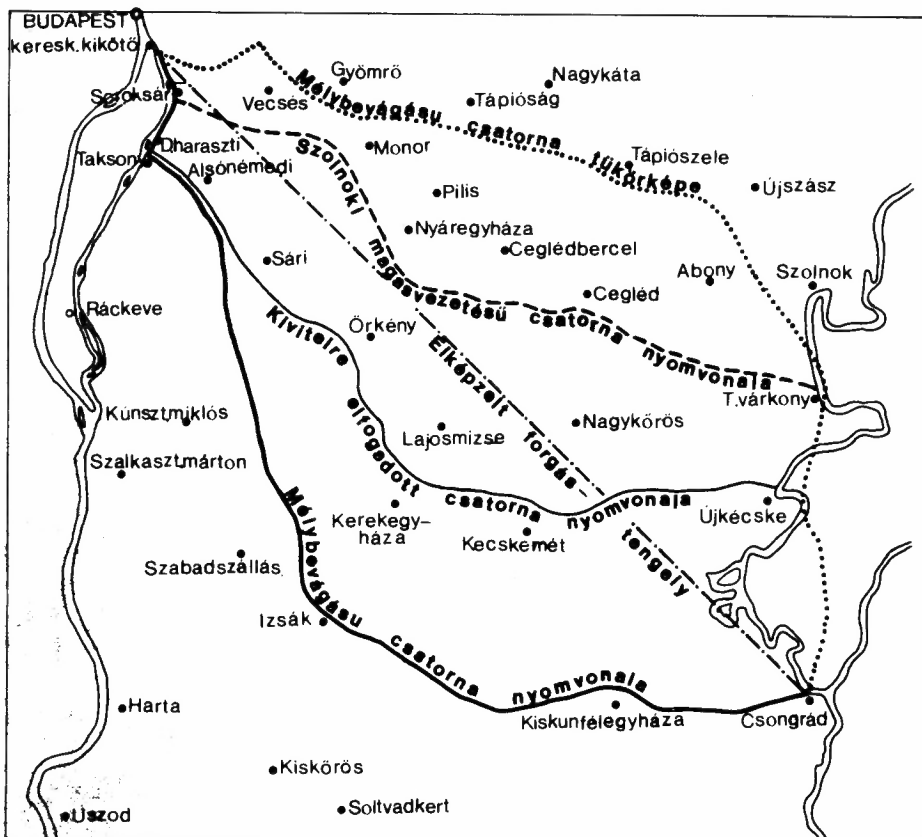
A csatorna nyomvonala az ország kevéssé csapadékos (500–550 mm/év) területét szeli át, amelyen – állandó vízhiánnyal küszködve – jelentős arányt képviselnek az intenzív kertészeti kultúrák. A hajózócsatorna forgalmát nem kockáztatva, a dunai (felső) szakaszhoz kapcsolódva 150 ezer ha, a tiszai (alsó) szakaszhoz kapcsolódóan pedig 50 ezer ha terület öntözését lehetett volna megoldani a Tiszántúlon kiépített öntözőrendszerek egyharmadáért. A domborzati viszonyok kedvező alakulása miatt az öntözőndő területek berendezése 30–50%-kal lett volna olcsóbb, mint a Körösök vidékén. A tervek szerint: „a Duna–Tisza csatorna menti öntözések az ország legelőnyösebb lehetőségei közé tartoznak.”

A gazdasági hasznosítás keretében felmerültek a halászat lehetőségei is. Alapnak tekintették a csatorna 400 ha nagyságú állandó vízfelületét, és számoltak az öntözőrendszerekhez kapcsolható intenzív tógazdaságok létesítésével. Külön is figyelemre méltó gondolat volt a tiszai torkolatnál megépítendő 150 hektáros tógazdaság, melynek feladatul a Tisza és mellékfolyói halivadékkal történő ellátását szánták.

A Duna–Tisza csatorna költségvetésében a szükséges területek kisajátítása, a 106 km hosszú csatorna, 9 hajózsilip, 34 híd és a 10 kikötő megépítése 350 millió forint összeggel szerepelt. A kivitelezés munkaprogramja 1947-től 8 évre elosztva – diagramokon is feldolgozva – tartalmazta a pénz-, a kő-, a kavics-, a cement- és a vasanyag-szükségletet, valamint a munkanap és munkáslétszám-igényt. A kecskeméti kikötő üzembehelyezését 1952. augusztus 1-re tervezték, a csatorna teljes üzembehelyezése pedig 1955-re történt volna meg.

Ismert, hogy a nagyszerű tervekből – bár soha ilyen közel nem álltak a megvalósítás-

A kivitelezésre elfogadott csatorna nyomvonala

2. ábra

A Lampl Hugó és Hallósy Ferenc tanulmányából átvett vázlatos rajz összegezve veszi figyelembe a számításba vett magas- és mélybevágású nyomvonalat, kiemelve a kor szintjén (1946) az optimálisnak elfogadott és kivitelezésre ajánlott megoldást.

hoz – nem lett valóság. Az egész társadalmat megmozgató felbuzdulás csak az első 22,5 km-es szakasz félszélességben történő elkészítéséhez volt elegendő.

A magyar társadalom azonban nem adta fel a Duna–Tisza csatorna megépítésének tervét. Az 1970-es években – amikor az ország gazdasági helyzete biztatóbbnak látszott, mint korábban bármikor – újra előtérbe került a csatorna megépítésének gondolata. A régi terveket korszerűsítették, a nyomvonalat a legújabb igényekhez igazították, a célokat újrafogalmazták, a közlekedés, az

öntözés és a halgazdálkodás mellé felvették az üdülési funkciót is. De ez már nem történelem, ez már a jelen, vagy még inkább a jövő . . .

E rövid csatorna-történeti áttekintés végére illik VEDRES ISTVÁN: „A Tiszát a Dunával összekapcsoló új hajókázható tsatorna” című, éppen 180 éve kiadott munkájának talán ma sem időszerűtlen befejező gondolata:

*„Ami Jó, és Hasznos, ha ma el nem végzed,
Hidd el: annak kárát, holnap mindjárt érzed.”*

IRODALOM

1. KOLLONICS LIPÓT: Einrichtungswerk (1688.) Közreadta: CSIZMADIA ANDOR: Bürokrácia közigazgatási reformok Magyarhonban (Gondolat 1979.)
2. Magyarország története I. kötet (Gondolat 1971.)
3. A Duna—Tisza csatorna. Szerk.: LAMPL HUGÓ és HALLOSSY FERENC. A Magyar Földművelésügyi Minisztérium Kiadványa. Budapest 1947.
4. A Duna—Tisza csatorna műszaki-gazdaságossági vizsgálata. OMFb tanulmány. 1972. (Kézirat.)
5. A Duna—Tisza csatorna komplex vízgazdálkodási tanulmányterve. 1975. Alsódunavölgyi Vízügyi Igazgatóság. (Kézirat.)

KITEKINTÉS

KÉRI ANDRÁS:

EGY VILÁGVÁROS ÖNPUSZTÍTÓ FEJLŐDÉSE: MEXIKÓVÁROS

Századunk második felétől a fejlődő országok városi régiói robbanásszerű növekedésnek indultak a nagyarányú népességbevándorlás következtében, melynek hátterében igen hasonló gazdasági-társadalmi problémák húzódtak meg. Ez akkor is igaz, ha e közös tünetet jelentős fejlettségbeli különbségeket elért harmadik világbeli országokban vizsgáljuk, s ha a népességmozgás közvetlen kiváltó okai az egyes konkrét esetekben eltérőek. Az egyetlen, vagy igen korlátozott számú központra koncentrált jelentősebb fejlesztések az eredeti – történelmileg kialakult – földrajzi térbeli struktúrákat egyoldalúan felborították, a térelemek közötti gazdasági, társadalmi mikro- és mezőrendszereket megbolygatták, s az egyoldalú fejlődésből eredő torz igényeket kényszerítették a régió egészére. Ennek a kiegyensúlyozottnak nem mondható fejlődésnek egyik legmarkánsabb példája Mexikóváros, amely az ezredfordulóra becslések szerint 26-30 millió lakosával Földünk legnépesebb városa lesz. E túlmeretezett város napjainkra Latin-Amerika első megalopolisza lett, s fejlődési rendellenességéből eredendően már most is megannyi, megoldásra váró, társadalmi-gazdasági, irányítási és ökológiai problémával küzd.

I. A történelmi háttér

A mai világváros híres elődje az azték metropolisz, Tenochtitlan volt, melyet a nagyhírű nép 1325-ben alapított. A kiemelkedő kultúrájú aztékok fővárosa 1441–1469 között élte fénykorát. Lakói számára a városi élet nem volt ismeretlen. Zsoldos katonákként Tulában és Azcapotzalcóban ismerkedhettek meg ezzel az életmóddal. A Mexikói-völgy nagy főrendszerekkel behálózott D-i részén, a Texcoco-tó egyik szigetén telepedtek le és rakták le a mai Mexikóváros elődjének alapjait. A stratégiai fontosságú sziget védelmül is szolgált az ellenséges támadásokkal szemben. Mivel kis kiterjedése jelentős terjeszkedést nem tett lehetővé – és a gyorsan növekvő népesség ellátása is egyre nagyobb gondot okozott –, létrehozták a chinampa-rendszert (mesterségesen kialakított „úszó” szigetek), amellyel egyben földhöz és rajta termékeny területhez jutottak. A mai fővárost 1522-ben az azték birodalmat meghódító Hernán Cortez alapította Tenochtitlan romjain, amely a spanyolok érkezétségig 300 ezer lakosával a kontinens legnagyobb városa, kiemelkedő urbanisztikai alkotása, várostervezésének szintézise volt. Olyannyira új város született nagyhírű elődje maradványain, hogy több mint három évszázadra volt szükség ahhoz, hogy ismét elérje

az egykori indián főváros nagyságát. Mexikóváros fejlődése igen lassú volt. A XVII. századi 100 ezer lakosú település közel két évszázad múltán, 1821-ben – az ország függetlenné válásának évében – is csak 125 ezer lelket számlált, annak ellenére, hogy Spanyol-Amerika gyarmati közigazgatásának legjelentősebb városa volt. A független Mexikó fővárosa a század második felében indult fejlődésnek. 1824. november 18-án létrehozták a 211 km²-nyi területet felölelő Distrito Federal-t (Szövetségi Kerület), amely közel másfél évszázadon át magába foglalta Mexikóvárost, amíg ez utóbbi túl nem nötte határait. Átmenetileg 1837-ben és 1854-ben megszüntették a Distrito Federal különleges státuszát, de 1899-től – a már több, mint félmillió metropolisz – véglegesen az ország fővárosa lett.

II. Világvárosi fejlődés a XX. század második felében

A századfordulót követően már csak 21 évre volt szükség ahhoz, hogy Mexikóváros lakossága megduplázódjon. (1. táblázat) Gyors – mai napig tartó – növeke-

1. táblázat

A Distrito Federal és Mexikóváros népességnövekedése (1900–2010)

	Distrito Federal	Mexikóváros
	(millió lakos)	
1900	0,5	0,5
1910	0,7	0,7
1921	0,9	0,9
1930	1,2	1,2
1940	1,8	1,8
1950	3,3	3,3
1960	4,9	5,1
1970	6,8	8,8
1980	8,8	14,5
1984	9,7	17,5
1990	11,2	28,5
2000	14,4	35,3
2010	18,4	40,2

dése 1940-től indult meg, s ugyancsak ekkor születik az első „plano regulador”, a város növekedését szabályozó, irányt adó tervezet. A gyors népességbeáramlást kiváltó boom oka a 30-as években amerikai tőkével megkezdődött, s főként a fővárosra koncentrált modern infrastruktúra kiépülésének következménye, amely mind a mai napig az olcsó és bőséges munkaerő és a helyi óriási felvevőpiac mellett a fő ipar- és népességvonzó tényező. Mexikó az utóbbi 40 évben mezőgazdasági országból

mezőgazdasági-ipari országgá fejlődött. A politikai és gazdasági koncentráció vonzó hatása az ország távoli területeire is kiterjedt. Az 1950-es évek végére a város kinőtte a hivatalos határait, s a Distrito Federal – az ország hivatalos fővárosa – és Mexikóváros –, amely magába foglalja a határokon kívüli településrészeket is – elkülönült. (1. ábra) A településóriás az utóbbi négy évtizedben tízszeresére nőtt. Mexikóváros egésze az elmúlt 14, a Distrito Federal (hivatalos rövidítés: D.F.) az elmúlt 20 évben megduplázódott. Ilyen arányú népességnövekedést egyetlen város sem ért el Földünkön. 1986-ra a lakosság a következőképpen oszlott meg a településrészek között: Distrito Fedaral 10 millió, Agglomerációs övezet 8 millió, Mexikóváros összesen 18 millió. Latin-Amerika legnagyobb metropolisza a Distrito Federalon kívül Mexikó Államból 53, Hidalgo Államból 1 megyét foglal magába, s egymaga felér az ország 10 legnagyobb városával. Ebben a túlnépesedett, közel két magyarországnyi világvárosban – amely Mexikó területének mindössze 1 %-a – koncentráliódik az ország népességének 24,0; ipari termelésének 46,0; szolgáltató iparának 54,7; kereskedelmi forgalmának 45,7; bruttó nemzeti termékének 44,0; állami beruházásának 33,0; állami alkalmazottainak 32,0; állami kiadásának 48,0; bank tranzakcióinak 70,0; egészségügyi felszerelésének 72,0; orvosainak 50,0; aktív népességének 25,0; ipari foglalkoztatottainak 45,0; főiskolai és egyetemi diákságának 66,0; sportlétesítményeinek 34,0; szállodáinak 15,0 %-a.

A város *demográfiai növekedése* a kezdeti boom-ot követően folyamatosan csökken ugyan, de így is igen magas: az 1940–53 között a kirobbanó 6,4 %-os növekedés 5,4 %-ra csökkent, majd az 1954–60 közötti, 4,78 %-ról – 1961–70 3,65 %, 1971–80 3,8 % – az 1981–85 közötti időszakra 2,95 %-ra mérséklődött. (2. ábra)

E túlzott növekedési ütem két fő okra vezethető vissza: az *egyik* a születések magas arányából és a rohamosan csökkenő elhalálozásból adódik, a *másik* a még ma is jelentős bevándorlásból, ami a legmértékadóbb becslések szerint is napi 1000 főt jelent. Az évi minimálisan 360 ezres bevándorló sereg az amúgy is szapora városzéli „asentamientos irregulares”-ek, „rendezetlen lakóhelyek” (bádogvárosok) hártárt nem ismerő terjeszkedését segítik elő. Jogilag jelentős a különbség – életviszonyaiban már kevésbé – az illegálisan elfoglalt és a várostestbe beékelődött, illetve pereméhez hozzáított legális lakóterületek között.

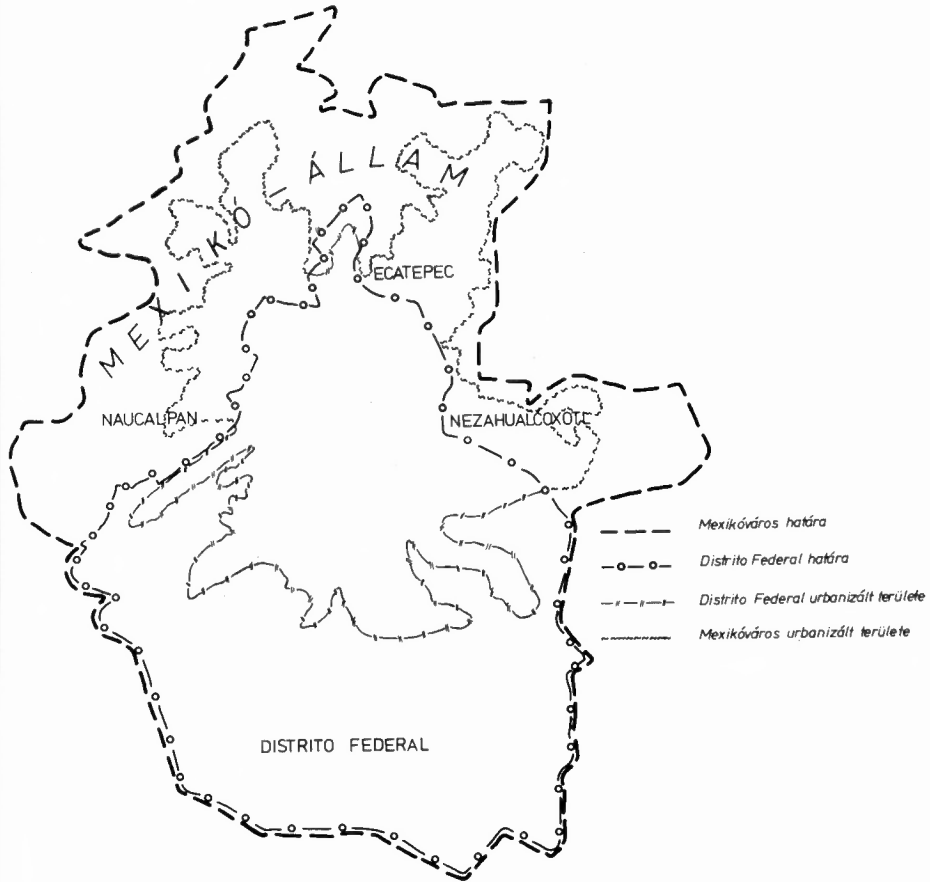
2. táblázat

A születések és elhalálozások aránya (%)

	Születés	Halálozás
1950	39,0	15,7
1960	43,6	9,8
1970	43,1	9,2
1980	31,8	5,4

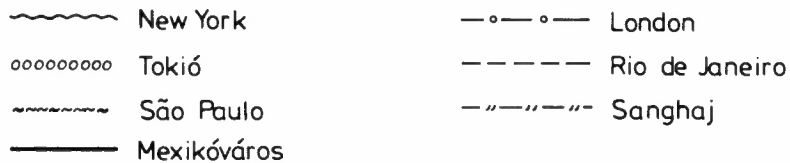
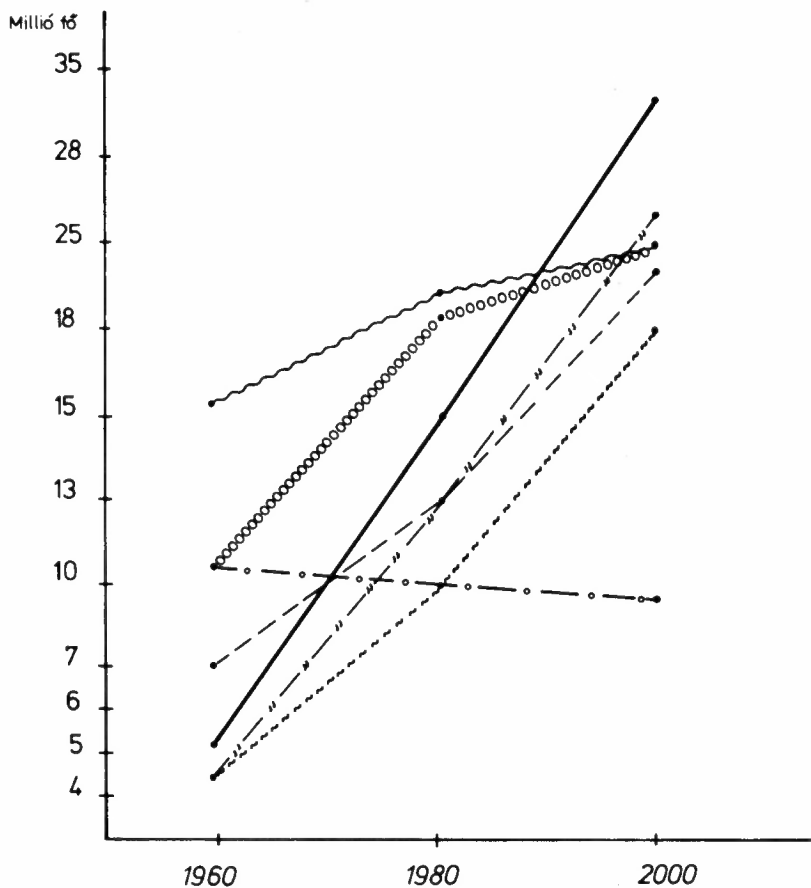
A születések magas arányának – évi 250 ezer gyerek – és a bevándorlók fiatal korstruktúrájának következménye, hogy a fővárosban a fiatalok túlsúlyban

MEXIKÓVÁROS FÖLDRAJZI-KÖZIGAZGATÁSI HATÁRAI

1. ábra

NÉHÁNY NAGYVÁROS NÖVEKEDÉSI ÜTEME (1960–2000)

Forrás: ENSZ becslés

vannak a felnőttekkel szemben. Ma lakosságának 45 %-a 15 éven aluli. Mexikóváros egészére az igen jelentős területi különbségek a jellemzőek. Míg a Distrito Federal átlagos növekedési üteme csak 2,5 %-os, addig a határain kívül eső agglomerációs övezet 3,4 %-ot is eléri. E jelentős eltérés nemcsak a főváros és határain kívül eső területekre érvényes, hanem magára a D. F.-ra is. Jól megfigyelhető, hogy a városmagot alkotó központi kerületek – Cuauhtémoc, Benito Juárez, Miguel Hidalgo és Venustiano Carranza – népessége az utóbbi 4 évben 42 %-ról 29 %-ra csökkent. Ez nem annyira a lakosság tényleges elvándorlását jelzi a belvárosból – bár kétségtelen, hogy az 1985-ös földrengés e folyamatot láthatóan felgyorsította –, inkább a peremkerületek igen gyors és nagyarányú növekedésére utal: Tlalpan népessége 10,5 %-os növekedésével megháromszorozódott, Cuajimalpa és Iztapalapa 9,3 %-ával két és félszeresére, Tláhuac (8,6 %), és Magdalena Contreras (8,4 %) duplájára nőtt. Még további négy kerület az átlagosnál nagyobb arányban növekedett. E demográfiai szaporulat túlnyomó része a főváros területi terjeszkedésével egyetemben – az utóbbi 5 évben 55 km²-rel nőtt (1980 – 1479 km², 1985 – 1534 km²) – a szegénynegyedek szaporodását jelzi. Mindezek hozzájárulnak a fővároson belüli kirívó aránytalanságokhoz, területi különbségekhez. A Distrito Federalt alkotó 16 delegaciones (kerület)-ből 8-ban (pl. Gustavo A. Madero 17,1; Iztapalapa 14,3; Cuauhtémoc 9,2 %) koncentrálódik lakosságának 75,8 %-a.

Az átlagos népsűrűség 5891 fő/km², de az egyes városrészek közötti szórádás igen tetemes: Iztacalco 26 116 fő/km²; Cuauhtémoc 25 468 fő/km²; Tlalpan 1000 fő/km²; Milpa Alta 199 fő/km².

A főváros urbanizált területén az átlagos 178 fő/hektáros népsűrűség felülmúlja Tokio 140 lakos/hektáros értékét is.

III. A Nezahualcóyoti-jelenség

Az előzőekben megismert demográfiai jellemzők alapján – amelyek mexikóvárosi viszonylatban mérsékeltnek mondhatók – szinte elképzelhetetlen az agglomerációs övezet fejlődése. Az egész mexikóvárosi agglomeráció kaotikus fejlődésének mintaképe Nezahualcóyoti városa, amely páratlan karrierjével a világon egyedülálló: 1960. 60 ezer lakos, 1970. 580 ezer lakos, 1974. 2 millió lakos; a robbanás éve 1980. 3 millió, 1985. 4 millió.

A ma két budapestnyi viskódszungenl városias képpel aligha dicsekedhet, csupán központja méltó e névre. S ha növekedése nem áll meg, az ország jelenlegi negyedik legnagyobb települése – csak Monterrey és Guadalajara előzi meg a fővároson kívül – tíz éven belül a második helyre kerül. Anarchikus fejlődése az 50-es évek végén kezdődött, de mire a hatóságok hatékonyan beavatkozhattak volna, mérete már nem tette lehetővé, hogy a szokásos módon eltöröljék az amúgy is igen egészségtelen, vulkáni hamuval és a hegyek hordalékával feltöltött és ezáltal kiszáradt Rexcocoto medréből.

A város munkaalkalmat alig nyújt lakóinak. Ipara néhány jelentéktelen kisüzemből – textil, élelmiszer, festék, műanyag termékek, kerámia, vastömeccikk stb. – áll. Ugyanakkor – és ez általános jelenség a bádóvárosokban – a bevándorolt

népesség megőrizte magával hozott magas népszaporulati szokását: 5,4 gyermek/anya. A bevándorlást az sem korlátozza, hogy az esetek jelentős részében az új lakók rosszabb körülmények közé kerülnek, mint ahonnan eljöttek. Egy 1980-as felmérés szerint:

- munkaképes lakossága 80 %-ának nincs rendes foglalkozása,
- lakóinak 72 %-a a vegetálás szintjén él (nem „éheznek, csupán alultápláltak”),
- a férfiak 47, a nők 59 %-a analfabéta,
- az iskolaköteles gyerekek 55 %-a nem jár iskolába,
- a 15 éves gyerekek 66 %-a dolgozik,
- az újszülöttek 50 %-a nem éri el a 3. életévét,
- a 3 millió lakosra – 1980-ban – mindössze 150 orvos jutott.

A csupán lakóinak száma alapján városnak nevezett Nezahualcóyotl-ot ma már egyetlen utca választja el a fővárostól. Az igen magas munkanélküliség mellett a szolgáltatások és az intézmények krónikus hiánya, a konfliktusokkal teli családi kapcsolatok és a bűnözés kiemelkedő aránya jellemzi. A hivatalos adatok szerint a Distrito Federal lakosságának 20 %-a – 2 millió fő – él ilyen spontán kialakult bádogvárosokban. Minden második építkezés tervszerűtlen, illegális a főváros határain belül, azon kívül ez az arány még magasabb lehet.

IV. Ipari koncentráció és alulfoglalkoztatottság

Egészen más jellegű elővárosi fejlődéssel találkozhatunk Mexikóváros ÉK-i részén, Naucalpan de Juarezben. A századelőn mindössze 6 ezer lakójának 40 %-a az otomi és a mazahua nyelvet beszélő indián népesség volt: 1940-ben 29 ezren, 1985-ben 1,35 milliónyian lakták Mexikó Állam ezen megyéjét. (Az ország – Mexikói Egyesült Államok – egyik állama Mexikó Állam.) Hajdan kiterjedt erdőségek választották el a fővárostól, ma egyetlen elméleti határt jelző tábla. Mexikóváros legdinamikusabban fejlődő része a 40-es években kezdte ma már nem irigyelt karrierjét. A legsűrűbben lakott megyék egyike – 6370 fő/km² – a *jelenlegi 15 ezer ipari és kereskedelmi egységével gazdaságilag és politikailag fontosabb, mint saját államának fővárosa, Toluca*. Nezahualcóyotl-lal ellentétben itt nem a népesség aránytalanul nagy koncentrációja jött létre, hanem az iparé. 157 km²-én olyan fokú gazdasági (és csak részben demográfiai) koncentráció jön létre, mint sehol másutt az országban. Minden 90 lakosára jut egy ipari vagy kereskedelmi egység. A napi több mint 2 millió főnyi ingázó zöme a főváros Xochimilco és Iztapalapa kerületeiből, illetve Nezahualcóyotl városából jön, így érthető milyen jelentős szerepet tölt be Mexikóvárosban belül. *Naucalpan ipara fontosabb, mint Mexikó második legnagyobb ipari övezetéé, Monterreyé*. Az ipar ily mértékű jelenléte következtében az ország legszennyezettebb levegőjű övezete. Központja, az 1945-ben született első lakótömbből kialakult város, Ciudad Satélite (Szatelitváros).

A Distrito Federal a nagymérvű politikai, gazdasági és kulturális szerepével sem képes megfelelő mennyiségű munkaalkalmat teremteni.

A munkaképes korú népesség 1960–81 között több mint 90 %-kal nőtt: 1960 – 1,75, 1981 – 3,39 millió. Jelenleg 20 %-uk munkanélküli, további 20 %-uk

3. táblázat

A 12 éven felüli aktív népesség ágazonkénti megoszlása a Distrito Federalban (1980)

Ágazatok	Fő	%
Mezőgazd., állattenyészt., vadászat, erdőgazdálkodás és halászat	202 336	6,11
Bányászat	333 858	10,08
Feldolgozó ipar	407 001	12,29
Villany, gáz és vízszolgáltatás	72 810	2,20
Építőipar	321 627	9,71
Kereskedelem, éttermi- és szállodai szolgáltatások	134 858	4,07
Közlekedés, raktározás és hírközlés	37 105	1,12
Pénzügyi és bank szolgáltatások	162 970	4,92
Kommunális, szociális és személyi szolgáltatások	222 606	6,72
Nem specifikált tevékenységek	1 398 444	42,21
Munkanélküliek, akik még nem dolgoztak	18 966	0,57
ÖSSZESEN:	3 312 581	100,0

Forrás/Fuente: Población económicamente activa de 12 años y más por rama de actividad, 1980. Dirección General de Estadística, X Censo General de Población y Vivienda, 1980, Distrito Federal

alulfoglalkoztatott. Mindössze 3 millió fővárosinak van rendszeres munkája (3. táblázat). Emellett virágzik az olcsó munkaerőt jelentő gyermekmunka. Hivatalos adatok szerint 200 ezer 10-14 éves korú gyerek dolgozik elsősorban a kereskedelemben és a szolgáltatóiparban. Ez utóbbi foglalkoztatja az aktív népesség 58 %-át, s ebből származik a Distrito Federal bruttó termelési értékének 68 %-a. Mexikóvárosban – a vas kohászat kivételével – minden iparág megtalálható. Ide összpontosul az ország feldolgozó iparának 29,6 %-a. A túlzott mértékű ipari koncentráció a korábban kiépített modern infrastrukturális háttérre, az óriási felvevő piacra és a bőséges munkaerő kínálatra telepedett. A mexikóvárosi ipari tengely már a 70-es évekre kinőtte saját szülőatyját, s a Lerma folyó mentén egyre inkább Nyugat felé terjeszkedve összekapcsolódik Tolucával. A kitermelőipar egyetlen jelentősebb terméke a D. F.-ban a kén, melyből évente kb. 9500 t-t hoznak a felszínre.

V. Városfejlődést gátló mezőgazdasági örökség

Bár a főváros mezőgazdaságában a foglalkoztatott népesség csupán 1,1 %-a dolgozik, e szektor történelmi-társadalmi öröksége meghatározó jelentőségű a város fejlődését illetően. A Distrito Federal területének 55 %-a (82 ezer hektár) ún. ejidal

(68 ezer hektár) és comunal (14 ezer hektár) földterület, amelyeket eredetileg lakóik művelésre kaptak. A századelői Mexikói Forradalom egykori forradalmi vívmánya – a nagybirtokok közösségi földekre való felosztása – nem a főváros területfelhasználásában tapasztalható torzulások és anarchia legfőbb oka, hiszen e földekre vonatkozó évtizedes rendelkezések mind a mai napig érvényben vannak. Az ejidal (ejidális) földek egyéni és közösségi birtokokra oszthatóak. Az egyéniben a tulajdonos a parasztok egy kisebb csoportja, egy család, míg a közösségi földeken a tulajdonos az egész falu. A comunal (közösségi) földekkel kizárólag a közösségek, falvak lakói együttesen rendelkeznek, művelik meg. Egyik fajta földterület sem örökölhető, nem adható el, csupán „tulajdonosaik”, művelőik lakhatják. Az ejidók, e paraszti földközösségek nagy része ma már csak papíron létezik, néhány kerület kivételével eltűntek a Distrito Federalból. A telekspekuláció következtében a közösségi földek 50 %-át illegálisan eladták s ezeken telepedtek le az ugyancsak illegális bevándorlók tíz- és százazzei. Így alakultak ki a „cinturones de miseria”-k (nyomor övezetek), ahol semmiféle szolgáltatás nincs. A Distrito Federalban a földtulajdonosok 30 %-a nincs bejegyezve – mivel korábban mezőgazdasági vagy erdészeti területek voltak –, s 40 %-ának tulajdonjoga nincs rendezve. Vagyis minden tíz telekből, illetve építményből négy spontán, engedély nélkül született. Mivel e folyamatot korlátozni nem voltak képesek, az elmúlt 5 évben további 5000 hektár közösségi termőterületet foglaltak el a betelepülők.

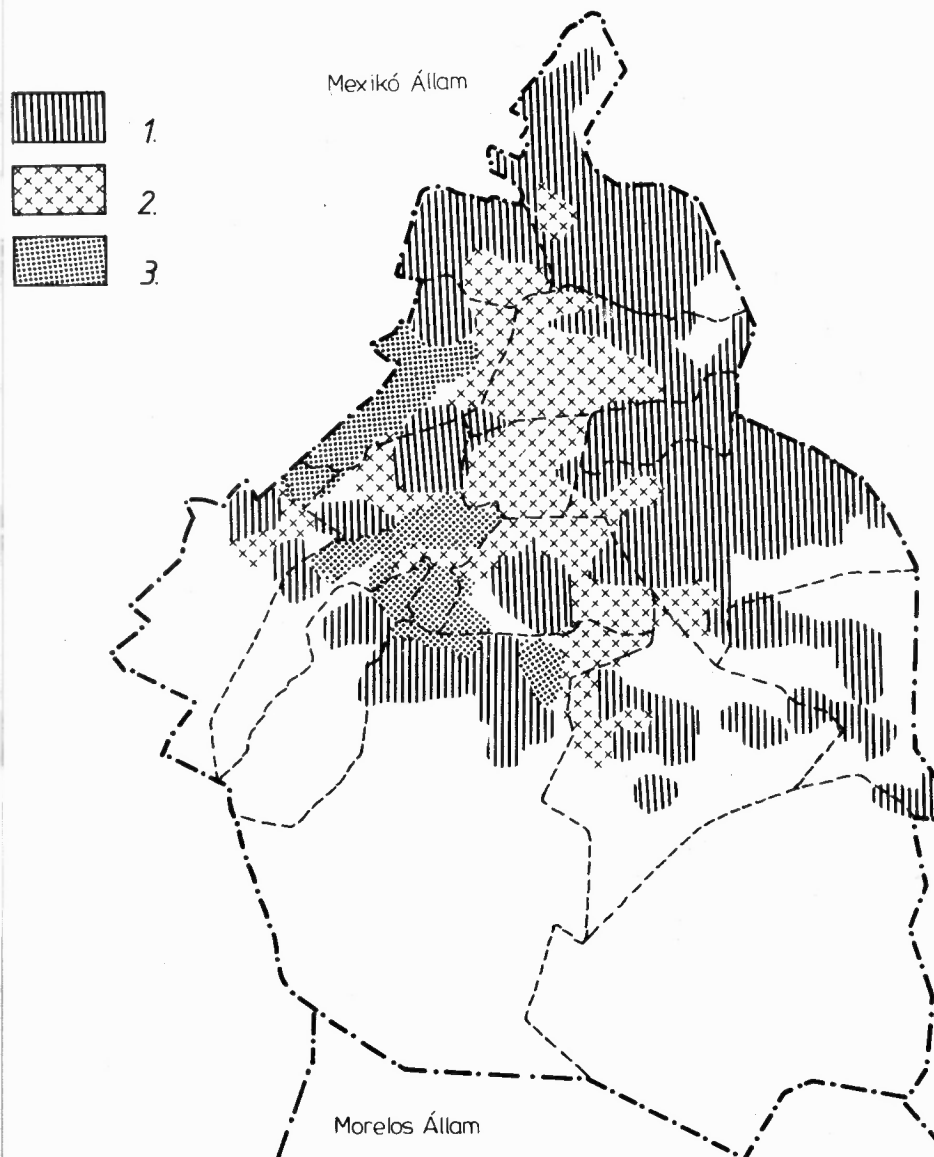
A Distrito Federal potenciálisan 527 km²-nyi (35,6 %) mezőgazdasági célokra használható területe évente ezer hektárral csökken. Mezőgazdasági övezetében – amely a D-i városperemre szorult vissza – elsősorban zöldség- és gyümölcsfélék, kukoricát, burgonyát, babot és nopált (ehető kaktuszféle) termesztnek. Kisebb tejtermelő- és sertésenyésztő granjá-k (gazdaságok) már csak Xochimilco és Milpa Alta városperemi kerületekben találhatóak. A három még megmaradt parányi művelt terület beépítése a közeljövőben várható.

A főváros mezőgazdaságának fellegvára és még mindig fontos élettára Xochimilco. Ezer hektárán – „úszó kertjein” – elsősorban zöldségféléket és virágot termesztnek.

VI. Közlekedés-káosz

Kevés város lehet Földünkön, ahol időben annyira kiszámíthatatlan a városon belüli közlekedés, mint Mexikóvárosban. A napi négy csúcsgyörgalom – a délutáni szieszta miatt – szinte egymásba lóg. A várost keresztül-kasul átszelő – itthon irigylésre méltó – modern gyorsforgalmi utak már nem képesek megbirkózni a gépjárműáradattal. A város kaotikus és igen gyors növekedésének következménye a forgalom túltelítettsége. A Distrito Federal útjain (11 ezer km – 13 km², területének 1 %-a) naponta 2,6 millió jármű közlekedik. 1940 és 1980 között a népesség 5,3, a személygépkocsik 30, az autóbuszok 3,5-szeresére nőttek. A népesség növekedésénél is nagyobb veszélyt jelent a gépkocsik szaporodása, amely pont a duplája – 10 % – az előbbinek. A zsúfoltságot csak tovább fokozza az, hogy a járműállomány mindössze 3 %-a a tömegközlekedési eszköz, amely így is az össz-személyforgalom 81 %-át

A DISTRITO FEDERAL LAKOSSÁGÁNAK
JÖVEDELEM SZERINTI MEGOSZLÁSA (1985)

1. Periférikus övezet: a jövedelmek a minimálbér 2,5-szeresét nem érik el.
2. Központi övezet: a jövedelmek a minimálbér 2,5–10-szerese között mozognak.
3. DK-i övezet: a jövedelmek a minimálbér 10-szeresét is meghaladják.

3. ábra

bonyolítja le. A magángépkocsikra a maradék 19 % jut. Ezek fogyasztják el az ország üzemanyagtermelésének 1/3-adát, foglalják el a közutak és a parkolók 70 %-át, s okozzák a város szennyeződésének 35 %-át. 1970-ben még 1000 m² út jutott egy gépkocsira közlekedni és parkolni, 1985-re ez 100 m²-re csökkent.

4. táblázat

A napi utazások megoszlása (ezer fő) – 1985.

Autóbusz Mexikóváros	8 970
ebből Distrito Federal	5 822
Metro	6 516
Taxi	1 839
Trolibusz	600
Villamos	60
Személygépkocsi	4 277
Összesen:	22 262

A felszíni tömegközlekedés helyzete kritikus, minden járműfajtából hiány van. Ezen csak részben enyhít a város 7 metróvonala (112,5 km), amellyel jelenleg világviszonylatban az előkelő 4. helyet foglalja el. Az építkezések folytatódásával esélye van arra, hogy az ezredfordulóra az első helyre kerüljön. Erre már csak azért is szükség van, mert a jelenlegi kritikus felszíni közlekedési viszonyok a teljes káosz felé közelítenek. A jelenlegi városi átlagsebesség 22 km/h, csúcsidőben 4 km/h. A helyzetet súlyosbítja az a tény is, hogy naponta 30 ezer teherautó és 500 ezer személygépkocsi érkezik Mexikóvárosba az ország minden részéről. Az előbbi legfőbb oka, hogy az áruszállítás szinte kizárólag közúton történik, a vasút katasztrofálisan elhanyagolt – és elmaradott – állapota miatt. E kis területre koncentrálódott nagyfokú motorizáció az egyik fő oka az ugyancsak súlyos problémát okozó levegőszennyeződésnek, mivel a mexikói benzin világméretben is a legtöbb ólmot tartalmazza. A zajszint 90 decibel feletti s csökkenésére számítani sem lehet annak ellenére, hogy az emberi tolerancia határát 80 decibelben állapították meg.

VII. Önpusztító környezetszennyeződés

Mexikóvárost Földünk 5 legjobban szennyezett városa között tartják nyilván, de közülük is földrajzi fekvése miatt a legkritikusabb helyzetben a latin-amerikai metropolisz van. Nem csak a 2.278 méteres tengerszint feletti magassága miatt, hanem azért is, mert a Mexikói-völgy zárt medence (fennsík), nincs természetes ventillációja. A levegő szennyezettsége 1981 óta rohamosan, évente 20 %-kal növekszik. Kéndioxid tartalma már a biztonságos lét határát súrolja. 1986. január 21-én a város ÉK-i részén – ahol az ipari koncentráció a legnagyobb arányú – a levegő mérgekonzentrációja köbméterenként az 1393 mikrogrammos maximum volt, az amúgyis

liberális törvényben előírt eltűrhető szint ötszöröse. Ennek ellenére nem történt semmiféle óvintézkedés. Ezen a tengerszint feletti magasságon a levegő szennyezettségi értékét akár duplán is számíthatjuk, mivel itt lakosonként 7000 liter levegőre volna szükség a tengerszinti 4400 l-rel szemben. A közlekedés mellett a legnagyobb légszennyező az ipar. 180 ezer ipari egység található Mexikóvárosban és közvetlen környékén. Ezek évi 650 ezer tonna szennyező anyagát tavakba, folyókba vezetik. Az északi városrész iparnegyedei által kibocsájtott szennyeződést a hőmérsékletváltozás és a szélirány a déli városrész – a lakó- és mezőgazdasági övezetek, valamint a város tüdejét képező hegyvidéki erdők – felé sodorja. Ez már olyan mértékű, hogy a Nap ultraibolya sugárzásától egyre kevésbé védenek a felsőbb légrétegek. A gépkocsik naponta 8, az ipari üzemek 3 és fél ezer tonna mérgező gázt bocsátanak ki. A főváros legérzékenyebb kerületeiben ez a mennyiség négyzetkilométerenként 70 tonna. A város fölött kialakuló „hősziget”, szmog mindennapossá vált, mivel a kéndioxidgáz a légtérben köd- és felhőképződést elősegítő részecskékké alakul át.

Közvetlenül kimutatható, hogy a levegő szennyezettsége miatt évente 70 ezren halnak meg. Az elhalálozásokban első helyen szerepelnek a tüdővel kapcsolatos betegségek, de a bőr-, a szem- és a rákbetegségek is igen gyakoriak. Az egészséges ivóvíz hiánya miatt a hasmenés a második fő halálozási ok a környezeti ártalmak sorában, évi 5300 halálessel. A fővárosban fogyasztott ivóvíznek mindössze 4,37 %-a megfelelően tisztított. 1942 óta a Distrito Federal vízellátása gondot jelent, s 1950-től komoly probléma. A városkörnyéki és alatti vízkészleteket maximálisan kiaknázták, s a növekvő vízszükségletet egyre távolabbi forrásokból kell fedezni. Újabb tartalékok már csak Mexikóvárostól 110 km-re találhatóak. Az ország ivóvizének 25 %-át a metropoliszban fogyasztják, de ez is jelentős aránytalanságokat takar.

5. táblázat

A Distrito Federal vízfogyasztásának megoszlása (1985)

háztartások	62 %	2 millió lakás
kereskedelem, szolgáltatás	22 %	180 ezer egység
ipar	16 %	30 ezer egység

Mexikóváros 18 millió lakosának mindössze 9 %-a fogyasztja el az ivóvíz 75 %-át, míg a lakosság 30 %-ának nincs vezetékes vize és csatornahálózata. A víz a város életében mindig is jelentős gondot okozott. Hol a kellenél több van belőle az esőzések nyomán, hol a szárazság miatt kevés. Nezahualcóyotl, Texcoco királya, Tenochtitlan védelmére 16 km hosszú védőgát rendszert épített ki, hogy a megáradtó víztől megvédje az azték fővárost. 1856-ban Mexikóvárost 3 méteres özvív árasztotta el. Ma is a város utcáin hőmpölyögnek az esős évszak áradatai. Folyóinak egy részét egyszerűen befedték, s természetes csatornaként a város óriási szennyvízelvezetőiként hasznosítják. Felszínükön többnyire többsávos autópályát épült. Az özvív-szerű felhőszakadások alkalmával e folyók telítődnek, s nem elvezetik, hanem az elfolyókon át kivezetik magukból a bűzös vizet.

A történelmi városrész alatt – amely a kiszáradt tómederbe épült – ingová-

nyos, mocsaras terület húzódik, így a maximálisan kiaknázott vízkészletek miatt századok óta tartó süllyedése nem állt meg. Egyes részei 1891 óta ezidáig 9 m-t süllyedtek, ez további évi 7-10 cm-t jelent. A vízkészletekkel való rablógazdálkodás további következményei a termál fürdők eltűnése és a földrengéseknek való egyre kisebb ellenállóképesség. A Distrito Federal egykori 8 termál fürdőjéből már csak egy működik, s csökkenő vízhozamából arra lehet következtetni, hogy ez sem kerüli el társainak szomorú sorsát. Az 1985-ös 8-as erősségű pusztító földrengés a belvárosban pusztított leginkább, ahol a meggyengült altalajon az ingó-süllyedő mozgásnak kevésbé tudtak ellenállni az épületek, mint a város nagyobb részét vulkáni kőzetekre épült részein. A talaj nagyfokú szennyezettsége az előbbieket is okozta. Ez oly mértékű, hogy a főváros fő mezőgazdasági körzeteiben a zöldségfélék 80 %-a ólommal mérgezett, de kisebb mennyiségben kadmiumot és arzént is kimutattak bennük, amelyek a személygépkocsikból és az ipari hulladékokból erednek. A városi hulladék – évi 3241 tonna – 92 %-át szabad ég alatt tárolják, s ami ennél is károsabb, ennek 25 %-át illegálisan rakják le.

VIII. A megoldás?

1970-ben megszületett a Dirección General de Planificación (Tervezés Általános Igazgatósága), de 1980-ig kellett várni arra, hogy jóváhagyják a Distrito Federal Városfejlesztésének Általános Tervét (Plan General de Desarrollo Urbano del D.F.). A tervben a 16 kerületre Részleges Terveket (Planes Parciales), s ezeken belül további 946 Körzeti Programot (Programa de Barrio) dolgoztak ki. 1983-ra megalakult a Distrito Federal Fejlesztésének Tervező Bizottsága (Comité de Planeación para el Desarrollo del D.F. – COPLADE, D.F.) is, amely szerint a város szerkezetének átalakításában találták meg a jelenlegi halmozottan érvényesülő problémák megoldását. Az kétséges, hogy e program megvalósítható-e, de már néhány rész megoldás is sokat segíthetne a városban. Feladatul tűzték ki az ipar decentralizálását, a városból való kitelepítést. Az ökológusok több mint 10 ezer üzem bezárását követelik, míg a kormányzat mindössze 100-ra gondolt. A kitelepítést az érdekellentéteken túl egyéb tényezők is nehezítik: a Mexikóvárosban kívüli infrastrukturális háttér hiánya, az egyoldalú közlekedési, szállítási viszonyok. Az ipart a munkaerő is követné a tervek szerint. Ugyancsak 1983-tól megtiltották a városi földek további felaprózását, de az illegális földfoglalást nem tudták megakadályozni.

2010-re a Distrito Federal-t „Ciudad Modelo”-vá, „Minta Várossá” kívánják átalakítani. Mi is fogja jellemezni ezt a várost 2010-ben?

A beépített, urbanizált területe 75 %-ra növekszik, – lakóinak száma 20 millió lesz, – az ipari termelése 50-60, – a beruházások 34-45, – az aktív népesség 40 %-a koncentrálódik majd itt, – a munkanélküliek és az alulfoglalkoztatottak aránya 50 % feletti lesz, – a munkaképes népesség 61-74 %-a a szolgáltatóiparban fog dolgozni, – a szabad vízfelület teljesen, az erdőségek 85 %-a eltűnik, – a talaj 90 %-a degradálódik. Egész Mexikóvárosra kijelölt feladat: – a beépítési tilalom alatti területek kijelölése – a népességnövekedés 25 millió főben való maximalizálása – a zöldövezet megővése.

Ezek szerint Mexikóvárost a következő övezetekre osztották fel: a „*Zona Metropolitana de la Ciudad de México*” (ZMCM) a fővároson – Distrito Federal – kívül Mexikó Állam 12 megyéjét is magába foglalja. A korábbi felosztás szerinti agglomerációs övezetből kimaradtak a még nem városi beépítésű területek. 1990-re 20 millió, 2000-re 36 millió lakossal számolnak, s ez utóbbinak fele a Distrito Federalban fog lakni. Az „*Area Urbana del Distrito Federal*” (AUDF) a főváros urbanizált területeinek rendezési terve. A jelenlegi (1985) 542 km²-es beépített terület 2000-re 1045 km²-re nő, s a népsűrűségi értéket – központi részek 600 fő/hektár, periféria 47 fő/hektár – maximálták. A fővárosban 8 „*centros urbanos*”-t (városközpontok) alakítanak ki egymástól közel azonos távolságra. E központok – Azcapotzalco, La Villa, Zaragoza, Iztapalapa, Coapa, San Angel, Tacubaya és Tacuba – a város főbb közlekedési csomópontjainál kerültek kijelölésre, s ellátó-szolgáltató funkciójukat 1,5-2,5 millió lakosra fejlesztik ki. A 8 városközpontot „*corredores urbanos*”-ok (városi folyosók), a fő közlekedési vonalak, a város tengelyei kötik össze. E nagy egységeket további kisebb tervezési egységekre bontják: a „*subcentros urbanos*”-ok (városi alközpontok) fő funkciója a szolgáltatás-ellátás lesz kb. 300 ezer lakosra tervezve, majd ezeken belül a „*centros de barrio*”-k (kerület központok) elsősorban a mindennapi szolgáltató-ellátó, egészségügyi és oktatási szerepet fogják betölteni max. 6 hektár területen.

A környezeti ártalmak csökkentésére kijelölték a „*Zona de Amortiguamiento*”-t, amelynek a légszennyeződés tompítása, szűrése a feladata, s egyben további városias beépítésre kijelölt övezet. A K-Ny-i irányban húzódó övezet 1-3 km széles, 194 km² kiterjedésű. Ebből Nemzeti Park 4,9 km², mezőgazdasági övezet 71,4 km², erdő 117,4 km². Az övezet 13 „*centros de población*”-t (lakóközpontot) foglal magába. Az „*Area de Conservación Ecológica*”-t – 684,8 km² – az ökológiai feltételek javítására jelölték ki, amelyre azért is nagy szükség van, mert a fővárosban évente 1000 hektárral csökken jelenleg az erdő. Nem urbanizálható terület, s falusias jellegű szórványtelepülései sem terjeszkedhetnek. 88 km²-nyi mezőgazdasági övezetét 48 km²-re csökkentik, a többit erdősítik.

Úgy tűnik, hogy a terv a középosztállyal kezdődik, mert a város 500 szegénynegyede problémáinak megoldására konkrét, életképes terv nem készült, ha csak az ún. „*centros de barrio*”-k e feladatot fel nem vállalják. A túlzottan optimista terv – hogy a Distrito Federal „városmodellé” válik – legalább annyira valószínűtlennek tűnik, mint az, hogy a „kerületközpontok” jelentős változást hozhatnak a perifériák életében. E perifériák nem földrajzi, hanem társadalmi értelemben értenődők, mivel a város különböző belső szabad telkein ilyen negyedek gombamód elszaporodtak. (9. ábra) A gyorsan növekvő város számos volt falut is bekebelezett, bekerített és fojtogató ölelésében nemcsak fizikai, hanem társadalmi értelemben is degradálta, slum területté alakította. A terv azért is irreálisnak tűnik, mert alapvetően nem számol a jelenlegi állapotokat kiváltó társadalmi-gazdasági okokkal és azok következményeivel. Nem ad programot az ipar kitelepítésére – ami a környezetszennyeződés egyik fő forrása –, a perifériák lakosságának nem nyújt alternatív megoldást (t.i. az ipar kitelepítésével együtt a tartalék munkaerő is követné). Ugyancsak nem hozhat hosszabb távon jelentős eredményeket az sem, hogy az ipar csupán Mexikóvárost hagyná el, s városközelben, a Mexikói-völgyben maradna. Végül a rendezési

terv legfőbb hibája az, hogy csak az egész Mexikói-völgyre (8 ezer km²) kidolgozott, vele összehangolt terv lehet életképes. Amíg a túlzottan központosított politikai hatalom önmaga nem tesz lépéseket a decentralizálás irányába, nehezen képzelhető el, hogy a közvetlen érdekszférájába tartozó iparral ezt jelentékeny mértékben megtenné. Bár az ország szintén „Egyesült Államok”, a központi adminisztráció 90 %-a a főváros egyetlen kerületére összpontosul.

IRODALOM

- AGUILAR MARTINEZ A.G. 1985: La vivienda popular en la Ciudad de México, Instituto de Geografía, UNAM, México.
- Análisis de la Transformación Físico-Espacial de las Colonias Populares en la Ciudad de México, volumen II., Estudios de Caso Dirección General de Planificación, Departamento del Distrito Federal, — évszám és oldalszám nélkül — México.
- BETAILLON, C. 1968: Las zonas suburbanas de la Ciudad de México, Instituto de Geografía, UNAM, México 70 p. kézirat.
- CARRILLO, R.A. 1984: Historia de la Ciudad de México Panorama Editorial, S.A. México, D.F.
- Código de los Asentamientos Humanos 1980: Historia de Pueblos y Cuidades, Secretaría de Asentamientos Humanos y Obras Públicas, México.
- Distrito Federal Demográfico, Breviario 1984: Secretaría General de Gobierno, Dirección General de Política Poblacional, México.
- GARZA, G. 1980: Industrialización de las principales ciudades de México.
- LEVY, D. — SZÉKELY, G. 1983: México, Paradoxes of Stability and Change Westview Press, Boulder, Colorado, USA.
- LOMBARDO DE RUIZ, S. 1973: Desarrollo urbano de México-Tanochtitlan segun las fuentes históricas Instituto Nacional de Antropología e Historia, Departamento de Investigaciones Históricas, México.
- México, Información Sobre Aspectos Geográficos, Sociales, Económicos. SARH, Comisión del Plan Nacional Hidráulico, 1975, México.
- México Demográfica, Breviario 1980–81: Consejo Nacional de Población, México, D.F. 1982.
- MUNOZ, H. — OLIVEIRA, O. de — STERN, C. 1981: Migración y desigualdad social en la Ciudad de México El Colegio de México, Instituto de Investigaciones Sociales, UNAM, México, 2. kiadás.
- Nezahualcóyotl, Monografía del Municipio Gobierno del Estado de México, 1973. Toluca.
- Huevo Atlas Porrúa de la Republica Mexicana Editorial Porrúa, S.A. México, D.F. 1984.
- Plan General de Desarrollo Urbano del Distrito Federal 1983: Departamento del Distrito Federal, Secretaría de Obras y Servicios, Dirección General de Planificación, México.
- Programa de Reordenación Urbana y Protección Ecológica del Distrito Federal 1984. Departamento del Distrito Federal, México.
- Sistema Geográfico de Información para el Distrito Federal 1983. Departamento del Distrito Federal, Secretaría de Obras y Servicios, Dirección General de Planificación, México.
- Sistema de Normas de Planificación Urbana para el Distrito Federal, 1983. Normas para Zonificación y Usos de Suelo; Normas para Vialidad, Estacionamiento de Vehículos y Areas de Transferencia; Normas para espacio publico e imagen urbana; Normas para vivienda.
- Sistema de Planificación Urbana del Distrito Federal, 1983: Departamento del Distrito Federal, Secretaría de Obras y Servicios, Dirección General de Planificación, México.
- SCHTEINGART, M. (szerk.) 1973: Urbanización y dependencia en América Latina. Ed. S.I.A.P. Buenos Aires.
- Naplapok: El Nacional 1984. október 21. — 1985. június 4. Excelsior 1984. november 28. és 1985. április 8. Uno más Uno 1984. december 16.

ANDRÁS, KÉRI:

DESARROLLO AUTODEVASTADOR DE UNA CAPITAL DEL MUNDO: CIUDAD DE MÉXICO

(Resumen)

Ciudad de México, para el año 2 mil con una población de aproximadamente 28 millones de habitantes, será la ciudad más poblada del mundo. Esta desmesurada ciudad se ha convertido en la primera potencia en población de América Latina en nuestros días y derivado de su irregular desarrollo, ya desde ahora se enfrenta a infinidad de problemas socio-económicos, de dirección y ecológicos, que están en espera de solución. La gigante aglomeración residencial en los últimos cuarenta años, aumentó en más de 10 veces. La explosiva causa provocadora de este acelerado aumento se inició con el capital americano de los años 30 y principalmente a consecuencia de la construcción de la moderna infraestructura de grandes dimensiones concentrada en la capital. El compás de crecimiento de la superpoblada capital en las últimas décadas ha disminuido considerablemente, pero aún hoy es de considerar 10 que proviene de la elevada reproducción de la población y la inmigración por 10 mínimo de 1000 personas diariamente. El crecimiento caótico y la especulación de parcelas existente con las tierras ejidales y comunales, traen como consecuencia el incremento de los cinturones de miseria y la aparición de ciudades perdidas.

El ejemplo típico de este fenómeno 10 es la ciudad de Nezahualcóyotl, la cual con cuatro millones de habitantes, es hoy el cuarto poblado más grande de México. En el caso de Naucalpan de Juárez, nos encontramos con un desarrollo de suburbio, de características completamente diferentes, el cual con sus 15 instituciones industriales y de comercio, económica y políticamente es más importante que Toluca, capital del Estado de México para su propio estado. Aquí no fue la población, sino la gran concentración desproporcionada de la industria 10 que surgió. A cada 90 habitantes le corresponde una unidad industrial o de comercio. Su industria es más significativa que la de Monterrey, segundo cinturón industrial más grande del país, y a la vez es el cinturón de México, de aire más contaminado.

El segundo contaminador del ambiente mayor, 10 es el transporte. El aumento del número de automóviles es el doble del de la población. Aún en 1970 a un automóvil le correspondían 1000 m² para transitar y parquear, y para 1985 disminuyó a 100 m². A Ciudad de México la tienen registrada como la quinta más contaminada de nuestra tierra, pero entre ellas, también, debido a su asentamiento geográfico es la ciudad de América Latina que tiene la situación más crítica. No solo debido a la altura de 2500 m sobre el nivel del mar, sino porque el valle de México es una cuenca cerrada (meseta) y no tiene ventilación natural. La contaminación del aire desde 1981, aumenta anualmente en un 20 %, y ya ha alcanzado el límite crítico. La solución se estima que esté en la reestructuración de la ciudad. Los planes, al parecer excesivamente optimistas, contienen el Programa de Reordenación Urbana y Protección Ecológica y el Sistema de Planificación Urbana del Distrito Federal, los cuales por si mismos apenas pueden ser efectivos sin el plan de organización para toda la cuenca de México, que aún no está trabajado y no se ha adecuado a él.

TRADUCIDO POR EL AUTOR

KRÓNIKA

„REFORM ÉS TÁRSADALOM”

(A Fiaatal Szociológusok I. Konferenciája. Budapest, 1987. március)

A reform talán egyike napjaink újságcikkeiben leggyakrabban előforduló szavaknak. A konferencia rendezői nem csupán a divatot kívánták követni a cím meghirdetésével, hanem valóban teret biztosítottak mindazoknak a fiatal társadalomkutatóknak, akik a reformnak a társadalmi lét különböző szintjein lecsapódó hatását felmérték és eredményeiket elhozták ide, a nagyszámú hallgatóság elé.

A cím sejtetni engedte: a sokszínűség lesz a tanácskozás fő jellemzője. A reform szó önmagában biztosíték arra, hogy sokféle gondolatot – esetleg egymásnak ellentmondókat is – lehessen általa felvonultatni. Az egyik előadó megjegyezte: ez a kifejezés (reform) egyre inkább „blanketta-szerződésé” válik, ahol a nyomtatvány üresen hagyott részeibe mindenki maga írja be a saját elképzeléseit. A sokféleség jelentkezett a témaválasztásban és az alkalmazott módszerekben is.

Empirikus, többszáz fős mintán nyugvó vizsgálat elemzésétől a logikai úton kikísérletezett modellekig terjedt a skála. Több éve együtt dolgozó kutatócsoport éppúgy színre lépett az eredményeivel, mint a magányos gondolkodó.

Elsőként említtem a reform által legközvetlenebbül érintett területek kutatóinak megállapításait. VÁSÁRHELYI MÁRIA (Tömegkommunikációs Kutató Központ) egy, a lakosság reformról alkotott elképzeléseit felmérő vizsgálat eredményeit ismertette. Egy elgondolkodtató adat: a lakosság 38 %-ának semmi sem jut eszébe arról a szóról, hogy reform. Akiknek eszébe is jut valami, azoknál is nagyon széles körben mozognak az elképzelések. A gazdasági reform nagyobb helyeslésre talált, mint a politikai, mivel ez utóbbit a megkérdezettek többsége összeegyeztethetetlennek vélte a szocializmus alapelveivel. Arra a kérdésre, hogy melyik terület igényli a leggyorsabban reformok végrehajtását, az oktatási rendszert jelölték meg a legtöbben. A politikai rendszert utolsóként említették.

BALÁZS ÉVA (Oktatókutató Intézet) a társadalmi reform és az oktatási reform összefüggéseiről szólt. Az 1985-ben elfogadott oktatási törvényben esélyt lát arra, hogy az oktatási intézmények a nagyobb önállóság birtokában nyitottabbá váljanak.

GŐMÖRI ANDRÁS (ELTE ÁJK Politológiai Csoport) a politikai rendszer tagoltságát, reformmal való kapcsolatát elemezte. Élénk érdeklődés kísérte a társadalom politikai tagoltságáról szóló fejtegetéseit. A reformhoz való viszony alapján nyolc típusba osztotta az értelmiséget. A típusképzés alapjául valamely irodalmi, társadalomelméleti, gazdasági folyóirat eszmeköréhez való tartozás szolgált. Megállapításai erősen hipotetikus jellegűek. Az Alföld és a Tiszatáj köré szerveződött népies irányzattól a HVG által tömörített piacgazdaság- és reformpártiakon keresztül a Társadalmi Szemle által jelzett lojális marxistákig ívelt a csoportosítása.

BOZÓKI ANDRÁS (ELTE ÁJK Jogsociológia Tanszék) elméleti kategóriákból felépülő előadásában a konszolidáció fogalmát boncolgatta. Az átmenetiségben jelölte meg a fogalom lényegét, és ennek bizonyítására felvázolt egy modellt, melyben a konszolidáció a hadiállapot és a békeállapot közötti sávban helyezkedik el. A hadiállapot lehet nyílt, vagy látens. A békeállapot tartalmát a konszenzus adja, mely pozitív, – az egyik megközelítés szerint – ha a társadalomban a politikai hatalom nincs olyan állapotban, hogy a társadalomból kikényszerítse a követést (legitimációt). A negatív konszenzus a kölcsönös lemondások rendszerére épül. Majd a fenti kategóriák segítségével a magyar társadalom 1945 utáni fejlődését elemezte az előadó. A több mint 40 év történetében két időszakot jelölt meg, amelyek a konszolidáció éveinek tekinthetők (az 1949–1956 és az 1957–1962 közötti évek). Az 1962 utáni időszakot – véleménye szerint – a negatív konszenzus jellemzi.

KATONA PÉTER (JATE Szociológia Tanszék) az ún. szervezeti ember és a reform konfliktusáról tartott nagy sikert aratott előadást. Szellemes hasonlatokkal érzékeltette, hogy a nagy szervezetek már eleve beépítik a tagok mozdulatlanságát, passzivitását. Úgy vélte, a tagok mobilitásának a szervezet felbomlásához vezethet. Lehetséges kiutak: 1. HANKISS alapján: szervezetlenítés vagy – talán hasznosíthatóbb elképzelés –; 2. a szervezetek alulról történő, tagotabb felépítése.

FELEKY GÁBOR (JATE Szociológia Tanszék) egy létszámában folyamatosan növekvő, ugyanakkor presztízsét tekintve fokozatosan csökkenő rétegről, az alkalmazottakról beszélt. Pontosabban arról, milyen e réteg reformhoz való viszonya. Mivel szakmailag sebezhető, át nem váltható képzettséggel rendelkező rétegről van szó, akiknek a munkateljesítményét nehezen lehet mérni, a szakmai megítélésükben különböző szubjektív szempontok játszhatnak szerepet. A legfőbb feladatuk: minél jobban alkalmazkodni a fennálló rendhez. Mindezekre tekintettel – összegezte az előadó mondandóját – nem ez a réteg lesz a reform legfőbb szószólója.

A „reform-kutatás” mellett a „hagyományosabb” területek, így a társadalmi egyenlőtlenségeket kutatók tapasztalatai, eredményei is élénk visszhangot váltottak ki. RÓBERT PÉTER (Társadalomtudományi Intézet) a mobilitás vagy immobilitás dilemmájáról szóló előadását nagy érdeklődés kísérte. A társadalmi mobilitás alapvető mércéjének tekintett foglalkozás a másik két elemhez, az anyagi és a kulturális helyzethez képest nyitottabb, de – a szerző megállapítása szerint – a korábbi feltevéstől eltérően, kevésbé meghatározó. A fiatalok mobilitását alapvetően befolyásolja a szülők anyagi helyzete. Ennél is erőteljesebb mobilitási tényező a kulturális háttér. Azonban nem az iskolai oktatásban megszerezhető kultúráról van szó, hanem a család kulturális-szellemi értékeiről. Az egyenlőtlenségeket alapvetően a kulturális tőke örökíti tovább. A társadalmi egyenlőség vagy egyenlőtlenség tetten érhető az egészségügyi szolgáltatások igénybevételénél is. Kinek kell és milyen lépcsőket meglépnie, illetve kinek lehet átugornia azokat, hogy eljusson a számára szükséges gyógykezeléshez – ez alapvető információkat hordoz egy társadalomról.

FÜZESI ZSUZSANNA (JTE Szociológiai Tanszék) és ANTAL LÁSZLÓ (Szociológiai Kutató Intézet) az egészségügyi szervezet – a fentebb jelzett helyzetet is lehetővé tevő – „akut betegségei” közül ismertetett néhányat.

SÜKÖSD MIKLÓS (ELTE Szociológiai Intézet) az 1980-as évek fiataljairól szóló feltételezése szerint nemzedéket alkotnak. Az irodalmi, a zenei életben zajló nemzedékváltások, a 80-as években megjelenő új típusú mozgalmak (béke, környezetvédő) az újkeletű társadalmi gondok (kábitószerzés) a 80-as évek fiataljainak közös alapélményt jelenthetnek, melyen egy korosztály nemzedékké válhat. Témaválasztása, aktualitása szorosan kapcsolódott az ANDRÁS FERENC rendezte „Nagy generáció” c. film hatásaként az ÉS lapjain heteken át dúló vitához. A SÜKÖSD MIKLÓS által vázolt ifjúságképet sajátosan kiegészíti egy más szempontú elemzés – szintén a fiatalokról.

TÖRÖK GÁBOR (Politikai Főiskola) a dolgozó fiatalok értékontációjáról készített felmérést. Három gyárban 500-500 fős mintáról vett fel adatokat, melyek összességükben meglepő eredményt hoztak. A közösségek válságának emlegetése, az anyagiasság életszemlélet uralkodóvá válása már a közhely-szótárba kívánkozik. Éppen ezek ismeretében meglepő, hogy a fiatalok az igazi tekintélyt adó értékek az ún. szolidaritási értékeket tekintették (emberség, segítőkészség, nyíltság, jóban-rosszban összetartás). Az előadó nyitva hagyta a legfontosabb kérdést – legfeljebb néhány lehetséges megoldást sugalmazott – hogyan egyeztethető össze a közösségi értékek nagyszámú választása a közösségek válságával?

POLGÁRNÉ PÁLL ÉVA (Társadalomtudományi Intézet) a helyi társadalom kutatásának néhány problémájával foglalkozott. A dabasi járásban, Hernádon végzett felmérés alapján összegezte a településhez való kötődés jelzőrendszerének elemeit: a demográfiai helyzet alakulásában, a környezettel illetve a közélettel való kapcsolattartás minőségében jelölte meg azokat.

LENDVAY JUDIT (Tömegkommunikációs Kutató Központ) az osztrák és a magyar identitásról végzett összehasonlító vizsgálatot különböző sajtótermékek alapján. Kicsit fűlca érzéssel pillanthatott a hallgató az osztrákok által élénk tartott tükörbe. Amiről kritikusan írnak – az az emberi jogok tiszteletben tartásának hazai gyakorlata, valamint a kivándorlásokhoz való politikai hozzáállás. A keleti tömbön belül folytatott politikánk és gazdasági eredményeink viszont elismerést váltottak ki.

S milyen képet festünk magunkról a külföld számára? A kutató idegenforgalmi propagandafüzetekből ragadott ki nem „meggyökeresedett”, felszínes elemeket. A külföldi, ha először e füzetecskékkel találkozik, elegáns, nyugati életszínvonalon élő társadalomra számíthat. A valósággal való szembesülés azután tömeges csalódást okozhat. A településkutatás elhangzott témakörei többszörös áttételen keresztül kapcsolódnak a reformhoz. Azonban e terület művelői is szót kaptak a két nap során, jelezve a konferencia szervezőinek azon szándékát, hogy valóban mind több fiatal léphessen a nyilvánosság elé eredményeivel.

KISS JÓZSEF és CSOBA JUDIT vezetésével (KLTE Szociológia Tanszék) egy kis csoport vizsgálja már évek óta Homokmégyet, ezt a Bács-Kiskun megyei települést. Feltételezésük szerint az alföldi fejlődési út egy regionális változatát találták meg a faluban. Vizsgálatuk kiterjedt a lakosság egyházhoz fűződő viszonyának; a paraszti társadalom 1950 és 1961 között végbement változásainak; a fiatal nők helyzetének; a faluból ingázók gondjainak, az ingázás okainak elemzésére. A Homokmégyről ingázók körülményeit összehasonlították Szabolcs-Szatmár megyei falvakból ingázókéval. Az eltérő adottságú megyék adta különbségeken túl felfedeztek általános érvényű tételeket is. Ezek egyike a következő: a szegényebb ingázó fokozatosan kiszorul előbb a jobb munkahelyről, majd a lakásához közelebbi munkahelyről is. Aki felhagy az ingázó életmóddal, az többnyire feladja korábbi települését is – elhagyja a falut.

Itt említtem meg KABAI IMRE nevét, akinek az előadása bár nem kapcsolódott a fenti témához, de a debreceni műhely tagja. Egy debreceni életmódelemzés kapcsán az életmódelemzés néhány módszertani nehézségéről szólt. TIMÁR JUDIT (MTA RKK Alkódi Osztály) Orosháza környéki tanyákról begyűjtött adatainak az eredményeit ismertette. 173 családra kiterjedő adatfelvétel alapján a tanyákat különböző szempontok szerint tipizálta. BARSINÉ PÁLMAI ÉVA és SZABÓ SÁNDORNÉ (Távközlési Műszaki Főiskola, Győr) Bábolna-kutatók a „Bábolnává-válás” fejlődési ívét rajzolták fel; hogyan lett az 1958-ban községgé szerveződött településből az 1970–80-as évekre a modern nagyüzemi mezőgazdaság szimbóluma.

A teljesség igénye nélkül próbáltam képet adni a fiatal társadalomkutató fórumáról. Az előadásokból csupán néhány mozaikdarabot emeltem ki. Köszönet illeti a szervezőket a konferencia létrehozásáért. Ami talán szépséghibája volt e két napnak: a program sűrűsége miatt vitára nemigen jutott idő. A konferencia házigazdái megígérték, hogy az előadásokból egy kötetet állítanak össze, mely a közeljövőben elkészül. Várjuk!

TÓTH ÉVA

TÁJÉKOZTATÓ A KGST KÖRNYEZETVÉDELMI OKTATÁSI ÉS NEVELÉSI MUNKABIZOTTSÁGÁNAK SZAKÉRTŐI ÜLÉSÉRŐL

A KGST keretében széleskörű elemző és összehasonlító vizsgálatok folynak az alsófokú oktatástól a postgraduális képzésig bezárólag a környezetvédelmi oktatás és nevelés minden területén. Sopronban az Erdészeti és Faipari Egyetemen megrendezett szakértői ülés a környezetvédelmi oktatás és nevelés eredményeit és a további feladatokat tárgyalta meg a mezőgazdasági és erdészeti felsőoktatási intézményekben. A tartalmi vita és a tapasztalatok kicserélésének elmélyítése érdekében dr. SZABÓ LAJOS az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal főosztályvezetője megnyitójában a környezetvédelmi oktatás hazai struktúráját ismertette, kiemelve az 1985-ben életbe lépő új magyar oktatási törvényt, amely alapvető feladatnak tartja, hogy az ifjúság a természeti és társadalmi környezetet a nemzeti hagyományokra alapozva ismerje és védje.

A szakértői ülésen 17 előadás hangzott el a környezetfejlesztés, környezetvédelem és a

S milyen képet festünk magunkról a külföld számára? A kutató idegenforgalmi propagandafüzetekből ragadott ki nem „meggyökeresedett”, felszínes elemeket. A külföldi, ha először e füzetecskékkel találkozik, elegáns, nyugati életszínvonalon élő társadalomra számíthat. A valósággal való szembesülés azután tömeges csalódást okozhat. A településkutatás elhangzott témakörei többszörös áttételen keresztül kapcsolódnak a reformhoz. Azonban e terület művelői is szót kaptak a két nap során, jelezve a konferencia szervezőinek azon szándékát, hogy valóban mind több fiatal léphessen a nyilvánosság elé eredményeivel.

KISS JÓZSEF és CSOBA JUDIT vezetésével (KLTE Szociológia Tanszék) egy kis csoport vizsgálja már évek óta Homokmégyet, ezt a Bács-Kiskun megyei települést. Feltételezésük szerint az alföldi fejlődési út egy regionális változatát találták meg a faluban. Vizsgálatuk kiterjedt a lakosság egyházhoz fűződő viszonyának; a paraszti társadalom 1950 és 1961 között végbement változásainak; a fiatal nők helyzetének; a faluból ingázók gondjainak, az ingázás okainak elemzésére. A Homokmégyről ingázók körülményeit összehasonlították Szabolcs-Szatmár megyei falvakból ingázókéval. Az eltérő adottságú megyék adta különbségeken túl felfedeztek általános érvényű tételeket is. Ezek egyike a következő: a szegényebb ingázó fokozatosan kiszorul előbb a jobb munkahelyről, majd a lakásához közelebbi munkahelyről is. Aki felhagy az ingázó életmóddal, az többnyire feladja korábbi települését is – elhagyja a falut.

Itt említtem meg KABAI IMRE nevét, akinek az előadása bár nem kapcsolódott a fenti témához, de a debreceni műhely tagja. Egy debreceni életmódelemzés kapcsán az életmódelemzés néhány módszertani nehézségéről szólt. TIMÁR JUDIT (MTA RKK Alkódi Osztály) Orosháza környéki tanyákról begyűjtött adatainak az eredményeit ismertette. 173 családra kiterjedő adatfelvétel alapján a tanyákat különböző szempontok szerint tipizálta. BARSINÉ PÁLMAI ÉVA és SZABÓ SÁNDORNÉ (Távközlési Műszaki Főiskola, Győr) Bábolna-kutatók a „Bábolnává-válás” fejlődési ívét rajzolták fel; hogyan lett az 1958-ban községgé szerveződött településből az 1970–80-as évekbe a modern nagyüzemi mezőgazdaság szimbóluma.

A teljesség igénye nélkül próbáltam képet adni a fiatal társadalomkutató fórumáról. Az előadásokból csupán néhány mozaikdarabot emeltem ki. Köszönet illeti a szervezőket a konferencia létrehozásáért. Ami talán szépséghibája volt e két napnak: a program sűrűsége miatt vitára nemigen jutott idő. A konferencia házigazdái megígérték, hogy az előadásokból egy kötetet állítanak össze, mely a közeljövőben elkészül. Várjuk!

TÓTH ÉVA

TÁJÉKOZTATÓ A KGST KÖRNYEZETVÉDELMI OKTATÁSI ÉS NEVELÉSI MUNKABIZOTTSÁGÁNAK SZAKÉRTŐI ÜLÉSÉRŐL

A KGST keretében széleskörű elemző és összehasonlító vizsgálatok folynak az alsó-fokú oktatástól a postgraduális képzésig bezárólag a környezetvédelmi oktatás és nevelés minden területén. Sopronban az Erdészeti és Faipari Egyetemen megrendezett szakértői ülés a környezetvédelmi oktatás és nevelés eredményeit és a további feladatokat tárgyalta meg a mezőgazdasági és erdészeti felsőoktatási intézményekben. A tartalmi vita és a tapasztalatok kicserélésének elmélyítése érdekében dr. SZABÓ LAJOS az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal főosztályvezetője megnyitójában a környezetvédelmi oktatás hazai struktúráját ismertette, kiemelve az 1985-ben életbe lépő új magyar oktatási törvényt, amely alapvető feladatnak tartja, hogy az ifjúság a természeti és társadalmi környezetet a nemzeti hagyományokra alapozva ismerje és védje.

A szakértői ülésen 17 előadás hangzott el a környezetfejlesztés, környezetvédelem és a

tájérendezés témakörben, valamint a környezetvédelmi problémákról az állategészségügy területén. Tekintélyes helyet kapott a vitában a környezetvédelmi oktatás szerepe a gyakorlatban. Az egész problémakör interdiszciplináris jellege következtében fontosnak tartottuk, hogy a műszaki, vegyi és mezőgazdasági tárgyak oktatásában meglévő együttműködést is áttekintsük a felsőfokú környezetvédelmi képzésben.

Általános tapasztalat volt, hogy a felsőoktatásban még mindig nem vált egyöntetűen a szakképzés és a szakmai műveltség részévé a környezetvédelem. Vannak felsőoktatási intézmények hazánkban és más országokban is, ahol ez markánsabban kiforrott. Például a Szófiai Erdészeti Műszaki Főiskolán folyó ökológiai oktatás egyidejűleg diszciplináris és interdiszciplináris jellegű. Az elsajátítandó tantárgyak nagy részének és az elméleti oktató-nevelő, valamint a gyakorlati tevékenységnek szinte valamennyi formája ökológiai irányultságú, az erdőgazdasági és erdőtelepítési karon szinte nincs olyan oktató-nevelő és tudományos kutató tevékenység, amely nem függne össze a környezettel és amely a maga álláspontjából kiindulva nem lenne hasznára a természeti környezet védelmének és újjáteremtésének. Mindennek a módszertani és szakmai színvonala a bolgár értékelés szerint igen magas. Mindamellett az oktatási programba speciális tantárgyakat is felvettek a környezetvédelem tárgykörében; ezek önálló tantárgyak, specifikus kategóriákkal, törvényekkel, módszerekkel, az oktatás és az ökológiai ismeretek elsajátításának sajátos eszközeivel és formáival. E tárgyak alapján a bolgár Intézet már 1974 óta készít fel szakembereket „a természeti környezet védelme” profillal.

Hasonlóan kedvező tapasztalatokat a magyar erdészeti és agrár felsőoktatásban ugyancsak találunk, de a postgraduális képzést is ellátó műszaki és agráregyetemek kivételével sem hazánkban, sem más szocialista országban nem tekinthetjük megoldottnak e kérdést. Ezeket a gondokat is figyelembe vette a szakértői ülés, amikor a következő tudományos együttműködési terv kialakításához javasolta, hogy a munkacsoport 1986-ban a Szovjetunióban vitassa meg a környezetvédelmi oktatás és nevelés helyzetét, jövőjét a társadalomtudományi oktatási intézményekben (a filozófia, jogi és újságírói szakon), 1987-ben pedig a műszaki tantárgyakban (építészeti, gépgyártás, elektronika stb.). Ezeket követően pedig térjen vissza a mezőgazdasági és erdészeti felsőoktatási intézményekben folyó környezetvédelmi oktatás és nevelés eredményeinek és újabb feladatainak megvitatására a KGST több oldalú tudományos együttműködés keretében. Ez azt a felismerést igazolja, hogy a környezet- és természetvédelemre irányuló oktatás és nevelés, a lakosság ökológiai kultúrájának fokozása minden szférában egyre inkább az állami politika rangjára emelkedik hazánkban éppen úgy, mint a többi szocialista országban.

FODOR ISTVÁN

SZEMELGETÉS EGY TANÁCSKOZÁS MUNKÁJÁBÓL

Szolnok, 1987. május 29–30.

Kétnapos tudományos tanácskozásra került sor a megyeszékhelyen Urbanizáció – Lakótelep – Életmód címmel. A házigazda szerepét Szolnok Város Tanácsa és a Magyar Urbanisztikai Társaság együttesen töltötte be.

A konferencia módot kívánt nyújtani a cím sugallta problémák többoldalú megközelítésére, az urbanizáció egymástól elszakíthatatlan szociológiai és építészeti, valamint érintőlegesen közigazgatási aspektusú vizsgálatára. Mindez köszönhető volt a neves előadók sorának, kiknek személyében az elmélet és a gyakorlat szakemberei egyaránt képviselve voltak. A téma időszériúsége a településfejlesztés jelenlegi helyzetével, körülményeivel támasztható alá, amikor szükség-

tájrendezés témakörben, valamint a környezetvédelmi problémákról az állategészségügy területén. Tekintélyes helyet kapott a vitában a környezetvédelmi oktatás szerepe a gyakorlatban. Az egész problémakör interdiszciplináris jellege következtében fontosnak tartottuk, hogy a műszaki, vegyi és mezőgazdasági tárgyak oktatásában meglévő együttműködést is áttekintsük a felsőfokú környezetvédelmi képzésben.

Általános tapasztalat volt, hogy a felsőoktatásban még mindig nem vált egyöntetűen a szakképzés és a szakmai műveltség részévé a környezetvédelem. Vannak felsőoktatási intézmények hazánkban és más országokban is, ahol ez markánsabban kiforrott. Például a Szófiai Erdészeti Műszaki Főiskolán folyó ökológiai oktatás egyidejűleg diszciplináris és interdiszciplináris jellegű. Az elsajátítandó tantárgyak nagy részének és az elméleti oktató-nevelő, valamint a gyakorlati tevékenységnek szinte valamennyi formája ökológiai irányultságú, az erdőgazdasági és erdőtelepítési karon szinte nincs olyan oktató-nevelő és tudományos kutató tevékenység, amely nem függne össze a környezettel és amely a maga álláspontjából kiindulva nem lenne hasznára a természeti környezet védelmének és újjáteremtésének. Mindennek a módszertani és szakmai színvonala a bolgár értékelés szerint igen magas. Mindamellett az oktatási programba speciális tantárgyakat is felvettek a környezetvédelem tárgykerében; ezek önálló tantárgyak, specifikus kategóriákkal, törvényekkel, módszerekkel, az oktatás és az ökológiai ismeretek elsajátításának sajátos eszközeivel és formáival. E tárgyak alapján a bolgár Intézet már 1974 óta készít fel szakembereket „a természeti környezet védelme” profillal.

Hasonlóan kedvező tapasztalatokat a magyar erdészeti és agrár felsőoktatásban ugyancsak találunk, de a postgraduális képzést is ellátó műszaki és agráregyetemek kivételével sem hazánkban, sem más szocialista országban nem tekinthetjük megoldottnak e kérdést. Ezeket a gondokat is figyelembe vette a szakértői ülés, amikor a következő tudományos együttműködési terv kialakításához javasolta, hogy a munkacsoport 1986-ban a Szovjetunióban vitassa meg a környezetvédelmi oktatás és nevelés helyzetét, jövőjét a társadalomtudományi oktatási intézményekben (a filozófia, jogi és újságírói szakon), 1987-ben pedig a műszaki tantárgyakban (építészeti, gépgyártás, elektronika stb.). Ezeket követően pedig térjen vissza a mezőgazdasági és erdészeti felsőoktatási intézményekben folyó környezetvédelmi oktatás és nevelés eredményeinek és újabb feladatainak megvitatására a KGST több oldalú tudományos együttműködés keretében. Ez azt a felismerést igazolja, hogy a környezet- és természetvédelemre irányuló oktatás és nevelés, a lakosság ökológiai kultúrájának fokozása minden szférában egyre inkább az állami politika rangjára emelkedik hazánkban éppen úgy, mint a többi szocialista országban.

FODOR ISTVÁN

SZEMELGETÉS EGY TANÁCSKOZÁS MUNKÁJÁBÓL

Szolnok, 1987. május 29–30.

Kétnapos tudományos tanácskozásra került sor a megyeszékhelyen Urbanizáció – Lakótelep – Életmód címmel. A házigazda szerepét Szolnok Város Tanácsa és a Magyar Urbanisztikai Társaság együttesen töltötte be.

A konferencia módot kívánt nyújtani a cím sugallta problémák többoldalú megközelítésére, az urbanizáció egymástól elszakíthatatlan szociológiai és építészeti, valamint érintőlegesen közigazgatási aspektusú vizsgálatára. Mindez köszönhető volt a neves előadók sorának, kiknek személyében az elmélet és a gyakorlat szakemberei egyaránt képviselve voltak. A téma időszerevége a településfejlesztés jelenlegi helyzetével, körülményeivel támasztható alá, amikor szükség-

szerű átgondolni többek között az életminőség és az épített környezet, a helyi önkormányzat – kapcsolódva a lakóhelyi demokratizmushoz – szerepét.

A legfontosabb gondolatok kiemelése valamiféle vezérfonallá sűrűsödik számunkra, de a megközelítés elengedhetetlen feltétele a fennálló állapot elemzése a kritika éleslátásával:

– Az elmúlt évtizedek településpolitikájának egyoldalú, csak a negatívumokra koncentráló bírálata a jövőt illetően tévútra vezet. Az eddigiekben azon nézet dominanciája érvényesült, mely túltértelte a településpolitikának a településfejlődésre vonatkozó jelentőségét, holott a fejlődésnek objektív okai is voltak, illetve vannak, amelyek az apró- és kistelepülések fejlődését korlátozzák. Napjainkra azonban elmondható, hogy a településpolitika inkább szemléletet, mint tervet, koncepciót jelent. Összefüggésben azzal a trenddel, miszerint csökkent a generáción belüli foglalkozásváltás, a vándormozgalom, ugyanígy a helyi társadalmak fellazulása. Ennek következtében a lokalitás szerepe nőtt.

– Ez utóbbi tény nem csupán felszínen tartja, de meg is erősíti a valóságos önkormányzat létrehozásának igényét, melynek jogi garanciáit egy vonatkozásban hatályos Tanács törvényünk már 1971-ben deklarálta. Megfogalmazást nyert a konferencián, hogy az önkormányzat feltétele a jelenlegi paradigmának egy újjal való felváltása. Azaz a delegált hatalom helyét a megosztott kompetencia elve kell, hogy átvegye.

– A lakásügy, a lakásépítés, sőt a lakótelep kérdésköre képviselte mintegy a konkrétat az eszmecsere során. Az elhangzottak szerint általában vett lakásügy sincsen, mivel az mindig az egyes állampolgár viszonya a létező vagy nem létező lakáshoz, s mindenkor az adott társadalom struktúrájához kell hozzárendelni a lakásstruktúrát. Lakáspolitikánk pedig nem azért rossz, mert panel-lakások épülnek. A kiemelt okok közül a lakótelepek betelepítésének esetlegessége súlypontosított a lakóhelyi közösség, helyi társadalmi közösség kialakulásával, illetve ki nem alakulásával összefüggésben.

A továbbiakban – engedve a szerző szubjektivitásának – az általam lényegesnek, a témát új gondolatokkal gazdagító eszmemfuttatások kiragadására szorítkozom. Az előadássorozatot BELUSZKY PÁL indította a településfejlődés és a településpolitika egymásra vonatkoztatott értékelésével. Az eddigiek tanúsága szerint egyelőre vizsgálták a településpolitika hatását a településfejlődésre. Figyelmen kívül maradtak a fejlődés objektív okai, elsősorban apró- és kistelepüléseink napjainkra előállott helyzetét illetően. BELUSZKY PÁL véleménye, hogy a településfejlődés a termelés, illetőleg a termelőerők térbeli elhelyezkedésének függvénye, mégpedig több tényező figyelembevételével. A mezőgazdasági termelés ma már az üzemezőpontokban összpontosul, ami a munkahely-kínálat mennyiségi és minőségi csökkenése révén hátrányosan és súlyosan érinti a kistelepüléseket. Ehhez kapcsolódik a közlekedés számukra változó lehetősége, valamint a mobilitás, mely e falvakat sem kerülte el. Végül léteztek és léteznek az ERDEI FERENC által csónka falunak nevezett települések. Összegzőként az állapítható meg, hogy az Országos Településhálózat-fejlesztési koncepció – vitathatatlan pozitívumai, többek között a települési körülmények és más, addig nem vizsgált kérdések felvetése mellett – bár célrendszert adott, de ahhoz szükséges stratégiát és taktikát a legkevésbé. Koncentrált irányítási szisztéma kizárta a jogilag már biztosított önkormányzatiságot.

BÁNLAKY PÁL folytatva a gondolatmenetet „Önkormányzat a helyi társadalomban” címmel tartotta meg előadását. Számára a vizsgálódás kiindulópontja a van, a jelen helyzet értelmezése. Mai valóságunk lényeges alapelve eszerint a központi hatalom omnipotenciájának tételezése, vagyis, hogy minden területen reális döntést képes hozni. Amikor ez utóbbi technikailag már nem kivitelezhető, abban a pillanatban belép a rendezőelv, a delegált hatalom elve. Ennek értelmében a helyi társadalom nem rendelkezik saját hatáskörrel, tehát önkormányzatról is csupán korlátozott mértékben lehet szó. A felvázoltak szerint a megoldás az a váltás, mely a megosztott kompetencia elvében jelentkeznék, azon alapkérdéssel, hogy saját jogon bír hatáskörrel az önkormányzat, ami elvonhatatlan és beleszólási jog nélküli. BÁNLAKY PÁL szerint összefoglalva az eddigieket, a séma három sávra tagolódik. Az elsőbe a kizárólagos központi hatáskörbe tartozó döntések sorolódnak, a harmadikba a kizárólagos önkormányzati illetékesség. A második sáv további három részre bomlik:

1. a központ dominanciáját mutató döntések,
2. az abszolút köztes rész mint az együttes döntések tere, végül a

3.-at a helyi társadalom súlypontozza.

A helyi közösséget alkotó egyes ember mindennapjait befolyásoló lakásügy, lakáspolitikai vitapontjait láttatta a résztvevőkkel BERÉNYI ANDRÁS az építész szemszögéből. Elméleti bevezetőjében akként definiálta a lakásügyet, hogy az mindenkor konkrét, a mindenkori lakásstruktúra és az állampolgárok oldaláról megfogalmazódó igényszint egymáshoz való viszonya. Leszögezte, rossz a lakáspolitikánk, mellyel összefüggésben a lakótelepi lakásépítés ellentmondásaira figyelmeztetett. Többek között arra, hogy a lakótelep, mint lakókörnyezet elszakadás a történelmileg kialakult városi létformától. BERÉNYI ANDRÁS véleménye, hogy a lakásállománynak, illetve lakáspolitikának csak megoldáscentrikus alakításával érhető el eredmény. A jövő útja, hogy nagyobb lakásokat építünk, tehát kevesebbet, de fajlagosan olcsóbbakat, aminek a meginduló cserefolyamat útján több ember gondját kell megoldania.

BŐHM ANTAL a regionális politika esélyeit választotta hozzászólása tárgyául, miközben azt a hatalmi struktúrában és az érdekek rendszerében kívánta elhelyezni. Mondandóját akként sommázza, hogy a regionális tervezés tulajdonképpen központi, csak regionálist mondunk. Ugyanakkor elkerülhetetlen a régiókban való gondolkodás, ha akárcsak ökológiai veszélyeztetettségünkre gondolunk.

A tanácskozás második napja a szekcióüléseknek szentelődött. A három szekció közül a BÁNLAKY PÁL vezette „Település-életmód” megnevezésűnek lehettem részese (míg a második szekciót „Település- és városkarakter” címmel KERÉNYI JÓZSEF, a harmadikat a „Lakásépítés – lakásgazdálkodás” témáját feldolgozót BEREY KATALIN irányította). Az elsőben POLGÁRNÉ TÁLL ÉVA tartott vitaindítót, áttekintve a városfejlődés sok évszázados történetét, majd az urbanizáció folyamatát a vele együtt születő problémákkal.

A vita szálai elsősorban a lakótelep, mint modell, valamint az értelmiség közösségformáló ereje körül csomósodtak. A lakótelepet illetően a hozzászólásokból az a kép rajzolódott ki, hogy a jelenlévők a lakótelepet szervesen fejlődési modellként értelmezik. Elhelyezése mindenféle kötődést nélkülöz, véletlenszerű. A városhoz való kapcsolódása közigazgatás szolgáltatás szálakra redukálódik. (KISSNÉ NOVÁK ÉVA) A lakótelepi életforma eléggé igénytelen, s sokszor terhes az ott lakók menekülési vágyával. A tény viszont, hogy kik élnek együtt, nemcsak a lakótelepeken, de bármely helyi társadalomban az értékek megóvása és a szolidaritás szempontjából meghatározó. (BELUSZKY PÁL)

Az érzelmek az agrárértelmiség közösségalkotó szerepe körül csaptak össze. Volt, aki a vidéki agrárértelmiség életmódjával, annak munkájából adódó rendszertelenségével magyarázta e réteg szerény aktivitását. (MÁTÉ TIBOR) Ellenvéleményként többek között az hangzott el, hogy míg a tudás általában elveszítette presztízsét, addig az agrárértelmiség növelte sajátját, azaz erjesztője lehetne a helyi társadalomnak. (BŐHM ANTAL)

A kétnapos tanácskozás nem szolgáltatott recepteket egyetlen megoldásra váró témában sem, de figyelemreméltó az a dialógus, amely a különböző szakmák képviselői között létrejött. Ha a helyszín okán is jut eszünkbe, igaz, hogy az OTK éppen az alföldi településhálózattól esett a legmesszebb. Itteni városaink a városfejlesztésben ma is bizonytalanok, mert örökségükkel szakítanak, amikor a dunántúli városok válnak mércéjükké. Továbbá kétségtelen tény, hogy a magyar városépítés története, mint meghatározó gyökér Magyarországon még senki érdeklődését nem keltette fel stb. Mégsem kereshetünk felmentést az alól, hogy a jövő nemzedékei azon gondolat jegyében ítélkezzenek rólunk, miszerint „minden társadalom építésze a kor társadalma akaratának térbeli kifejeződése.” A szükséges változtatásoknak azonban csak egyik vonatkozását adja a városépítészet. Nem tekinthetünk el attól, hogy a politikai rendszer egészébe ágyazottan egy sokkal demokratikusabb, nyitottabb településpolitikai jelenthet további utat számunkra.

RECENZÍÓK

PAUL WHITE: THE WEST EUROPEAN CITY: A SOCIAL GEOGRAPHY

A nyugat-európai város: szociálgeográfia
(Longman, London and New York, 1985. 286 p.)

A szerző a maga nemében egyedülálló feladatra vállalkozott. A korábbi hasonló próbálkozásokhoz képest időben és térben is tágabb horizontú elemzést nyújt a kötet. A bevezető fejezetben rövid, de alapos áttekintést ad az európai városfejlődés történeti előzményeiről. A nyugat-európai városok történetük során meglehetősen eltérő fejlődési pályákat futottak be, de találhatók olyan közös vonások, melyek indokoltá teszik kiemelésüket a tipizálás során. FERNAND BRAUDEL tipizálását alapul véve, a szerző a preindusztriális Európa három várostípusát különíti el: a feudális várost, a polgár várost és az abszolutista várost. A polgár vagy kereskedő város elitje főképp abban különbözik a feudális város elitjétől, hogy hatalma elsősorban városi tevékenységekből ered, s nem a földbirtokból. Az abszolutista városra az jellemző, hogy a gazdasági és politikai hatalom egy-egy családi dinasztia kezében összpontosul. A fentebbi típusok természetesen inkább csak ideáltípusokként értelmezhetők, hiszen a legtöbb város vegyes jellegű volt. Például Bécs a 12. századtól kettős arculatot tükrözött, kereskedelmi központ és a feudális nemesség lakóhelye egyszerre.

A 19. században a városok újabb típusa, az ipari város jelenik meg. E típusra konkrét példaként nemcsak az ilyenkor szokásos angol példákat idézi fel a szerző, hanem a német iparvárosokat is. Szemléletes képet nyújt az iparosodással együttjáró társadalmi átrétegződési folyamatról, és a szegregáció térbeli-települési jellemzőiről.

A 20. századi városfejlődés új vonásaival foglalkozó fejezet különösen a „városi szocializmus” sajátos városfejlesztő politikájáról nyújt érdekes információkat az olvasónak. Bécsben és Bolognában a helyi hatóságok a településfejlődés egyre szélesebb körére gyakoroltak befolyást. A lakásépítés támogatá-

sától kezdve a slumosodási folyamat megállításáig, sőt a városközpontok tervszerű rehabilitálásáig terjed a helyhatósági, illetve az állami szabályozás köre. A településfejlesztés legsokrétűbb eszköze Bécsben fejlődött ki, ugyanakkor a másik végletet a portugál vagy görög városok képviselik, ahol a piaci erők még ma is meghatározó szerepet játszanak.

A lakásviszonyok elemzése során szembevetendő különbséget állapít meg a szerző a kontinentális Európa és Anglia között. Nyugat-Európában sokkal nagyobb a szerepe a bérlások különböző formáinak. Közép- és Észak-Európában a kormányzati szervek az elmúlt 70 év során meghatározó szerepet játszottak a lakásépítési programokban. Ugyanakkor Angliában a magántulajdonú lakás és az alacsonyabb beépítettségi fok a jellemző.

A nemzetközi és a belső migrációs folyamatok különösen a második világháborút követően gyakoroltak jelentős hatást Nyugat-Európa városfejlődésére. A nemzetközi munkaerőmozgás egyes nagyvárosok etnikai összetételét alapvetően megváltoztatta. Ezek a változások a francia, az angol és a német nagyvárosok esetében komoly politikai feszültséget is teremtettek. Az érintett városokban az egyes városrészek funkciói is átalakultak, a lakóhelyi szegregáció új formái alakultak ki. Sok városban az idegenek egyes termelő és szolgáltató ágazatokban döntő szerepet játszanak. Érdekes koncepciót fejt ki a szerző ezen városok duális gazdasági struktúrájáról. Az idegenek beáramlása lehetővé tette a kevésbé gépesíthető, vagy nehezebb fizikai munkát igénylő szektorok zavartalan működését a korábbinál alacsonyabb munkabérek mellett, ugyanakkor a hazai, képzetesebb munkaerő gyorsabban átáramolhatott a modern ágazatokba.

Részletes képet nyújt a kötet a belső,

történelmi városrészek helyzetének változásáról. Az 1960-as és 70-es évek összehangolt kormányzati és helyi közigazgatási intézkedései a slumosodási folyamatot a legtöbb helyen megállították. Sőt, az utóbbi néhány évben a belvárosi lakásárak gyors emelkedését figyelhetjük meg. Még Angliában is – ahol a zöldövezeti lakás magas társadalmi presztízsének régi történelmi múltja van – a belvárosi lakásárak emelkednek a leggyorsabban. Vagyis a nyugat-európai városokban a belvárosnak, mint lakóhelynek a társadalmi presztízse egyértelműen emelkedik.

A kötet tartalmi ismertetése és a pozitívumok kiemelése után szólnunk kell a hiányosságokról is. Úgy érezzük, hogy nem mindig sikerült a szerzőnek a világgazdasági és a nemzeti szinten megjelenő azon gazdasági folyamatokat feltárni, amelyek a városfejlődés kereteit meghatározták. E hiányossággal függ össze, hogy az angol városfejlődésnek a kontinentális európaítól való eltérését a szerző valójában nem tudja megmagyarázni. A 19. század köze-

pétől Angliának a világgazdaságban, Londonnak a bankvilágban és kereskedelemben betöltött szerepével magyarázható, hogy itt sajátos társadalmi rétegződés és értékrendszer teremtődött meg. A „városi” középosztály az 1850-es évektől a vidéki családi házat tekintve „második”, sőt esetenként „első” ott-honnan. Lancashire munkásarisztokráciája az 1850-es évektől vidéki vikendházak építésével járul hozzá a suburbanizáció erősödéséhez. Vagyis a városfejlődést befolyásoló életmód és kulturális attitűdök a különböző társadalmi rétegek történelmi fejlődésmentének hatására, illetve a rétegek egymásra hatása során termelődnek ki.

Összegezve: a szerző átfogó képet nyújt az olvasónak a városfejlődés történeti szakaszairól, s főképpen a jelen időszak fő tendenciáiról. A kötetet részletes bibliográfia egészíti ki, magába foglalva nemcsak a humán geográfia, hanem a történeti és szociológiai irodalmat is.

TIMÁR LAJOS

SZLOVAR GEOGRAFICESZKIH NAZVANYIJ ZARUBEZSNIH SZTRAN

(A külföld országai földrajzi neveinek szótára. Izd-vo „Nyedra”, Moszkva, 1986. 459 p.)

Az utóbbi évtizedek felgyorsult nemzetközi kapcsolata (gazdasági, politikai, kulturális stb.) révén egyre több földrajzi név kerül a sajtó, a tudományos publikációk, a fordítások nyelvébe, a különféle államközi szerződések, megállapodások, együttműködési tervek és dokumentumok szövegeibe.

Magyar–oroszlációban ez – a két írásrendszer (és fonémarendszer) közt meglévő objektív és törvényszerű eltérések miatt – egy sor olyan problémát vet fel, amelyeknek az akut mivolta a nem nyelvész számára is érdekes lehet több vonatkozásban.

Nemrég jutott el Magyarországra *A külföld országai földrajzi neveinek szótára* 3. kiadása, amely kb. 40 000 földrajzi nevet (településnevek, hegységek, folyók, patakok, csatornák stb. nevei) tartalmaz ábécérendben. A szótár a kartográfia, a földrajztudomány, a publicisztika szakemberei számára készült elsősorban, de a kiadók és más szervezetek il-

letékeseinek éppúgy hasznos információkkal szolgál jó néhány vonatkozásban, mint az oroszul tudó átlagembernek (pl. az orosz transzkripció-transzliteráció, a hangsúly, az egyes idegen elemek fordíthatósága vonatkozásában).

Az oroszul jól tudó (illetve publikáló) hazai szakemberek számára is néha problémát jelent egy-két magyar földrajzi név (toponímia), illetve személynév (antroponímia) cirill betűs átírása, jóllehet orosz részről a magyar–oroszlírasi rendszer – többé-kevésbé megnyugtató módon – már közel két évtizeddel ezelőtt kidolgozásra és publikálásra került, több ízben is (vö.: R. SZ. GILJAREVSZKIJ – B. A. SZTAROSZTYIN. Inosztrannije imena i nazvanyija v russzkom tyeksztye. M., 1969, 1978, 1985.). Szakmai berkekben ismeretes az a vita is, ami az érintett kérdésben folyt HADAS FERENC (KLTE) és A.V. SZUPE-RANSZKAJA (Moszkva) között a Russzki

történelmi városrészek helyzetének változásáról. Az 1960-as és 70-es évek összehangolt kormányzati és helyi közigazgatási intézkedései a slumosodási folyamatot a legtöbb helyen megállították. Sőt, az utóbbi néhány évben a belvárosi lakásárak gyors emelkedését figyelhetjük meg. Még Angliában is – ahol a zöldövezeti lakás magas társadalmi presztízsének régi történelmi múltja van – a belvárosi lakásárak emelkednek a leggyorsabban. Vagyis a nyugat-európai városokban a belvárosnak, mint lakóhelynek a társadalmi presztízse egyértelműen emelkedik.

A kötet tartalmi ismertetése és a pozitívumok kiemelése után szólnunk kell a hiányosságokról is. Úgy érezzük, hogy nem mindig sikerült a szerzőnek a világgazdasági és a nemzeti szinten megjelenő azon gazdasági folyamatokat feltárni, amelyek a városfejlődés kereteit meghatározták. E hiányossággal függ össze, hogy az angol városfejlődésnek a kontinentális európaítól való eltérését a szerző valójában nem tudja megmagyarázni. A 19. század köze-

pétől Angliának a világgazdaságban, Londonnak a bankvilágban és kereskedelemben betöltött szerepével magyarázható, hogy itt sajátos társadalmi rétegződés és értékrendszer teremtődött meg. A „városi” középosztály az 1850-es évektől a vidéki családi házat tekintve „második”, sőt esetenként „első” ott-honnan. Lancashire munkásarisztokráciája az 1850-es évektől vidéki vikendházak építésével járul hozzá a suburbanizáció erősödéséhez. Vagyis a városfejlődést befolyásoló életmód és kulturális attitűdök a különböző társadalmi rétegek történelmi fejlődésmentének hatására, illetve a rétegek egymásra hatása során termelődnek ki.

Összegezve: a szerző átfogó képet nyújt az olvasónak a városfejlődés történeti szakaszairól, s főképpen a jelen időszak fő tendenciáiról. A kötetet részletes bibliográfia egészíti ki, magába foglalva nemcsak a humán geográfia, hanem a történeti és szociológiai irodalmat is.

TIMÁR LAJOS

SZLOVAR GEOGRAFICESZKIH NAZVANYIJ ZARUBEZSNIH SZTRAN

(A külföld országai földrajzi neveinek szótára. Izd-vo „Nyedra”, Moszkva, 1986. 459 p.)

Az utóbbi évtizedek felgyorsult nemzetközi kapcsolata (gazdasági, politikai, kulturális stb.) révén egyre több földrajzi név kerül a sajtó, a tudományos publikációk, a fordítások nyelvébe, a különféle államközi szerződések, megállapodások, együttműködési tervek és dokumentumok szövegeibe.

Magyar–oroszlációban ez – a két írásrendszer (és fonémarendszer) közt meglévő objektív és törvényszerű eltérések miatt – egy sor olyan problémát vet fel, amelyeknek az akut mivolta a nem nyelvész számára is érdekes lehet több vonatkozásban.

Nemrég jutott el Magyarországra *A külföld országai földrajzi neveinek szótára* 3. kiadása, amely kb. 40 000 földrajzi nevet (településnevek, hegységek, folyók, patakok, csatornák stb. nevei) tartalmaz ábécérendben. A szótár a kartográfia, a földrajztudomány, a publicisztika szakemberei számára készült elsősorban, de a kiadók és más szervezetek il-

letékeseinek éppúgy hasznos információkkal szolgál jó néhány vonatkozásban, mint az oroszul tudó átlagembernek (pl. az orosz transzkripció-transzliteráció, a hangsúly, az egyes idegen elemek fordíthatósága vonatkozásában).

Az oroszul jól tudó (illetve publikáló) hazai szakemberek számára is néha problémát jelent egy-két magyar földrajzi név (toponímia), illetve személynév (antroponímia) cirill betűs átírása, jóllehet orosz részről a magyar–oroszlírasi rendszer – többé-kevésbé megnyugtató módon – már közel két évtizeddel ezelőtt kidolgozásra és publikálásra került, több ízben is (vö.: R. SZ. GILJAREVSZKIJ – B. A. SZTAROSZTYIN. Inosztrannije imena i nazvanyija v russzkom tyeksztye. M., 1969, 1978, 1985.). Szakmai berkekben ismeretes az a vita is, ami az érintett kérdésben folyt HADAS FERENC (KLTE) és A.V. SZUPE-RANSZKAJA (Moszkva) között a Russzki

jazik za rubezsom c. folyóirat hasábjain (1970/4. szám, pp. 77–82.). Éppen ezért az ismeretetésre kerülő szótár „magyar anyaga” különös érdeklődésre tarthat számot, hiszen ez egyébként is a szótár teljes lexikai állományának közel az 1 %-a. A szótárban 364 magyar földrajzi névvel találkozhatunk.

Jóllehet e sorok írója nem a földrajztudomány szakembere, mégis feltűnt neki, hogy a 70 000 példányban megjelent értékes kiadványból – sajnálatos módon – kimaradtak olyan magyar toponimiák, amelyeknek a negligálását semmiféle indok nem magyarázhatja. Ilyenek pl.: Badacsony, Bábólna, Csepel, Csopak, Gerecse, Harkány, Pilis (hegység), Százhalombatta, Szentendre, Visegrád, Záhony stb. Ugyanakkor helyet kaptak olyan jelentéktelen települések nevei, amelyek aligha játszanak valaha is említésre méltó szerepet pl. a magyar–szovjet gazdasági, politikai vagy egyéb kapcsolatok alakulásában (pl.: Sumony, p. 438.)

A szótárhoz írt előszóból megtudhatja az olvasó, hogy a munkát összeállító 22 szakember és a Szovjetunió Minisztertanácsa a szótárt *normatívnak* tekinti és kötelezték az egyes itnézményeket (minisztériumok, kiadók stb.), hogy a prezentált anyag szellemében folytassák a jövőben a vonatkozó írásos (átírási; egyes idegen földrajzi nevek tükörszós vagy fél tükörszós visszaadása stb.) tevékenységüket.

A magyar anyagnak kb. 90-95 %-a cirill betűs bemutatásával kapcsolatban nincsenek ellenvetéseink, egy-két kérdésben viszont vitakoznánk az összeállító(k) „ajánlásaival”. Néhány magyar toponímia ugyanis *helytelen* alakban került be a szótárba: Abujszántó (p. 7.); Lisperzentadorják (p. 200.) stb. A „Buda” nem hegység, hanem a magyar főváros egyik része (pl. 61.); a Budai hegység viszont oroszul: *Budajszkije góri*.

A szótár helyes törekvése, hogy bizonyos esetekben kettős elnevezéseket (szinonímákat) is ad: *Alföld – Bolszaja Vengerszkaja nyizmennoszty* (p. 17. és 54.). Itt-ott azonban egyoldalúsággal találkozik az ember, mert az oroszul tudók körében eléggé ismert, hogy a *Dunántúl* pl. nemcsak a szótár által közölt transliterált formában él az oroszban, de létezik „*Zadunajscsina*”, „*Zadunajskij kraj*”, „*Zadunavje*” alak is, aminek az „elhallgatása” még akkor sem célszerű, ha ezek között a stilisztika és az uzus szemszögéből különbségek lehetnek.

A vonatkozó szakirodalomban szinte közhelynek számít, hogy minden átírás alkalmazásával menthetetlenül elvész „valami”, ami a kontaktusba lépő nyelvek fonológiai-grafikai rendszere közt meglévő eltérésekből adódik. A vizsgált szótár esetében ez a veszteség minimálisnak tekinthető.

Tapasztalataink szerint a felsőbb fokú oroszoktatásban – s talán az oroszul publikáló kutatók esetében is – a nagyobb gondot az orosz szövegekbe kerülő magyar toponimiák *hangsúlya, neme* és *ragozása* jelenti.

Az első kérdésben ez a szótár a korábbi kiadványokhoz képest (pl.: F. L. AGEJENKO – M. V. ZARVA: Szlovár udarenijij dja rabotnyikov ragyio i tyelevigenyija, M., 1984.) nem jelent előbbre lépést. A közölt „kritikus” magyar toponimiák (pl. *Oroszlány; Jászberény; Bakony* stb.) *neme* és *ragozása* kérdésében az olvasó semmi információt sem kap, pedig az orosz anyanyelvű kutatót (vagy oroszul publikálót) is épp ezek az információk érdekelnék elsősorban, hiszen a közölt magyar toponimiákat orosz szövegben aligha csak alanyesetben kell használni a kommunikáció során...

A szótár egyik legnagyobb lexikográfiai értékét a magyar toponimiák átírásának *egyszerűsítésére mutató törekvése*ben látjuk. Jóllehet a magyar „gy + o” kapcsolat átírását – B. A. SZTAROSZTYIN említett, 1985-ös ajánlásával (p. 120.) ellentétben – orosz „d + lágyjel + o” kapcsolattal oldja meg ez a szótár a „*Gyoma*” földrajzi nevünk esetében; a „*Gyöng, Győr, Gyula*” esetében viszont az orosz „d + lágyjel + jo(ju)” az átírási modell (p. 121.). Kultúrtörténeti tények miatt célszerű lenne egyes toponimiák esetében a *korábbi elnevezést* is adni a szótárban, ami pl. a Karlovy Vary – *Karlsbad* esetében megtörténik (p. 151.), de elmaradt a Bratislava – *Pozsony* esetében (p. 58.).

A külföld országai földrajzi neveinek szótára magyar anyagával kapcsolatos marginális megjegyzéseink nem óhajtották kisebbiteni a Szovjetunió Minisztertanácsa mellett működő Geodéziai és Kartográfiai Főigazgatóság patronálásában megjelent kitűnő munka vitathatatlan érdemeit. Ismertetésünkben inkább azokat az elvárásokat említettük meg, amit a „túlsó oldalon” – a hazai kutatók és érdeklődők körében – még mindig nem látunk teljesen megoldottnak a magyar toponimiák lexikográfiai és enciklopédikus szintű feldolgozása területén. Szerintünk a megnyugtató megoldásokhoz az

eddig végzett magyar–oroszl kontaktológiai kutatások eredményeit is akceptálnunk kell, valamint a magyar–oroszl műfordítási gyakorlat számos, még eléggé nem tudatosított és nem kodifikált eredményét.

HJZER LAJOS

KÖVETKEZŐ SZÁMAINK TARTALMÁBÓL

Papné Gáspár Lujza – Ságghi Gábor: Környezetvédelem versus környezetgazdálkodás
Ladányi János: A felsőoktatás hallgatói rétegződése térbeli megjelenése Budapesten
Perger Éva: Mezőgazdasági termelősövetkezetek érdekeltsége
Berényi István: Gondolatok a német szociálgeográfiáról

E számunk szerzői

Becsei József, a földrajztudomány kandidátusa, elnökhelyettes, Békés megyei Tanács, Békéscsaba
Böhm Antal, kandidátus, osztályvezető, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, Budapest
Fodor István, a földrajztudomány kandidátusa, tudományos osztályvezető, MTA RKK DTI, Pécs
Hajzer Lajos, docens, JPTE Orosz Tanszék, Pécs
Kéri András,
Király László, a történettudomány kandidátusa, főigazgató, Kertészeti Egyetem Főiskolai Kara, Kecskemét
Mészáros Rezső, a földrajztudomány kandidátusa, egyetemi docens, JATE Gazdaságföldrajzi Tanszék, Szeged
Nagy Lajos, tudományok doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, JATE Politikai Gazdaságtan Tanszék, Szeged
Pálné Kovács Ilona, tudományos munkatárs, MTA RKK DTI, Pécs
Pfeil Edit, tudományos segédmunkatárs, MTA RKK DTI, Pécs
Timár Lajos, tudományos munkatárs, MTA RKK RTO, Budapest
Tóth Éva, tudományos segédmunkatárs, MTA RKK Településkutató Csoport, Kecskemét
Tóth Tibor, tudományok doktora, egyetemi tanár, JPTE Könyvtárának igazgatója, Pécs

Tanulmányainkat lektorálták: Benet Iván, Hajdú Zoltán, Tóth József

A kézirat nyomdába érkezett: 1987. október. Terjedelem: 9,5 (A/5) ív

---

A tartalomból:

Nagy Lajos: A fekvési járadék és a földértékelés kapcsolatáról

„... mindinkább felismerik azokat az elméleti lehetőségeket, amelyeket a modern monopolista árelmélet megértéséhez nyújt. Az abszolút és különbözőzeti járadékot felhasználják az ún. innovációs járadékok kidolgozásánál. A szocialista gazdaságban is megvan a gazdasági viszonyokban gyökerező létalapja a járadéknak.”

Mészáros Rezső: A falusi település térbelisége a lakosság térpályái alapján

„... a társadalmi, gazdasági folyamatokat adekvát területi egységekkel lehet megfelelően szabályozni.”

Becsei József: Az alföldi külterületi társadalom tagozódása és térbeli rendje 1980-ban

„Az elmúlt években mintha lecsendesült volna a külterületi településekkel és azok népességével való szenvedélyes foglalkozás. Olyannyira, hogy az 1980-as népszámlálás eredményeinek értékelésére alig-alig került sor, pedig több ok miatt is érdemes a külterületekre odafigyelnünk.”

Bóhm Antal: A regionális politika esélyei

„... a lokális hatalom gyengeségét az is jelzi, hogy a lakóhely demokratizálása jelentős fáziskéséssel követte — illetve követi — a munkahely demokratizálásának kísérleteit.”